

KALAPA VYAKARANAM

A
SANSKRIT GRAMMAR

BY
SIVAKAVARTAN
WITH THE COMMENTARY
DURGASINHA

EDITED AND IMPRINTED BY
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent Free Sanskrit College,
No. 2 Ramesh Chandra Street Calcutta.

CALCUTTA.

Printed at the Raney Press.

1844.

एतानि कुट्टितसम्पत्तयस्तर्जानि ।

१ आशुषोष व्याकरणम्	१०	१० सर्वदर्शनसंग्रहः
२ भातृरूपादमीः	२	११ भाषिनीविभाषा सटीक
३ शब्दलोभ महाविधिः	१०	१२ हितोपदेश सटीक
४ सिद्धान्तबौद्धी सरत्तासङ्गिताः	११	१३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसङ्घ
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेणुग) ॥	॥	१४ सङ्गविवाङ्महाद
६ तन्मात्राभादिप्रकृति (वङ्गाधरैः)	४	१५ दयानन्दसरितः सटीक
७ अक्षरान्तादिप्रकृति	१	१६ परमपरिच्छेदसंग्रह
८ शब्दाध्यायम्	॥०	१७ अक्षरसङ्ग्रह भातृपाठः
९ वाक्यसङ्गती (वङ्गाधरैः)	१०	१८ अक्षरान्न (वैद्यः)
१० अन्दीमशरीरं तथा उत्तररत्नाकर		१९ अष्टादशसु सटीक
सटीक	४१	२० भेदिनीसोप
११ वैशेषिकार माटक	१	२१ सङ्गन्तम्
१२ सुदाराचक्ष माटक सटीक	१॥	२२ विद्वत्सोदय त्रिणी (अम्बुकाव्य)
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥	२३ साधनसम्प
१४ भाषाविचारमिश्र सटीक	११	२४ लक्ष्यसंग्रह
१५ धनसङ्गमित्र सटीक	१	२५ प्रथमरायण माटक
१६ अक्षरविचारसहितमाटक	१॥	२६ विवेकचूडाभाषि
१७ वाङ्मयनयकीर्तनी सटीक	२	२७ वाङ्मयसंग्रह (अम्बुका)
१८ वैद्याकरचतुष्टयसार	॥	२८ मित्रसङ्गमित्र सटीक
१९ धीनारवली	॥	२९ अक्षरसङ्गार सटीक
२० धीनारसङ्घ	१	३० विज्ञानोपदेश (अक्षरः)
२१ मित्रसङ्गमित्र सटीक (वाच)	४	३१ यमलसिंहक भाष्य
२२ विराताजुनीय सटीक	०॥	३२ नाटकी व्याख्या
२३ लक्ष्मणसङ्गमित्र पुनःसङ्ग सटीक	॥	३३ सर्वज्ञदर्शन (भाष्यसङ्घित)
२४ लक्ष्मणसङ्गमित्र अक्षरसङ्गमित्र	॥	३४ धीनारसङ्गमित्र
२५ अक्षरसङ्गमित्र पाणिनीयम्	११	३५ लक्ष्मणसङ्गमित्र
२६ वाचस्पत्यम् (बृहद्विभाग)	१३	३६ अक्षरसङ्गमित्र सङ्गमित्र
२७ काव्यसङ्गमित्र सटीक	४	३७ अक्षरसङ्गमित्र सटीक
२८ राजसङ्गमित्र	१	३८ अक्षरसङ्गमित्र सटीक
२९ अक्षरसङ्गमित्राभिधायिका		३९ अक्षरसङ्गमित्र सटीक
३० अक्षरसङ्गमित्राभिधायिका		

कलापव्याकरणम्

श्रीदुर्गसिंहकृतवृत्तिसमेतम्

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजोषानन्द विद्यामागर महाचार्येण

संस्कृतम्

प्रकाशितम्

कलिकाता-राजधान्याम्

रामायण-ग्रन्थ

संस्कृतम्

६१५२१ ।

প্রিন্ট—শ্রীমদ্বোদনাথ ঘোষ .

৬৬ নং সিংলিয়া ষ্ট্রীট

কলিকাতা

अथ

श्रीदुर्गसिंहविरचितवृत्तिसहितं

कातन्त्रम्।

॥ गणेशाय नमः ॥

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।

कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ववर्मिकम् ॥

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥

सिद्धः खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्यः । न पुनरन्यथापदेष्टव्य इत्यर्थः ॥ सिद्धगद्गोत्रं नित्यार्थो निष्पन्नार्थः प्रसिद्धार्थो वा । यथा सिद्धमाकाशम् । सिद्धमन्नम् । काम्बिलः सिद्ध इति । वर्णां प्रकारादयः । तेषां समाम्नायः पाठक्रमः ॥

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषय आदौ ये चतुर्दश वर्णान्तस्वरमन्त्रा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए औ ऋ ॠ । यथानुकरणे ङस्व स्वरकारोऽस्ति तथा दीर्घोऽयं श्रौति मतम् ॥ स्वरप्रदेशाः । स्वरौऽवर्णवर्जो नामो [का. १. १. ७] इत्येवमादयः ॥

दश समानाः ॥ ३ ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषय आदौ ये दश वर्णास्त
समानसंज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ॡ ॢ ॣ । ॥
समानप्रदेशाः । समानः सवर्णे दीर्घा भवति परस्य लोपम्
[का० १. २. १] इत्येवमादयः ॥

तेषां द्वौ द्वावन्योन्यस्य सवर्णौ ॥ ४ ॥

तेषामेव द्वावनां यौ द्वौ द्वौ वर्णौ तावन्न्योन्यस्य सवर्ण-
संज्ञकौ भवतः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ॡ ॢ ॣ । ॥ तेषां
ग्रहणं व्यत्ययम् । तेन क्रमयोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञा
सिद्धेति ॥ सवर्णप्रदेशाः । समानः सवर्णे दीर्घा भवति
परस्य लोपम् [का० १. २. १.] इत्येवमादयः ॥

३ पूर्वो ह्रस्वः ॥ ५ ॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्द्वयोः यः पूर्वो वर्णः स स ह्रस्व-
संज्ञो भवति । अ इ उ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥ ह्रस्वप्रदेशाः । स्वरौ ह्रस्वौ
नपु सन्ते [का० २. ४. ५२] इत्येवमादयः ।

४ परो दीर्घः ॥ ६ ॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्द्वयोः यः परो वर्णः स स दीर्घ-
संज्ञो भवति । आ ई ऊ ऋ ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥ ह्रस्वो लघुर्दीर्घो गुरु-
रित्यन्वारणवशाद्गम्यते । तथा संयोगे सति ह्रस्वोऽपि
गुरुः । गुरुमतोऽनृच्छ इति वर्जनाच्च ॥ दीर्घप्रदेशाः ।

रो १ लोपं खरय पूर्वी दीर्घ [का० १. ५. १७] इत्येव-
मादय ।

खरोऽवर्णवर्जौ नामौ ॥ ७ ॥

अवर्णवर्जखरो नामिसंज्ञो भवति । इ ई उ ङ ऋ ॠ
लृ ऌ ए ऐ ओ औ ॥ नामिप्रदेशाः । नामिपरो रम् [का०
१. ५. १२] इत्येवमादयः ॥

एकारादीनि सन्ध्यचराणि ॥ ८ ॥

एकारादीनि खरनामानि सन्ध्यचराणि भवन्ति ।
ए ऐ ओ औ ॥ सन्ध्यचरप्रदेशाः । सन्ध्यचरे च [का०
१. ६. ३८] इत्येवमादयः ॥

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ९ ॥

ककारादीनि हकारपथ्यन्तानि व्यञ्जनसंज्ञकानि
भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण
त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह ।
व्यञ्जनप्रदेशाः । व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् [का० १. १.
२१] इत्येवमादयः ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १० ॥

ते कादयो मावमाना वर्णा पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चव-
ते वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ
ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म ॥ वर्गप्रदेशाः ।

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाचाघोषाः [का० १. १. ११]
इत्येवमादयः ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाचाघोषाः ॥११॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः प्रथमसाचाघोषसंज्ञा
भवन्ति । क ख घ ङ ट ठ त थ प फ श ष स । अघोष-
प्रदेशाः । अघोषे प्रथमः [का० १. १. ११] इत्येवमादयः ॥

घोषवन्तो ऽ न्ये ॥ १२ ॥

अघोषेभ्यो येऽन्येऽवशिष्टा गादयस्ते घोषवत्संज्ञा
भवन्ति । ग ब ङ ज झ ञ छ ट ण द ध न व भ ण
य र ल व ह ॥ घोषवत्प्रदेशाः । घोषवति लोपम् [का०
१. ५. ११] इत्येवमादयः ॥

अनुनासिका ङञनमाः ॥ १३ ॥

ङ ञ न न । इत्येते वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति ॥
अनुनासिकप्रदेशाः । ध्रुब् व्यञ्जनमनन्तःस्मानुनासिकम्
[का० २. १. १३] इत्येवमादयः ॥

अन्तःस्था यरलवाः ॥ १४ ॥

य र ल व । इत्येते वर्णा अन्तःस्थासंज्ञा भवन्ति ॥ अन्तः
स्थाप्रदेशाः । उवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे [का० ३
३. २७] इत्येवमादयः ।

ऊष्माणः शपसहाः ॥ १५ ॥

श ष स ह । इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शिङ्घिति

शादयः [का० ३. ८. ३२] इति पुनर्लघुसंज्ञा एताः पूर्वा-
चार्यप्रसिद्धा चत्वार्य इह प्राप्यन्ते ॥

अः इति विसर्जनोयः ॥ १६ ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । इति कुमारीस्तनयुगाकृति-
वर्णो विसर्जनोयसंज्ञो भवति ॥ विसर्जनोयप्रदेशाः । विस-
र्जनोयश्चे ह्ये वा शम् [का० १. ५. १] इत्येवमादयः ॥

×क इति जिह्वामूलीयः ॥ १७ ॥

ककार इहोच्चारणार्थः । इति वज्राकृतिवर्णो जिह्वा-
मूलीयसंज्ञो भवति ॥ जिह्वामूलीयप्रदेशाः । कखयोर्जिह्वा-
मूलीयं न वा [का० १. ५. ४] इत्येवमादयः ॥

०प इत्युपध्मानोयः ॥ १८ ॥

पकार इहोच्चारणार्थः । इति गजकुम्भाकृतिवर्णो उप-
ध्मानोयसंज्ञो भवति ॥ उपध्मानोयप्रदेशाः । पफयोः उपधा-
नोयं न वा [का० १. ५. ५] इत्येवमादयः ।

अ' इत्यनुस्वारः ॥ १९ ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । इति विन्दुमात्रो वर्णो अ-
नुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अनुस्वारप्रदेशाः । ओ ऽनुस्वारं व्यञ्जः
[का० १. ४. १५] इत्येवमादयः ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ २० ॥

पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्तयोरर्थोपलब्धौ सत्या समुदायः

पदसंज्ञो भवति । ते ऽत । यजन्ते ऽव । उपलब्धिग्रहणं
 विभक्त्यर्थम् ॥ पदप्रदेशः । एदोत्पर. पदान्ते लोपमकारः
 [का० १. २. १७] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥ २१ ॥

व्यञ्जन परं वर्णं नयेत् । न तु स्वरम् । व्यञ्जनमन्वक् ।
 स्वरः स्वयं राजते हि । तद्वच्छति । पठव । क + खनति ।
 क०फलतीति योगवाहत्वात् स्वरूपमेतत् ॥

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २२ ॥

वर्णान् सघटितान् संमिलितान् अनतिक्रमयन्विश्लेष
 येत् । विघटयेदित्यर्थः । वैयाकरणः । उच्यते । असमोहा-
 योऽयं योगः ॥

लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः ॥ २३ ॥

लोकानामुपचारो व्यवहारः । तस्मादनुक्तस्यापि ग्रहणस्य
 सिद्धिर्वेदितव्येति । निपाताव्ययोपसर्गकारककालसंख्या-
 लोपादयः ॥ तथा वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा । पञ्चाला
 वरणा इति जनपदस्यापि । पञ्चाला वरणा इति योगी न
 दृश्यते । संज्ञाशब्दत्वात् ॥ हरीतक्यः फलानीति । फले-
 ष्वपि स्त्रियां वृत्तिः ॥ एवमन्ये ऽपि संज्ञाशब्दा इव तद्विता
 लोकेतः सिद्धाः । खलतिक वनानीति । तेषां वनानामेक-
 वचनान्तमिव ज्ञाम् ॥ शब्दानामेकार्थेऽपि लिङ्गवचनभेदः ।
 यथा । आपो जलम् । दाराः कलत्रं भार्येति ॥ वैदिका

लौकिकज्ञेय ये यथोक्तान्त्येव च । निर्णीतार्थास्तु विज्ञेया
लोकात्तेषामसग्रहः ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्या वृत्तौ सन्धौ प्रथमः पादः समाप्तः ॥

समानः सवर्णे दीर्घो भवति परस्य लोपम् ॥१॥

समानसप्तको वर्णः सवर्णे परे दीर्घो भवति परस्य
लोपमापद्यते । दण्डायम् । सागता । दधीदम् । नदीह
ते । मधूदकम् । वधूदम् । पितृपम् । कृकार । कृका
रेण ॥ होतृकार इति वक्तव्यम् ॥ समानग्रहणमश्रुतादपि
दीर्घात्समानाक्षवर्णस्य लोपाद्यम् । तेन वृत्ताः ॥

अवर्णं द्ववर्णे ए ॥ २ ॥

अवर्णं द्ववर्णे परे एर्भवति परस्य लोपमापद्यते । वर्णं
ग्रहणे सवर्णग्रहणम् । तवेहा । सेयम् ॥ चकाराधिकारो
ऽश्रुतसमुच्चयार्थः । तेन कश्चित्पूर्वोऽपि लुप्यते । हलीपा ।
लाङ्गलीपा । मनस इपा । मनीपा ॥

उवर्णे ओ ॥ ३ ॥

अवर्णं उवर्णे परे ओर्भवति परस्य लोपमापद्यते । तवो-
हनम् । गङ्गोदकम् ॥

ऋवर्णे अर् ॥ ४ ॥

अवर्णं ऋवर्णे परे अर्भवति परस्य लोपमापद्यते । तव
कीर । सुकीरेण ॥ ऋणमवसन वत्सतर कम्बल दयानामृषे

कचिदेरोऽपि दीर्घता । ऋणार्णम् । प्रार्थमित्येवमादयः ॥
 ऋते च हृतीयासमासे । ग्रीतेन ऋतम् । ग्रीतार्त्तम् ॥ ऋति
 धातोः उपसर्गस्य । प्रार्थति ॥ नामधातोर्वा । प्रार्थभीयति ।
 प्रर्थभीयति ॥

लृवर्णे अल् ॥ ५ ॥

अवर्णं लृवर्णे परे अल्लयति परस्य सोपमापद्यते । तव
 एकारः । सत्कारेण ॥ उपसर्गस्य वा लृति धातोरेलो दीर्घः ।
 उपात्कारीयति । उपत्कारीयति ॥

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ६ ॥

अवर्णं एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परस्य सोपमा
 पद्यते । तवैषा । सैन्द्रो ॥ अकाराधिकारात् कचित्पूर्वो
 ऽपि लुप्यते । एवे चानियोगे । अद्येव । इहेव ॥ नियति
 तु । अद्यैव गच्छ । इहेव तिष्ठ ॥ स्वस्यादैत्वमौरेरिणोरपि
 धत्तव्यम् । स्त्रैम् । स्त्रैरी ॥

ओकारे औ औकारे च ॥ ७ ॥

अवर्णं ओकारे औकारे च परे और्भवति परस्य सोप
 मापद्यते । तवौदनम् । सौपमवी ॥ अकाराधिकारादुपसर्गा
 वर्णलोपो धातोरेदीतोः । प्रैल्यति । परोल्यति ॥ इषेध
 त्मोर्न । उपैति । उपैधते ॥ नामधातोर्वा । उपेकीयति ।
 उपैकीयति । मोषधीयति । प्रौषधीयति ॥ ओष्ठोत्वी
 समासे वा । निम्बोष्ठः । निम्बोष्ठः । स्थूलोत्तुः ॥ स्थूलोत्तु ॥
 समास इति किम् । हे क्वाप्तीष्ठं पश्य । अद्योत्तु पश्य ॥

ओमि च नित्यम् । अद्योम् । सोमित्यवोचत् ॥ असंख्यौत्वमू-
 ज्जिन्याम् । अतोहिणी सेना ॥ मध्योदोऽवोच । प्रोटः ।
 प्रोटि. एवैष्ययोरेत्वं लोपस्यापवादः । प्रैषः । प्रैष्यः । ईपेसु
 प्रैषः । प्रैष्यः ॥

इवर्णो यमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ८ ॥

इवर्णो यमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । दध्यन् ।
 नद्येना इवत् इति किम् । पचति ॥ असवर्णं इति किम् ।
 दधि ॥

वसुवर्णः ॥ ९ ॥

उवर्णो यमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । मध्वन् ।
 बध्वासनम् ॥

रमृवर्णः ॥ १० ॥

ऋवर्णो रमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । पितृव्यः ।
 कार्यः ॥

स्तम्भुवर्णः ॥ ११ ॥

लृवर्णो लमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । मनु-
 बन्धः । लसतिः ॥

ए अय् ॥ १२ ॥

एकारो अय् भवति न च परो लोप्यः । नयति ।
 अमये ॥

ऐ आय् ॥ १३

कचिद्देरोऽपि दीर्घता । ऋणार्णम् । प्रार्णमित्ते वमादयः ॥
 ऋते च द्वितीयासमासे । गीतेन ऋतः । गीतार्तः ॥ ऋति
 धामोरुपसर्गस्य । प्रार्णति ॥ नामधातोर्वा । प्रार्णभीयति ।
 प्रर्णभीयति ॥

लृवर्णे अल् ॥ ५ ॥

अवर्णं लृवर्णे परे अलृवति परश्च लोपमापद्यते । तव-
 स्कारः । सलृकारेण ॥ उपसर्गस्य वा लृति धातोरेलो दीर्घः ।
 उपालृकारीयति । उपलृकारीयति ॥

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ६ ॥

अवर्णं एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परश्च लोपमा-
 पद्यते । तवैया । ऐन्दो ॥ चकाराधिकारात् कचित्पूर्वी
 ऽपि लुप्यते । एवे चानियोगे । अद्येव । इहेव ॥ नियोगे
 ॥ अद्यैव गच्छ । इहेव तिष्ठ ॥ स्वस्यादैत्वमीरेरिणोरपि
 वक्तव्यम् । जैरम् । जैरी ॥

ओकारे औ औकारे च ॥ ७ ॥

अवर्णं ओकारे औकारे च परे और्भवति परश्च लोप-
 मापद्यते । तवौदनम् । लोपमवी ॥ चकाराधिकारादुपसर्गा-
 वर्णलोपो धातोरेदोतोः । प्रैल्यति । परोल्यति ॥ इणध-
 त्मोर्न । उपैति । उपैधतः । नामधातोर्वा । उपेकीयति ।
 उपैकीयति । मोषधीयति । मोषधीयति ॥ ओष्ठोत्वोः
 समासे वा । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । खूलोतुः । खूलोतुः ॥
 समास इति किम् । हे कान्चीनं पश्य । अलीनं पश्य ॥

ओमि च नित्यम् । अद्योम् । सोमित्यवोचत् ॥ असस्योत्वमू-
हिन्याम् । अघोहिणी चेना ॥ प्रस्योढोऽघोष । प्रौढः ।
प्रौढि एषेय्योरैत्वं लोपस्यापवादः । प्रैषः । प्रैष्यः । ईपेक्ष
प्रेषः । प्रेष्य ॥

इवर्णो यमसवर्णो न च परो लोप्यः ॥ ८ ॥

इवर्णो यमापद्यतेऽसवर्णो न च परो लोप्यः । दध्यव ।
नद्येवा इवर्ण इति किम् । पचति ॥ असवर्ण इति किम् ।
दधि ॥

वसुवर्णः ॥ ९ ॥

उवर्णो यमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । मध्वन्न ।
मध्वासन्नम् ॥

रमृवर्णः ॥ १० ॥

ऋवर्णो रमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । पित्रर्घः ।
गार्घः ॥

लम्बुवर्णः ॥ ११ ॥

लृवर्णो लमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । लनु-
बन्धः । साकृतिः ॥

ए अम् ॥ १२ ॥

एकारी अद् भवति न च परो लोप्यः । नश्चति ।
अग्नये ॥

ऐ आय् ॥ १३ ॥

ऐकार आष् भवति न च परो लोप्यः । नायक । रा
येन्द्रो ॥

ओ अष् ॥ १४ ॥

ओकारो अष् भवति न च परो लोप्यः । लवणम् ।
पटवीतु. ॥

औ आष् ॥ १५ ॥

औकार आष् भवति न च परो लोप्यः । गावौ । गावः ॥
एतेषु विसन्धि. पृथग्योगय स्यष्टार्थः । विदुषितय सन्धि-
भवति । गवाजिनम् । गोऽजिनमिति स्वर विभाषा ।
गवाक्षः । गवेन्द्रे इति नित्यमकारवर्णागम ॥ १५ ॥

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु
प्रकृतिः ॥ १६ ॥

अय इत्ययमादीनां पदान्ते वर्त्तमानानां यवयोर्लोपो
भवति न वा । लोपे तु प्रकृतिः स्वभावो भवति । त आहुः ।
तयाहुः । तस्मा आसनम् । तस्मायासेनम् । पट इह । पट-
विह । असा इन्दुः । असाविन्दुः ॥ अयादीनामिति किम् ।
दध्यत्र । मध्यत्र ॥ यटान्त इति किम् । नयनम् । नायकः ॥

एदोऽयः पदान्ते लोपमकारः ॥ १७ ॥

एदोऽयः परोऽकारः पदान्ते वर्त्तमानो लोपमापद्यते ।
ते ऽ च । पटो ऽ च ॥ एदोऽयमिति किम् । तावत्र ॥ पदा-
न्तग्रहण पदान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन चितम् । सुतम् ॥

न व्यञ्जने खराः संधेयाः ॥ १८ ॥

न खलु व्यञ्जने परे खराः संधानीया भवन्ति । देवी-
गृहम् । पटुहस्तम् । मातृमण्डनम् । जले पद्मम् । रैधृतिः ।
षायो गतिः । नौयानम् ॥ नञा निर्दिष्टमनित्यम् । तेन
पित्रम् । गव्यूतिः । अध्वमाने सञ्ज्ञेयम् ॥

॥ इति दीर्गमिच्छां वृत्तो सन्धौ द्वितोयः पादः समाप्तः ॥

—

ओदन्ता अ इ उ आ निपाताः खरे प्रकृत्या ॥ १९ ॥

ओदन्ता निपाता अ इ उ आद्य केवलाः खरे परे प्र-
कृत्या तिष्ठन्ति । नो अत्र । अहो आयथ्यम् । अयो एवम् ।
अ अपेहि । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं किं मन्थसे ।
आ एवं तु तत् ॥ एवमिति किम् । न वा उ ॥ अन्तर्ग्रहण-
मकारादीनां केवलार्थम् । तेन चेतीतीह नन्विति वेति ॥
निपाता इति किम् । पठ इह । पठविह । ईपतु । जपतु ।
आटतुः ॥

द्विवचनमनौ ॥ २ ॥

द्विवचन यदनौभूतं तत्खरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ।
औकाररूपं परित्यज्य रूपान्तरं प्राप्तमित्यर्थः । अन्वी
एतौ । पटू इमौ । आने एते । माले इमे ॥ द्विवचनमिति
किम् । चित्रन्वत् ॥ धर्युदासः किम् । अयजाव ह्यावाम् ।
देवयोरत्र ॥ अनौभूतमिति किम् । तावत् ॥

बहुवचनममी ॥ ३ ॥

बहुवचनं यदमीरूपं तत्स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ।
अमी अम्ना । अमी एङकाः ॥ बहुवचनमिति किम् ।
अस्यत् ॥ अमीरूपमिति किम् । तथाहुः ॥

अनुपदिष्टाच्च ॥ ४ ॥

ये चाक्षरसमास्त्रायविषये व्यक्त्या नोपदिष्टा जाता
तु स्वरसञ्ज्ञिताः भ्रुतास्ते स्वरैः परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । आ
गच्छ भो देवदत्त अत्र । तिष्ठ भो यज्ञदत्त इह ॥ दूराद्गाने
गाने रोदने च भ्रुतास्ते लोकाः सिद्धाः ॥
॥ इति दीर्गसिंघां हन्तो सन्धौ तृतीयः पादः समाप्तः ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ १ ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयानापद्यन्ते ।
वागव । षट्कुर्वन्ति ॥ वर्गप्रथमा इति किम् । भवानाह ॥
पदान्ता इति किम् । प्रकनीयम् ॥ स्वरघोषवत्त्विति किम् ।
वाक् पूता । षट् कुर्वन्ति ॥

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान् वा ॥ २ ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः पञ्चमे परे पञ्चमानापद्यन्ते
तृतीयान् वा । वाक्पतो । वाक्पतो । पञ्च, खानि । पञ्चुखानि
तत्रयनम् । तत्रयनम् । तिष्ठन्ति नोति । तिष्ठन् मिर्नोति ।
पदान्ते धृतां प्रथमे सति । दृग्वयनम् । ज्ञानभुवाधो वा ।

व्यवस्थितविभाषया प्रत्ययपञ्चमे नित्यं पञ्चमी भाषायाम् ।
वाङ्मयम् । यच्चातम् ॥

वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरम्बुकारः

न वा ॥ ३ ॥

वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परः शकारः स्वरयवरपरम्बु-
कारमापद्यते न वा । वाक्छूरः । वाक्शूरः । षट्छासाः ।
षट्छासाः । तच्छेतम् । तच्छेतम् । त्रिष्टुप्छेतम् ।
त्रिष्टुप्छेतम् ॥ वर्गप्रथमेभ्य इति किम् । प्राङ् शेते ॥
स्वरयवरपर इति किम् । वाक्शृणुः । तच्छ्रमशानम् ॥
लातुनासिकेष्वपीच्छन्त्यन्त्ये ॥

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥ ४ ॥

तेभ्य एव वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परी हकारः पूर्वच-
तुर्थमापद्यते न वा । वाग्घीनः । वाग्घीनः । अज्जली
अज्जली । पट्टभानि । पट्टहलानि । तडितम् । तडित-
तम् । ककुब्भासः । ककुब्भासः ॥ हकार इति किम् ।
तत्कृतम् ॥ तेभ्यो ग्रहणं स्वरयवरपरनिहस्यर्थम् । तेन वाग्
घ्नादयति ॥ एवेति तृतीयमतव्यवच्छेदार्थम् ॥

पररूपं तकारो लघटवर्गेषु ॥ ५ ॥

तकारः पदान्ती लघटवर्गेषु परतः पररूपमापद्यते ।
नञ्जानि । तञ्जरति । तञ्छादयति । तञ्जयति । तन्ज्भास-
यति । तन्ज्जकारेण । तट्टीकते । तट्टकारेण । नट्टीनम् ।
तट्टीकते । तञ्जकारेण ॥ पदान्ती भुटां प्रथमे सति । तञ्जयः ।

पुंस्त्रीकृतः । पुंस्त्वन्ननम् । पुंयकोरः । पुंस्त्वन्नम् । पुंष्टि-
द्विभः । सुपुंस्वरति ॥ पुंसी ऽ शिथ्यघोषविषये संयोगान्त-
सोपस्थानित्यत्वात् । यथा प्राप्तमेव ॥ अगिटीति किम् ?
पुंस्वरः ॥

ले लम् ॥ ११. ॥

नकारः पदान्तो ले परे समापद्यतेऽनुस्वारहीनम् ।
भवाञ्जयति । भवाञ्जिखति ॥ कारहीनत्वाद्नुनासिकम् ॥

जभञ्जकारेषु जकारम् ॥ १२ ॥

नकारः पदान्तो जभञ्जकारेषु परतो जकारमापद्यते ।
भवाञ्जयति । भवाञ्जपापयति । भवाञ्जकारेण । भवाञ्जयते ।
ह्रस्वौ च टवर्गादेश इति जभञ्जेषु जकारविधानम् ॥
धमापद्यते शि न्चौ वा ॥ १३ ॥

नकारः पदान्तः शि परे न्चौ वा प्राप्नोति जकारं
तम् । भवाञ्जूरः । भवाञ्जूरः । भवाञ्जूरः । कुर्व-
तल्लूरः । कुर्वल्लूरः । कुर्वल्लूरः । प्रयाञ्जयनम् । प्रया-
ञ्जयनम् । प्रयाञ्जयनम् ॥ यत्वं गत्वं च न स्यात् । अनु-
स्वारो वर्गान्ताद्य स्यादेव ॥ वाच समुच्चये ।

उठणपरस्तु णकारम् ॥ १४ ॥

उठणाः परे ऽस्मादिति उठणपरः । उठणपरो नकारो
णमापद्यते । भवाण्हीनम् । भवाण्हीनम् । भवाण्कारेण ।
तुशब्दो वानिष्ठत्यर्थः ॥

मोऽनुस्वार' व्यञ्जने ॥ १५ ॥

मकारः पुनरस्ती व्यञ्जने परेऽनुस्वारमापद्यते । त्व
यासि । त्व रमसे ॥ अन्त इति किम् ? शन्यते ॥ अनुस्वार
इति संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । तेन सस्त्राट् । सस्त्राजो ॥

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ १६ ॥

अन्तोऽनुस्वारी वर्गे परे तद्वर्गपञ्चमं वापद्यते । त्वद्व-
रोषि । त्व करोषि । त्वखरसि । त्वं चरसि । पुम्भ्याम् ।
पुम्भ्याम् ॥ वर्ग इति किम् ? त्वं तुनासि ॥

इति दौर्गसिद्ध्यां वृत्तौ सन्धी चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

विसर्जनीयथे छे वा शम् ॥ १ ॥

विसर्जनीयथे वा छे वा परे शमापद्यते । कथरति ।
कम्हादयति ॥

टे ठे वा यम् ॥ २ ॥

विमर्जनीयथे वा ठे वा परे यमापद्यते । कष्टीकते ।
कष्टकारेण ॥ प्रत्येकं वाच्यं समुच्चये वाचावबोधार्थं ॥

ते थे वा सम् ॥ ३ ॥

विसर्जनीयस्ते वा थे वा परे समापद्यते । कस्तारति । कस्य
इति ॥ कारस्करादय इति सञ्ज्ञाशब्दा लोकातः सिद्धाः ॥

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ४ ॥

विसर्जनीयः कखयोः परयोर्जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

क+करोति । कः करोति । क+गुनति । कः गुनति ।

पक्षयोरुपध्मानौयं न वा ॥ ५ ॥

विसर्जनीयः पक्षयोः परयोरुपध्मानौयमापद्यते न वा ।
क+पद्यति । कः पद्यति । क+फलति । कः फलति ॥ व्यव-
स्थितविभाषयाघोषे गित्यरे न गाढयः । पुरुषः स्तम्भः ।
यासः क्षीमम् । भृङ्गिः स्नातम् ॥

ये पे से वा वा पररूपम् ॥ ६ ॥

विसर्जनीयः ये वा पे वा से वा परे पररूपमापद्यते
न वा । कङ्गोते कः गेते । कप्पण्डः । कः पण्डः ।
कक्षाधुः । क. खाधुः ॥ चट्टानित्यकरणाद् विसर्जनीया-
देशस्याघोषे प्रथमो न स्यात् । कथरतीत्यादिष्वप्येवम् ॥

उमकारयोर्मध्ये ॥ ७ ॥

द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽन ।
कोऽर्थः ॥ पुनरुक्तेति रग्लुतिः [का० १. ५. १४] इति
परत्वाद्रेफः स्यात् ।

अधोपवतोश्च ॥ ८ ॥

अकारधोपवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को
गच्छति । को धावति । अधोपवतोरिति किम् ? कः गेते ।

अपरो लोप्योऽन्यक्षरे ये वा ॥ ९ ॥

अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति । उक्तादन्य-
क्षरे । य वापद्यते । क इह । कविह । क उपरि । ककु-

परि ॥ अपर इति किम् ? । अग्निरत्र ॥ वाच समुच्चये ।
इपत्सृष्टतरोऽत्र यकारः ॥

आभोभ्यामेवमेव खरे ॥ १० ॥

आकारभोग्दाभ्या परो विसर्जनीय एवमेव भवति
खरे परे । देवा आहुः । देवायाहुः । भो अत्र । भोयत्र ॥
भो इत्यामन्तणीकारोपसृष्टण केचित् । भगो अत्र । भगोयत्र ।
अघो अत्र । अघोयत्र ॥ आदीपत्सृष्टतरयौकारादीपत्सृ
ष्टतरोऽत्र यकारः । एवमेवग्रहण नित्यलोपनिरासार्थम् ॥

घोषवति लोपम् ॥ ११ ॥

आकारभोग्दाभ्या परा विसर्जनीयो लोपमापद्यते
घोषवति परे । देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघा
यज ॥ लोपग्रहण य वेति निवृत्त्यर्थम् ॥

नामिपरो रम् ॥ १२ ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते । निरपेक्ष ।
सुपी । सुतू । ईकरर्थं वचनमिदम् ॥

घोषवत्स्वरपरः ॥ १३ ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो घोषवत्स्वरपरो रमाप
द्यते । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥
घोषवत्स्वरपर इति किम् । अग्निः शैते ॥

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ १४ ॥

रप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिनः परोऽनामिनः परोऽपि

घोषयत्स्वरपरोऽघोषयत्स्वरपरोऽपि रमापद्यते । गी-
यन्तिः । गीः यतिवरे । धूयन्ति । धूः यतिर्वा ॥ स्वरघोष-
वन्तीर्नित्यम् । पितरश्च । पितर्यातः ॥ अरेफप्रकृतिरपि । हे
प्रचेता राजन् । हे प्रचेतो राजविति वा । उपबुधः ॥
अहोऽरेके । अहर्षतिः । अहर्गन्धः । अहरश्च ॥ रेके तु ।
अहोरात्रम् । अहोरूपम् । अहोरथन्तरं साम ॥

एपसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ १५ ॥

एपसाभ्यां परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने
परे । एष चरति । म टोकते । एष शिते । स पचति । पर-
त्वात्पूर्वान् बाधते । अप्यधिकारात् स्वरूपग्रहणाद्वा ।
एपकः करोति । सकः करोति । अनेषी गच्छति । असो
गच्छति । अकि नष्समामे न स्यात् ॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥ १६ ॥

विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । अन्यलोपे
तु भवत्येव । क इह । देवा आहुः । भो अच ॥ विसर्जनी-
याधिकारे पुनर्विसर्जनीयग्रहणमुत्तरत्वं विसर्जनीयाधिका-
रनिवृत्त्यर्थम् । तेन । एष च्छत्वे ण । द्विर्भावः सिद्धः ॥

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ १७ ॥

रो रे परे लोपमापद्यते । पूर्वो दीर्घो भवति । अग्नो
रधेन । पुनराग्निः । उच्चै रीति ॥

द्विर्भावं स्वरपरम्वृत्कारः ॥ १८ ॥

इच्छति ॥ अप्यधिकाराद्दीर्घात्पदान्ताद्वा । कुटोच्छाया ।
 कुटोच्छाया ॥ आप्ताभ्यां नित्वम् । आच्छाया । माच्छिदत् ॥
 ॥ इति दीर्गसिद्धां वृत्ती सन्धी, पञ्चम पादः समाप्तः ॥

अथ नाम्नि चतुष्टयम् ।

धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गम् ॥ १ ॥

अर्थोऽभिधेयम् । धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गसंज्ञं भवति ।
 वृचः । कुण्डम् । कुमारी । डित्यः । राजपुरुषः । औपगवः ।
 कारकः ॥ धातुविभक्तिवर्जमिति किम् । अहन् । वृचान् ॥
 अर्थवदिति किम् । वृच इति वृत्तकषामेकैकशो नाभूत् ।
 राजत्रित्युत्पत्तवचनस्य च ॥ लिङ्गप्रदेशाः । लिङ्गान्तनका-
 रस्य [का० २. १. ५६] इत्येवमादयः ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ २ ॥

तस्मादर्थवतो लिङ्गात्पराः स्यादयो विभक्तयो भवन्ति ।
 सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् ॥ डे भ्याम्
 भ्यस् । ङसि भ्याम् भ्यस् । ङस् औस् आम् । डि औस् सुप् ॥
 दृशत् ॥ दृशद् दृशदौ दृशद्दः । दृशदम् दृशदौ दृशद् ।
 दृशदा । दृशद्गाम् । दृशद्गिरित्यादि ॥ एव कुमारी कु-
 मार्यौ कुमार्यः । खट्वा खट्वे खट्वाः ॥ अर्थस्य विभञ्जना-
 दिभक्तय इति ॥

पश्चादौ घुट् ॥ ३ ॥

स्यादीनामादौ पञ्च वचनानि घुट्सप्रकानि भवन्ति ।

सि यो जस् । अम् थो ॥ घृष्टप्रदेयाः । घुटि चासंबुद्धौ
[का० २. २. १७] इत्येवमादयः ॥

जसृथसौ नपुंसके ॥ ४ ॥

नपुंसकसिद्धौ जसृगसौ घृष्टमंजकी भवतः । सामानि
तिष्ठन्ति । सामानि पश्य ॥ नपुंसके जसेव घुडिति निवमाद्
वारिणी । जतुनी ॥

आमन्त्रिते सिः संबुद्धिः ॥ ५ ॥

सिद्ध्याभिसुख्यकरणमामन्त्रितम् । तस्मिन्वर्गे विहितः
सिः संबुद्धिसंज्ञो भवति । हे यच्च । हे ह्य । संबुद्धिप्रदेयाः ।
संबुद्धौ च [का० २. १. ३८] इत्येवमादयः ॥

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ ६ ॥

प्रकृतिप्रलाययोरनुपवातो । आगमः ॥ आगम उदनु-
बन्धो ऽ न्यात्स्वरात्परः परिभाष्यते । पद्यानि । पद्यांमि ॥
आगम इति किम् । विशुत्वान् ॥ उदनुबन्ध आगमस्य नि-
ङ्गम् ॥

तृतीयादौ तु परादिः ॥ ७ ॥

आगम उदनुबन्धस्तृतीयादौ विभक्तौ परादिर्भवति ।
मर्वस्यै । मर्वेषाम् । हृचाणाम् ॥ तुमश्चस्तृतीयादधिकार-
निहृत्त्यर्थः ॥

इदुदयिः ॥ ८ ॥

इकार उकारश्चाग्निः संज्ञो भवति । अग्निम् । पटुम् ।

इदुदिति किम् । सेनायम् । ययस्वम् ॥ अग्निप्रदेशाः ।
अग्नेरमोऽकारः [का० २. १. ५०] इत्येवमादयः ॥

इदूत् स्याख्यौ नदी ॥ ९ ॥

इदूदित्येवं स्याख्यौ नदीसंज्ञको भवतः । नद्यौ ।
वध्वै ॥ तत्परकारणमसन्देहार्थम् ॥ स्याख्याविति किम् ।
सेनायम् । ययस्वम् ॥ नदीप्रदेशाः । नद्या ये आसासाम्
२. १. ४५] इत्येवमादयः ॥

अथा अडा ॥ १० ॥

आकारो यः स्याख्यः स अडासंज्ञो भवति । अडा ।
माला ॥ स्याख्य इति किम् । कीलालपाः ॥ अडाप्रदेशाः ।
अडायाः, सिलोपम् [का० २. १. ३७] इत्येवमादयः ॥

अन्यात्पूर्व उपधा ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य धातोर्गान्यादण्यः पूर्वी वर्णः स उपधास-
ंज्ञो भवति । राजन् अकारः । भिद् इकारः । सत् ऋकारः ॥
उपधाप्रदेशाः । अस्योपधाया दीर्घो हृदिर्नामिनामिनि-
षट्सु [का० ३. ६. ५] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनान्तोऽनुषङ्गः ॥ १२ ॥

लिङ्गस्य धातोर्गान्याद्व्यञ्जनायः पुर्यो नकारः सोऽन-
ुषङ्गसंज्ञो भवति । विदुयः । अस्यते ॥ न इति किम् ।
अगम्याम् ॥ अनुषङ्गप्रदेशाः । अनुषङ्गवाक्ये [का० २.
३. ३५] इत्येवमादयः ।

धुट् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ १३ ॥

अन्तःस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्सञ्चं भवति ।
पयांसि । अपक्व । अन्तःस्थानुनासिकवर्जमिति किम् ।
चत्वारि । अमंस्तु ॥ धुट्प्रदेशाः । धुट्य धुटि [का० २. १.
५१] इत्येवमाद्य ॥

अकारो दीर्घं घोषयति ॥ १४ ॥

अकारो लिङ्गान्तो घोषयति विभक्तौ दीर्घमापद्यते ।
आभ्याम् । उच्चाय । उच्चाणाम् । घोषयतीति किम् । उचः ॥

जसि ॥ १५ ॥

अकारो लिङ्गान्तो जसि परे दीर्घमापद्यते । उच्चाः ॥
अकारे लोपे प्राप्ते वचनम् ॥

शसि सस्य च नः ॥ १६ ॥

अकारो लिङ्गान्तः शसि परे दीर्घमापद्यते । सस्य च
नो भवति । उच्चात् ॥ स्वायधिकारः किम् । अल्पशः ॥

अकारे लोपम् ॥ १७ ॥

विभक्तौ निङ्गसाकारो लोपमापद्यते । आकारे सा-
मान्ये । उचम् । युष्मत् । यः । सः । उग्रना ॥

मिसेस् वा ॥ १८ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परो मिस् ऐस् वा भवति । वृत्तेः ।
वायब्दः पदान्तरं सूचयति । एस् ऐस् वा । ऐस्तरयाद्-
तिजरसैरिति केचित् ॥

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १६ ॥

अकारो लिङ्गान्तो बहुत्वे धुति परे एकारो भवति ।
उपु । हृत्तेभ्यः । परत्वादेत्वं स्यात् ॥ धुटीति किम् । हृत्ता-
नाम् ॥ तुय्यदो विभाषानिष्ठत्वर्यः ॥

ओसि च ॥ २० ॥

अकारो लिङ्गान्तो ओसि परे एकारो भवति । हृत्तयोः ॥

उसिरात् ॥ २१ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परो उसिर् आद् भवति । हृत्तात् ॥
दीर्घोच्चारणादतिजरसात् ॥

उस् स्य ॥ २२ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परो उस् स्यो भवति । हृत्तस्य ॥

इन टा ॥ २३ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परष्टा इनो भवति । हृत्तेषु । टेनेति
सिद्धे इनोच्चारणमप्यत इन एव । तेन । अतिजरसिन
कुक्षेन ॥ घृत्तग्योगो ब्राह्मणवोधनार्थः ॥

ह्येय्यः ॥ २४ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परस्य ह्येय्यनस्य य आदेयो भवति ।
हृत्ताय ॥

स्यै सर्वनाम् ॥ २५ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परस्य ह्येय्यनस्य स्यैर्भ-
वति । सर्वस्यै । विभक्त्यै । सर्वेषां नामेति किम् । विभक्त्यै

नाम कश्चित् । विषयमतिक्रान्ताय विख्याय । अतिविख्याय ॥
 तीयाद्या. वक्तव्यम् । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । तृतीयस्मै ।
 तृतीयाय ॥. विं तत्सर्वनाम । सर्वं विश्व उभ उभय अन्य
 अन्यतर इतर उत्तर उत्तम हत् त्वनेम सम मिम पूर्वा-
 परावर दक्षिणोत्तरपराधराणि ॥ व्यवस्थाग्रामसंज्ञायाम् ॥
 स्वमन्नातिधनाख्यायाम् ॥ अन्तरं वह्निर्योगोपमं ध्यानयोः ॥
 हत् । तद् तद् यद् एतद् अद् इद् किम् एका द्वि युष्मद्
 अस्मद् भवन्तः ॥

उसिः स्मात् ॥ २६ ॥

अकारान्तात्मवैनाम्नो लिङ्गात्परो उसिः स्माद्भवति ।
 सर्वस्मात् । विस्वस्मात् ॥ अकारान्तादिति किम् । भवतः ॥

डिः स्मिन् ॥ २७ ॥

अकारान्तात्मवैनाम्नो लिङ्गात्परो डिः स्मिन्भवति ।
 सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् ॥ सर्वेषां नामेति किम् । समे टेऽग्रे
 यजति ॥

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ २८ ॥

पूर्वादेर्गणात्परोऽसिद्योः स्थाने स्मात्स्मिन्नौ विभाष्येते
 प्राप्ते विभाषा । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे ॥
 तीयाद्या वक्तव्यम् । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् ।
 द्वितीये । तृतीयस्मात् । तृतीयात् । तृतीयस्मिन् । तृतीये ॥

सुरामि सर्वतः ॥ २९ ॥

अकारान्तात्मवैनाम्नो लिङ्गात्परो अमि परे सुरा

गमो भवति । सर्वेषाम् । विज्ञेयाम् । यासाम् । तासाम् ॥
 उकारः परादित्वार्थः ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणात् । त्वाम् ।
 युवाम् ॥

जस् सर्व इः ॥ ३० ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो जस् सर्व इर्भवति ।
 सर्वे । विज्ञे ॥ अकारान्तादिति किम् । सर्वाः ॥

अल्पादेर्वा ॥ ३१ ॥

अल्पादेर्गणात्परो जस् सर्व इर्भवति वा । अल्पी ।
 अल्पाः । प्रथमे । प्रथमाः ॥ उभय इति नित्यं भाषायाम् ॥
 अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय नेम अर्धे पूर्वादयय ॥

इन्द्रस्याच्च ॥ ३२ ॥

इन्द्रस्याच्च सर्वनाम्नो लिङ्गादकारान्तात्परो जस् सर्व
 इर्भवति वा ॥ कतरकतमे । कतरकतमाः । इन्द्रकतमे ।
 इन्द्रकतमाः ॥

नान्यत् सार्वनामिकम् ॥ ३३ ॥

अकारोऽनुवर्तते । इन्द्रस्यस्य सर्वनाम्नो लिङ्गस्योक्तम-
 न्यच्च सार्वनामिकं कार्यं न भवति । पूर्वापराय । पूर्वाप-
 रात् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् ॥

तृतीयासमासे च ॥ ३४ ॥

तृतीयायाः समासेऽसमासे चोक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं
 न भवति । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय मासेनावराः ।

मासावराः ॥ युतत्वात्सर्वनामैव समास इह व्याट्क् । त्वय-
काकृतम् । भगकाकृतम् ॥

बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

बहुव्रीहौ समासे सार्वनामिकं कार्यं न भवति । त्वत्क-
पितृको मत्पितृकः । अक् न स्यात् ॥ यन्मान्तरवम-
नान्तराः अप्रधानादेव इन्द्रस्याथ [का० २. १. ३२] इति
वा न स्यात् ॥

दिशां वा ॥ ३६ ॥

दिशां बहुव्रीहौ समासे सार्वनामिकं कार्यं न भवति
या । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै ॥ दिशां बहुव्रीहौ भवति
किम् । दक्षिणपूर्वायै सुन्धायै ॥

अद्यायाः सिलोपम् ॥ ३७ ॥

अद्यासंज्ञकापरः सिलोपमापद्यते । अद्या । मान्ता ।
अद्याया इति किम् । यौञ्जालयाः ॥ मिरटिति कृते जरा
जरम् स्यात् ॥

टौसोरे ॥ ३८ ॥

टौसोः परयोः अद्याया एत्वं भवति । तुलया ।
तुलयोः ॥

सम्बुद्धौ च ॥ ३९ ॥

अद्याया सम्बुद्धौ चैत्वं भवति । हे यडे । हे माने ।

ह्रस्वोऽभ्यार्थानाम् ॥ ४० ॥

अभ्यार्थानां अद्यासंज्ञकानां सम्बुद्धौ इत्थो भवति । हे

अब्व ! हे अक्क ! । अदस्वार्धानामिति सिद्धे ऋस्व इति
संज्ञापूर्वकत्वात्सुखार्थम् । वदस्वरत्वाद्धलकवर्ता न
स्यात् । हे अम्बाडे ! हे अम्बासे ! हे अम्बिके ! ।

औरीम् ॥ ४१ ॥

अहायाः पर औरीमापयन्ते । अहे ! माले ! दीर्घः
किम् ? जरसी इति केचित् ॥

उवन्ति ये यास् यास् याम् ॥ ४२ ॥

अहायाः पराणि उवन्ति वचनानि ये यास् यास्
यामिति यद्यासंख्यं भवन्ति । मासायैः । मासायाः । मा-
सायाः । माम्नायाम् ॥

सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ ४३ ॥

सर्वनाम्नः अहायाः पराणि उवन्ति वचनानि ये
याम् याम् यामिति यद्यासंख्यं सह सुना भवन्ति । ऋस्व
पूर्वाश्च । उटगुबन्धः परादित्वार्थः । सर्वस्यै । सर्वभ्याः ।
सर्वभ्याः । सर्वभ्याम् ॥ तुगष्टः स्वागमाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥

द्वितीयाद्वतीयाभ्यां वा ॥ ४४ ॥

अप्राप्ते विभाषा । द्वितीयाद्वतीयाभ्यां पराणि उवन्ति
वचनानि ये याम् यास् यामिति यद्यासंख्यं सह सुना
भवन्ति ऋस्वपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृती-
यस्यै । तृतीयायै ॥ तृतीयादिति सिद्धे द्वितीयाद्वतीयाभ्या
मिति स्मटार्थम् ॥

नद्या ऐ आस् आस् आम् ॥ ४५ ॥

नदीसंज्ञकात्पराधि डवन्ति यवनानि ऐ । आम् ।
आस् । आमिति यथासंख्यं भवन्ति । वा न स्मर्यन्ते । नद्ये ।
नद्याः । नद्याः । नद्याम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् ॥

सम्बुद्धौ ह्रस्वः ॥ ४६ ॥

नद्याः सम्बुद्धौ ड्वौ भवति । हे नदि । हे वधू ॥
नद्या इति किम् । हे आमणोः । हे पुनपूः ॥

अमृशसोरादिलोपम् ॥ ४७ ॥

नद्याः परयोः अमृशसोरादिर्लोपमापद्यते । नदीम् ।
नदीः । वधूम् । वधूः ।

ईकारान्तात्स्विः ॥ ४८ ॥

नदीसंज्ञकेकारान्तात्परः मिनिषिमापद्यति । ॥
मद्यो ॥ ईकारोऽन्तो यथादिति किम् । नद्योः ॥

व्यञ्जनाच्च ॥ ४९ ॥

व्यञ्जनसंज्ञकात्परः सिलोपमापद्यति । वाक् । तटित ।
संयोगान्तलोपे सिद्धं चेत् नादेर्धुटो लोपः स्यात् ॥ निङ् ।
चानुवर्तते ॥

अग्नेरभोऽकारः ॥ ५० ॥

अग्निसंज्ञकात्परोऽभोऽकारो लोपमापद्यते । अग्निम् ।
पटम् । बुद्धिम् । धेनुम् ॥

ओकारः पूर्वम् ॥ ५१ ॥

अग्नेः पर ओकारः पूर्वस्वरमापद्यते । अग्नी । पटू ।
बुद्धी । धेनू ॥

शसोऽकारः सच्च नो ऽस्त्रियाम् ॥ ५२ ॥

अग्नेः परः शसो ऽकारः पूर्वस्वरमापद्यते । सच्च नो
भवति । अस्त्रियाम् । अग्नीन् । पटून् ॥ अस्त्रियामिति
किम् । बुद्धीः । धेनूः ॥

टा ना ॥ ४३ ॥

अग्ने. परस्य टावचनस्य नादेशो भवति । अस्त्रियाम् ।
अग्निना । पटुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या । धेन्या ॥

अदोऽसुच ॥ ५४ ॥

अदोऽसुरादेशो भवति । टावचनस्य च नादेशः ।
अस्त्रियाम् । असुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । असुया ॥

इरेदुरोज्जसि ॥ ५५ ॥

लिङ्गस्य इरेदु भवति । उरोच । जसि पर । अग्नयः ।
मटवः । बुद्धयः । धेनवः ॥

सम्बुद्धौ च ॥ ५६ ॥

सम्बुद्धौ च लिङ्गस्य इरेदुवति । उरोच । हे अग्ने ! हे
धेना । । अग्ने. सम्बुद्धावित्येके । हे नदि ! हे वधु ।

हे ॥ ५७ ॥

इयि परतो लिङ्गस्य इरेदुवति । उरोच । अग्नये ।

पटवे । बुद्धये । धेनवे ॥ डे इत्यविकृतनिर्देशात् । बुद्धये ।
धेनवे ॥

डसिडसोरलोपश्च ॥ ५८ ॥

अग्नेः परस्य डसिडसारकारस्य लोपो भवति । इरे-
न्नवति । उरोश्च । अग्नेः । अग्नेः । धेनोः । धेनोः ॥

गोश्च ॥ ५९ ॥

गोमन्दात्परस्य डसिडसोरस्य लोपो भवति । गो ।
गोः ॥

डिरौ सपूर्वः ॥ ६० ॥

अग्निसन्नकात्परो डिः सह पूर्वेण स्वरिण्यौ भवति ।
अग्नेः । धेनोः ॥

सखिपत्योर्डिः ॥ ६१ ॥

सखिपतिभ्यां परो डिरौ भवति । सख्यौ । पत्यौ ॥ पुन-
र्डिग्रहण सपूर्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

डसिडसोरुमः ॥ ६२ ॥

सखिपतिभ्यां परो डसिडसारकार उमापद्यते । मर्यु-
सख्युः । पत्युः । पत्युः ॥ अग्रहण यथासख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ ६३ ॥

ऋदन्तामिह्नात्परो डसिडसारकार उमापद्यते सह
पूर्वेण स्वरिण्यौ । पितुः । पितुः । मातुः । मातुः ॥ ऋदन्ता-
दिति किम् । सो धातोः ॥

आसौ सिन्धोपथ ॥ ६४ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सो परे सिन्धोपथ ।
पिता । माता ॥

अग्निवच्छसि ॥ ६५ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्याग्निवद्वति अग्नि परे । पितृन् ॥
तत्रास्त्रियामिति प्रतिषेधात् । मातृ ॥

अङ्गी ॥ ६६ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति अङ्गी परे । पितरि ।
मातरि । योगविभागात् । पितरस्तृपयामास ॥

घुटि च ॥ ६७ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति घुटि परे । पितरौ ।
पितरः ॥ घुटोति किम् ? पितृन् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

धातोस्तृयद्स्यात् ॥ ६८ ॥

धातोर्विहितस्य तृयद्स्य षट् अर्भवति घुटि परे ।
अतोऽपवादः । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ॥ धातोर्विहितस्येति
किम् । यातरो । यातरः । यात ऋदोर्ध्वं ॥ तृयद्व्येति
किम् । ननान्दरी । ननान्दरः । नञि च नन्दे ॥ कुशेऽन्
घुटि स्त्रियां च नास्त्वौषादिकत्वात् क्रोष्टा । क्रोष्टी ।
तृचा सिद्धम् । शमादौ तु तृजन्तस्य तुनन्तस्य च प्रयोगः ।
क्रोष्टृन् । क्रोष्टृन् । क्रोष्टा । क्रोष्टुना । इतिषमादयः ॥

स्वसादीनां च ॥ ६६ ॥

स्वसादीनां च ऋत आभवति घुटि परे । स्वसारो ।
नसारो ॥ स्वसां नसा च नेष्टा च त्वष्टा चत्ता तथैव च ।
होता पोता प्रयाप्ता च अष्टौ स्वसादयः स्मृताः ॥

आ च न सम्बुद्धौ ॥ ७० ॥

ऋदन्तस्य निवृत्त्य सम्बुद्धावार आ च न भवति ।
अर्थादरेव । हे कर्त्तः । हे स्वसः ॥

ह्रस्वनदीयद्याभ्यः सिलोपम् ॥ ७१ ॥

ह्रस्वनदीयद्याभ्यः परः संकुटिः सिलोपमापद्यति । हे
ह्रस्व ! हे अग्नी ! हे धेनी ! हे नदि ! हे वधु ! हे यज्ञ !
हे माते ! ॥ सम्बुद्धिरिति किम् । वृत्तः ॥ नदीयद्यापहणमु-
त्तरार्धमिदार्धं च ॥

आमि च नुः ॥ ७२ ॥

ह्रस्वनदीयद्याभ्यः पर आमि परे नुरागमो भवति ।
ह्रस्वाणाम् । अम्बोणाम् । धेनूणाम् । नदीणाम् । यधूणाम् ।
यज्ञाणाम् । मान्वाणाम् ॥ यद्वासहचरितस्त्वामो यज्ञ-
णादा । नव्याम् । पुत्रां ॥

वेस्तयद्य ॥ ७३ ॥

वेस्तयादेयो भवति नुरागमय । आमि परे । वृत्त-
णां । परगतयाणाम् ॥

चतुरः ॥ ७४ ॥

चत्वार इत्येतस्य आभि परे हुरागमो भवति । चतु-
र्णाम् ॥ अप्रधागादेव । अतिचतुराम् ॥

संख्यायाः पञ्चान्तायाः ॥ ७५ ॥

संख्यायाः पकारनकारान्ताया आभि परे हुरागमो
भवति । पञ्चाम् । पञ्चानाम् ॥ अन्तपञ्चणादृतपूर्वनान्ताया
अपि । अष्टानाम् ॥ संख्याया इति किम् । विप्रुपाम् ।
यज्वनाम् ॥

कतेञ्च नस्यसोलुक् ॥ ७६ ॥

कतेः संख्याया पकारनकारान्तायाय जस्यसोलुग्भ-
वति । कति । कति । घट् । घट् । पञ्च । पञ्च ॥

नियो डिराम् ॥ ७७ ॥

नियः परो डिराम् भवति । नियाम् । यामण्याम् ॥
इति दीर्गसिद्धां वृत्तौ नात्रिचतुष्टये प्रथमः पादः समाप्तः ॥

न सखिष्टादावग्निः ॥ १ ॥

सखिस्त्रः सखिष्टादौ स्त्रे नाग्निर्भवति । सख्या । सप्ये ॥

पतिरसमासे ॥ २ ॥

पतिस्त्रः पतिष्टादौ स्त्रे नाग्निर्भवति । असमासे ।
असमासे ॥ असमास इति किम् । नरपतिना ॥

स्त्री नदीवत् ॥ ३ ॥

स्त्रीमण्डो नदीवद्भवति विमलः । हे स्त्रि ! स्त्रियै । स्त्री-
णाम् ॥ विकल्पमपि बाधते ॥

स्त्र्याख्यावियुवौ धामि ॥ ४ ॥

स्त्र्याख्यावियुग्म्यानावामि परं नदीवद्भवती या ।
श्रीणाम् । श्रियाम् । भूणाम् । भूयाम् ॥ स्त्र्याख्या-
विति किम् । यवक्रियाम् । कटप्रवाग् ॥

ह्रस्वश्च ङवति ॥ ५ ॥

ह्रस्व इदुदेव । स्त्र्याख्यावियुग्स्यागो च ङवति परं
नदीवद्भवती या । वुहो । वुहये । धेन्वे धेनवे । श्रियै ।
श्रियै । भूये । भूवे । पट्टे पट्टवे ॥ स्त्रियै वेति केचित् ॥
ङवतीति किम् । हे श्रोः । हे भूः । अप्रनिष्ठमुपमेयमिति ॥

नपुंसकात् स्वमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥ ६ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोर्लोपो भवति । तदुक्तं च
कार्यं न भवति । पयः । पयः । तत् । तत् । सुसधि ।
सुसधि ॥ नपुंसकादिति किम् । उपया गौः ॥

अकारादसम्बुद्धौ मुञ्च ॥ ७ ॥

अकारान्तादनपुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोर्लोपो भवति ।
मरागमय । असम्बुद्धौ । कुण्डम् । अतिजरस् । असम्बुद्धा-
विति किम् । हे कुण्ड ॥

अन्यादेस्तु तः ॥ ८ ॥

अन्यादेर्गणान्नपु सकलिङ्गात्परवोः स्वगोर्लोपो भवति
तुरागमय । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । यातरत् । कत-
मत् ॥ तुगव्दोःसम्यङ्निनिवृत्त्यर्थः । हे अन्यत् ॥

औरोम् ॥ ९ ॥

सर्वस्मान्नपुंसकलिङ्गात्पर औरोमापद्यते । कुण्डे ।
पयसौ ॥

जस्यसोः शिः ॥ १० ॥

सर्वस्मान्नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जस्यसोः स्थाने शिर्भ-
वति । पद्यानि । पयांसि ॥

धुट्स्वराद् धुटि चः ॥ ११ ॥

धुट्, पूर्वः स्मरात्परो नपु सकलिङ्गस्य धुटि परे तुरा-
गमो भवति । पयांसि । पद्यानि । शुक्लर्क्षि । सुसखीनि ।
जश्वं, शुक्ल, शि । गोमन्ति । सुवन्ति । धुटो व्यवहितत्वात् ॥
गोरहोति धुट्जातित्वाददीय. ॥ बह्वर्क्षि । बह्वर्क्षोति वा
यतध्वम् ॥

नामिनः खरे ॥ १२ ॥

नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गात्स्वरे परे तुगगमो भवति ।
वारिणा । वारिणे ॥ नामिनः खर इति किम् । कुलयोः ॥

अस्थिदधिसक्थ्यष्टागमन्नन्तटादौ ॥ १३ ॥

नाम्यन्तानां नपुंसकलिङ्गात्तामस्यादीनां टादौ खरे

का० २. २. १७.] नान्नि वतुष्टयम् ।

३७

ऽन्तोऽन् भवति । अस्या । देहा । सक्था । अस्या ।
अत्यस्या । अतिदेहा छात्रे । अकारोच्चारणं किम् । अस्थि ।
अस्थनि वा स्यात् ॥

भापितपुंस्कं पुं वद्वा ॥ १४ ॥

भापितपुंस्कं नाम्यन्तं नपुसकलिङ्गं टादौ स्वरि पु व-
द्भवति वा । कर्मा । कर्तृणा कुलेन । मृदवे । मृदुने वस्त्राय ॥
भापितपु स्कमिति किम् । वारिणे ॥ नाम्यन्तमिति किम् ।
सोमपेन कुलेन ॥ नपु सकमिति किम् । कल्याण्यै ॥ भापित
पुंस्कोऽर्थे दत्त किम् ? । योलुने फलाय ।

दीर्घमामि सनौ ॥ १५ ॥

नाम्यन्त लिङ्गं सनावामि परे दीर्घमापद्यते । अग्नौ-
नाम् । धेनूनाम् । कर्तृणाम् ॥ सनौघट्टणमुत्तरार्थमिह कृते
च न्वागमे दीर्घार्थं च ॥

नान्तस्य चोपधायाः ॥ १६ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घा भवति । सनावामि
परे । पञ्चानाम् । सप्तानाम् ॥ सनाविति किम् । वर्मणाम् ॥

घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घा भवति । घुटि परे ।
असम्बुद्धौ । राजा । राजानौ । सामानि ॥ नान्तस्येति
किम् । जनम् । जनौ । असम्बुद्धाविति किम् । हे राजन् ॥

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ १८ ॥

सान्तमहत् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घा भवति ।
 घुध्यसम्बुद्धौ । अयान् । अयांसौ । महान् । महान्तौ ॥
 असम्बुद्धाविति किम् । हे अयन् । हे महन् ॥ सान्तस्येति
 किम् । हंसम् । हंसौ ॥ महतः साहचर्याद् धातोर्न स्यात् ।
 सुहृन् । सुहृंसौ ॥

अपञ्च ॥ १९ ॥

अप् इत्येतस्य नोपधाया अनोपधायाय दीर्घा भवति ।
 घुव्यसम्बुद्धौ । आपः । स्वाप्ति तडागानि ॥ असम्बुद्धा-
 विति किम् ? हे शुच्यप् ॥

अन्तुसन्तस्य चाधातोः सौ ॥ २० ॥

अन्तु । असु इत्येवमन्तस्याधातोः श्रुतस्यातः सावस
 म्बुद्धौ दीर्घा भवति । भवान् । गोमान् । सुश्रोताः ॥ पु-
 स्त्वपि दीर्घाद्दो निर्दाधः ॥ अधातोरिति किम् । पि
 र्यप्रः । चर्मवः ॥ असम्बुद्धाविति किम् । हे सुश्रोतः ॥

इन्हन्पूषार्थ्यम्णां शौ च ॥ २१ ॥

इन् । हन् । पूषन् । अर्थ्यमन् । इत्येतेषामुपधाया
 दीर्घा भवति । शौ सौ च परे । असम्बुद्धौ । सुदण्डीनि ।
 सुव्रतहाणि । सुपूषाणि । स्वर्यमाणि । दण्डो । व्रत्रहा ।
 पूषा । अर्थ्यमा ॥ असम्बुद्धाविति किम् ? । हे दण्डिन् ॥
 शौ सावेवेति नियमात् ; दण्डिनी । व्रत्रहणी । पूषणी ।

का० २. २. २७.] नात्रि चतुष्टयम् ।

३८

अर्यमणी ॥ अस्मादेव हन उपधाया दीर्घात् किपि न
दीर्घः ॥

उग्रनः पुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥२२॥

उग्रनस् । पुरुदंशस् । अनेहस् । इत्येवामन्तोऽन्
भवति सावसम्बुद्धौ । उग्रना । पुरुदंशा । अनेहा ॥ असम्बु-
द्धाविति । किम् ? । हे उग्रनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः ॥
कथं हे उग्रनन् । हे उग्रन । नञोऽनित्यत्वात् अकार
उत्तरार्थः ॥

सख्युच्च ॥ २३ ॥

सख्युरन्तोऽन् भवति । सावसंबुद्धौ । सखा ॥ असंबुद्धा-
विति किम् ? । हे सखे । ॥

घुटि त्वै ॥ २४ ॥

सख्युरन्त ऐर्भवति घुटि परे । सखायी । सखायः ।
सखायम् । सखायी ॥ घुटोति किम् । सखोन् ॥ तुगन्त-
उत्तरत्रामंबुद्धिनिवृत्त्यर्थः ॥

दिव उद् व्यञ्जने ॥ २५ ॥

दिवो वकारस्य उद् भवति व्यञ्जने परे । दृग्भ्याम् ।
दुष् । दुगतः । दुत्वम् ॥ ये न स्वात् । दिव्यम् ॥

औ सौ ॥ २६ ॥

दिवो वकारस्य और्भवति सौ परे द्यौः । हे द्यौः ।

वाग्मा ॥ २७ ॥

दियो वकारस्य आ भवति वा । अमि परे । द्याम् ।
दिवम् । अतिद्याम् । अतिदिवम् ॥

युजेरसमासे चुर्धुटि ॥ २८ ॥

युजिरः क्विबन्तस्यासमासे चुर्धवति घुटि परे । युङ् ।
युञ्जो । युञ्जः ॥ असमास इति किम् । अय्ययुक् ॥

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २९ ॥

इयमभ्यस्त जघादियेति वक्ष्यति ॥ अभ्यस्तात्परो-
ऽन्तिरनकारको भवति घुटि परे । ददत् । दधत् । जघत् ।
जापत् ॥ अभ्यस्तादिति किम् । लिङ् ॥

वा नपुंसके ॥ ३० ॥

अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारको भवति वा । नपुंसके
घुटि परे । ददति । ददन्ति । जापति । जापन्ति कुलानि ॥

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३१ ॥

तुद इत्यदन्तोऽनुक्रियते । तुदभादिभ्यः परोऽन्तिर-
नकारको भवति वा । ईकारे परे । तुदतो । तुदन्तो स्त्री ।
तुदती । तुदन्तो कृन्ते । भातो । भान्ती स्त्री । भातौ । भान्ती
कृन्ते ॥ तुदभादिभ्य इति किम् । पचन्ती । दोष्यन्ती ॥

हनेर्हृषिर्नपधालोपे ॥ ३२ ॥

हनेर्नपधाया लोपे कृते हः स्थाने घिर्भवति । हचघ्नः ।
हचघ्ना ॥ उपधालोप इति किम् । हवद्वयति ॥

गोरौ घुटि ॥ ३३ ॥

गोमुं स्वस्य ग्रीर्भवति घुटि परे । गौः । गावो । गावः ॥
गोर्घुंटीति किम् । हे चित्रगो । हे चित्रगवः ॥

अमृशसोरा ॥ ३४ ॥

गोशब्दस्यान्त आभवति । अमृशसोः परवोः । गाम् ।
गाः ॥ दीर्घः किम् । पुंनि स्त्रियाम् आदौ वा न स्यात् ॥

पत्न्यमन्याभुक्षीणां सौ ॥ ३५ ॥

पत्न्यादीनामन्त आ भवति सौ परे । पत्न्याः । हे पत्न्याः ।
मन्याः । हे मन्याः । ऋभुक्षाः । हे ऋभुक्षाः ॥

अनन्तो घुटि ॥ ३६ ॥

पत्न्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि परे । पत्न्यानी । मन्या-
नी । ऋभुक्षावो ॥

अघुट्क्षरे लोपम् ॥ ३७ ॥

पत्न्यादीनामन्तोऽघुट्क्षरे लोपमापद्यते । पघः ।
पघा । मघः । मघा । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा ॥

व्यञ्जने चैपां निः ॥ ३८ ॥

एपां पत्न्यादीनाम् अघुट्क्षरे व्यञ्जने च निर्लोपमाप-
द्यते । पघः । पघिकः । पघयति । मघः । मघिकः । मघ-
यति । पघिष्याम् । पघित्वम् । मघिष्याम् । मघित्वम् ॥
एपां यद्वचनघुट्क्षरव्यञ्जनमन्त्रे निर्लोपाद्यम् । तेन पघि-
गतः । पघुत्तमः । मघिमतः । मघुत्तमः ॥

अनुपङ्गवाक्रुक्षेत् ॥ ३९ ॥

क्रुचश्च । इत्येति क्रुचेदिति लुगविभक्तिकं पदम् ॥
 अनुपदसंज्ञको नकारो लोपमापद्यते । अष्टुट्स्वरव्यञ्ज-
 नयोः । क्रुचेरिदनुबन्धस्य च न भवति । विदुषः । विदुषा ।
 विदुषी । वैदुष्यम् । महतः । महता । महद्भागम् । म-
 हत् । महत्ता ॥ अक्रुचेदिति किम् । क्रुचः । क्रुच्भ्याम् ।
 भुक्तंसः । भुक्तनृत्याम् ॥

पुंसोऽङ्गदस्योपः ॥ ४० ॥

पुमन्स इत्येतस्य अङ्गदस्य लोपो भवति । अष्टुट्-
 स्वरव्यञ्जनयोः । पुसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंस्त्वम् । पौ-
 चम् ॥ अष्टुट्स्वरव्यञ्जनयोरिति किम् ? । पुमांसो ॥

चतुरो वागदस्योत्वम् ॥ ४१ ॥

चत्वार इत्येतस्य वागदस्य सत्व भवति । अष्टुट्स्वरव्य-
 ञ्जनयोः । चतुरः । चातुरिकः । चतुर्थः । त्रिचतयति ।
 चतुर्भिः । चातुर्थम् ॥

अनङ्गदस्य ॥ ४२ ॥

अनङ्गाह इत्येतस्य वागदस्य सत्वं भवति । अष्टुट्स्वर-
 व्यञ्जनयोः । अनङ्गदः । अनङ्गदा । अनङ्गदिकः । अनङ्ग-
 द्भागम् । अनङ्गदम् । अनङ्गदी । अनङ्गदी । सो येन्ये के ॥

सौ नुः ॥ ४३ ॥

अनङ्गाह इत्येतस्य सौ परे नुरागमो भवति । अन-
 ङ्गान् । नाविति । किम् । अनङ्गदो ॥

सम्बुद्धावुमयोर्ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

सम्बुद्धावुमयोर्ह्रस्वोः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे मिथ-
चत्तः । हे घनञ्जन् ॥

अदसः पदे सः ॥ ४५ ॥

अदसः पदे सति दस्य भो भवति विभक्तौ । असुष्मात् ।
असुष्मिन् ॥ विभक्ताविति किम् । अदस्यति । अदस्वमः ।
अदः पुनः ॥ अदसुयङ् । असुद्वयङ् । असुमुयङ् । अद-
द्वयङ् इति नान्यम् ॥

अधुट्स्वरादौ मेट् कस्यापि धन्सेवशब्दस्यो- त्त्वम् ॥ ४६ ॥

अधुट्स्वरादौ प्रत्यये परे मेट् कस्यापि धन्सेवशब्दस्य उत्त्वं भवति ।
धेनुपः । धेनुया । धेनुवी ।
धेनुपम् । विदुपः । विदुया । विदुवी ।
धेनुपम् । धेनुपः । धेनुया । धेनुवी । धेनुपम् । धेनु
नान्यम् । धेनुपम् । धेनुपम् ॥

शुयुवमघोनां च ॥ ४७ ॥

धन् शुवन् मघयन् । इत्येतेषां वशब्दस्य उत्त्वं भवति ।
अधुट्स्वरादौ प्रत्यये परे । शनः । शना । शनी । यूनः ।
यूना । यूनी । मघोनः । मघोना । मघोनी ॥ अत्यधिका-
रात् । शीवनं मांसम् । शीवनं वर्तते । साधवनः स्यालो-
पाकः । तद्धिते लघतः । उपशनम् । शनः सहोषः । शीवः ॥

वाहेर्वाशब्दसौ ॥ ४८ ॥

वाहेर्वाग्वदस्योर्भवति । अघुट्स्वरादौ । प्रष्ठौहः ।
प्रष्ठोच्चा । प्रष्ठोच्ची । प्रष्ठोच्चम् ॥

अनुचेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४८ ॥

अनुचेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । आन्त-
रतम्यात् । अघुट्स्वरादौ । प्रतोचः । प्रतोचा । प्रतोची ।
प्रतोच्यम् । गोचः । गोचा । गोची । गोच्यम् ॥

तिर्य्यङ् तिरश्चिः ॥ ५० ॥

तिर्य्यङ् इत्ययं तिरश्चिर्भवति । अघुट्स्वरादौ । तिरश्चः
तिरश्चा । तिरश्ची । तिरश्च्यम् ॥

उदङ् उदीचिः ॥ ५१ ॥

उदङ् इत्ययम् उदीचिर्भवति । अघुट्स्वरादौ ।
उदीचः । उदीचा । उदीची । उदीच्यम् ॥

पात्प्रदं समासान्तः ॥ ५२ ॥

समासस्यान्तः पाच्छब्दः पदमापद्यते । अघुट्स्वरादौ ।
व्याघ्रपदः । व्याघ्रपदा । व्याघ्रपदो । वैयाघ्रपद्यम् । एक-
पदः । सुपदः । कुम्भपदी ॥ असमासान्त इत्यपि । पदः
पद्य । पादसमानार्थः पादप्यस्तीति मतम् ॥

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च

पूर्वविधौ ॥ ५३ ॥

अनोऽकारस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरादौ । म
चेहमन्ताक्षंयोगात्परो न भवति । स चातुस्रवद्भवति । पूर्वस्य

का० २, २, ५८] नास्त्रिचतुष्टयम् ।

४५

वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राज्ञः । राज्ञा । दध्नः । दध्ना ।
प्रतिदीप्ताः । प्रतिदीप्ता ॥ अवसमयोगादिति किम् ।
पर्वणः । चर्मणः ॥

ईङ्गोर्वा ॥ ५४ ॥

ईङी इत्येतयोः परयोरवसमसंयोगात्परस्यानोका-
रस्य लोपो भवति वा । न चालुप्तवद्वति पूर्वस्य वर्णस्य
विधौ कर्तव्ये । साम्यी । सामनी । राज्ञि । राजनि ॥ हेः
साहचर्याद् राज्ञीति नित्यम् ॥ अवसमयोगादिति किम् ।
पर्वणी । चर्मणी ॥

आ धातोरघुट्स्वरे ॥ ५५ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरे । कीलासपः ।
कीलासपा ॥ पुनरघुट्स्वरप्रकृत्य सम्बुद्धाधिकारनिवृत्त्य-
र्थम् । तेन शङ्खाः । शङ्खा ॥

ईदूतोरियुवौ स्वरौ ॥ ५६ ॥

धातोरोदूतोरियुवौ भवतः । विभक्तिस्वरौ । यदासंख्यम् ।
नियौ । नियः । युवौ । युवः ॥ विभक्तिस्वर इति किम् ।
न्यर्थः । स्वर्यः ॥ स्वायम्भुवमिति वक्तव्यम् ॥

सुधीः ॥ ५७ ॥

सुधीशब्द इव प्राप्नोति विभक्तिस्वरे । सुधीवौ ।
सुधियः ॥ सुधीरिति किम् । प्रध्यो । प्रध्य ॥

मूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ ५८ ॥

भूरुवं प्राप्नोति विभक्तिस्त्ररे । अवर्षाभूरुपुनर्भूः । मित्र-
भूषी । मित्रभुवः । प्रतिभुवी । प्रतिभुवः ॥ अवर्षाभूरुपुन-
र्भूरिति किम् । वर्षाभू । पुनर्भू ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ ॥ ५६ ॥

अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोर्धावीदूतौ तयोर्धातोरेसंयोगा-
त्परयोर् यवौ भवतः । विभक्तिस्त्ररे । यद्यासंख्यम् । या-
मख्यौ । ग्रामख्यः । यवख्यौ । यवख्यः । अनेकाक्षरयो-
रिति किम् । नियौ । सुवी । असंयोगादिति किम् ।
यवक्रियो । कटम्, यो ॥ अव्ययक्षारकाभ्यामेवायं विधिः ।

भ्रूधातुवत् ॥ ५७ ॥

भ्रू शब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे । भ्रू षी । भ्रुव । ॥
प्रतिदेशोऽयम् ।

स्त्री च ॥ ५८ ॥

स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे । स्त्रियौ ।
स्त्रियः ॥

वाम्शसोः ॥ ५९ ॥

स्त्रीशब्दोऽमशसोः परयोर्धातुवद्भवति वा । स्त्रियम् ।
स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः ।

भवतो वादेरुत्वं संनुद्धौ ॥ ६० ॥

भवतोऽवयवस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्नुद्धौ । हे भोः ।
हे भवन् ॥ सञ्जिपातनचञ्चात् संनुद्धौ न स्यात् ।

अव्ययसर्वनाम्नः खरादन्त्यात्पूर्वोऽक् कः ॥ ६४ ॥

अव्ययानां सर्वनाम्नां खान्त्यात्स्वरात् पूर्वोऽक्प्रत्ययी भवति वा । कप्रत्ययश्च बहुलम् । उच्चकैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्वकः । सर्वः । विग्नकः । विग्नः । युष्मकाभिः । युष्माभिः । अस्मकाभिः । अस्माभिः ॥ विभक्तेश्च पूर्वं ध्रुयते । त्वयका । मयका ॥ आख्यातस्य च । पचतकि । पचति भिन्दकि । भिन्दि ॥ कप्रत्ययश्च । यावकः । भषिकः ॥ अज्ञाने कुत्सार्था च । अयकः ॥ दयायाम् । वत्तकः । एङ्गकिः । एङ्गि । इङ्ग नु ते धानाकाः ॥ गृहाद्दूरं मा गाः ॥ अल्पे । तैलयाम् ॥ कृत्स्ने । वृषकः । सघायाम् । देवदत्तकः ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥ ६५ ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते । सर्विका । उट्टिका । पाचिका । पाठिका ॥ क इति किम् । चेतना । प्रत्यय इति किम् । तका ॥ स्त्रीति किम् । पाचकाभ्याम् । कृत इति किम् । पुत्रकाम्या ॥ बहुलाधिका-रात् । यका । सका । जीवका । नन्दका । आशिष्यकः ।

इति दोगसिंहाहचो नाम्नि चतुष्टये द्वितीयः

षाट् समाप्तः ॥

युष्मदस्मादोः पदं पदात्पर पठौचतुर्थो द्वितीयासु
वस्नसौ ॥ १ ॥

युष्मदस्मादोः पदं पदात्पर पठौचतुर्थो द्वितीयासु बहुत्वे
निष्पन्न यथासस्य वस्नसौ प्राप्नोति वा । पुत्रो युष्माकम् ।
पुत्रोऽस्माकम् । पुत्रो व । पुत्रो न । पुत्रो युष्मभ्यम् ।
पुत्रोऽस्मभ्यम् । पुत्रो व । पुत्रो न । पुत्रो युष्मान् । पुत्रो
ऽस्मान् । पुत्रो व । पुत्रो न ॥ युष्मदस्मादोरिति किम् ।
पुत्रस्तेषाम् ॥ पदादिति किम् । युष्माकम् । अस्माकम् ।

वाम्नौ द्वित्वे ॥ २ ॥

युष्मदस्मादोः पदं पदात्पर पठौचतुर्थो द्वितीयासु
द्वित्वे निष्पन्न यथासस्य वामनावित्वेती प्राप्नोति वा ।
ग्रामो युवयोः । ग्राम आवयोः । ग्रामो वाम् । ग्रामो नौ ।
एव दीयते । पातु ॥ आस्त्विति किम् । भद्रौ युवाम् । भद्रा
वावाम् ॥

त्वन्मदोरेकत्वे ते मे त्वा मा तु द्वितीया-
वाम् ॥ ३ ॥

एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मादोस्त्वन्मदूतयोः पदं पदा
त्पर पठौचतुर्थो द्वितीयास्त्वेकत्वे निष्पन्न यथासस्य ते मे
द्वित्वेती प्राप्नोति वा । त्वा मा तु द्वितीयायाम् । पुत्रस्तव ।
पुत्रा मम । पुत्रस्ते । पुत्रो मे । एव दास्यति । पुत्रस्त्रा ।
पुत्रो मा पातु ॥

न मादादौ ॥ ४ ॥

पादस्यादौ वर्त्तमानानां युष्मदस्मदादीनां पदमेता-
नादेमात्र प्राप्नोति । रुद्रो विष्णोश्च देवो युष्माकं कुल-
देवता । स एव नाथो भगवानस्माकं यापनाशनः । पादा-
दाविति किम् । यास्तु धो नरसिंहस्येत्यादि ॥

चादियोगे च ॥ ५ ॥

चादिना योगवर्त्तमानानां युष्मदस्मदादीनां पदमेता-
नादेमात्र प्राप्नोति । पुत्री युष्माकं च । पुत्रीऽस्माकं च ।
एवमादि ॥ च । वा । ह । अह । एव ॥ गौणयोगे न
स्यात् । ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ६ ॥

विभक्तौ परतो वर्त्तमानानामेषामन्तस्य लोपो भवति ।
युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वान् । अतिमान् । त्वयि ।
मयि ॥ विभक्ताविति किम् । युष्मत्पुत्रः । त्वदीयः ।

युवावो द्विवाचिषु ॥ ७ ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवाचिषु परतो युवावो भवतः । यथार्त्तं
व्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्या-
वाभिः ॥ श्रुतयोर्द्विवाचिष्विति किम् । त्वं युष्मानति-
क्रान्तौ । अतित्वाम् । अतियुष्माम् ॥ युवयोः पुत्रः ।
युष्मत्पुत्रः । युवयोरवम् । युष्मदीयः । प्रत्ययलोपतच्चे-
नान्तालोपात् ॥

अमौ चाम् ॥ ८ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः परोऽम् शौ च आम् भवति । त्वाम् ।

माम् । युवांम् । आवाम् । दिवाचधिकारादा सादृश्यं
न स्यात् ॥

आम् शस् ॥ ९ ॥

शुभदक्षदक्षिभ्यः परः शस आन् भवति । युषान् ।
अक्षान् । अतित्वान् । अतिमान् ॥

त्वमहम् सौ सविभक्तयोः ॥ १० ॥

त्वमदीर्युषदक्षदोष सौ सविभक्तयोस्त्वमहमित्येती
भवतः । यथासंख्यम् । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥
सविभक्त्योरिति किम् । अभित्वम् । अधिमत् । तुम् ॥

यूयम् वयम् जसि ॥ ११ ॥

त्वमदीर्युषदक्षदोष जसि सविभक्तयोर्यूयम् वय
नित्येती भवतः । यथासंख्यम् । यूयम् । वयम् । अति-
यूयम् । अतिवयम् ॥

तुभ्यम् ममम् उयि ॥ १२ ॥

त्वमदीर्युषदक्षदोष उयि सविभक्तयोस्तुभ्यम् मम
नित्येती भवतः । यथासंख्यम् । तुभ्यम् । ममम् ।
अतितुभ्यम् । अतिममम् ॥

तव मम उसि ॥ १३ ॥

त्वमदीर्युषदक्षदोष उसि सविभक्तयोस्तव मम
नित्येती भवतः । यथासंख्यम् । तव । मम । अतितव ।

अतिमम ॥ युवावादिषु कृतेषु पद्यादक् । युवकाभ्याम् ।
आवकाभ्याम् ॥

अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ १४ ॥

युष्मदस्मदादिभ्योऽद्वित्वे वर्त्तमाना पञ्चम्यद् भवति ।
त्वत् । मत् । सुषत् । अस्मत् । अतियुवत् । अत्यावत् ॥
अद्वित्व इति किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

असभ्यम् ॥ १५ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः । यरो भ्यस् अभ्यम् भवति ।
युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् ॥ अ-
कारोच्चारणं किम् । ध्वनितं माभूत् ॥

सामाकम् ॥ १६ ॥

आभ्यां यरः स्वागययन् अन् आकश्चवति । युष्मा-
कम् । अस्माकम् ॥ सामिति किम् । प्रिययुष्मयाम् ।
अतित्वयाम् ॥

एत्वमस्थानिनि ॥ १७ ॥

स्थानं प्रसङ्गी वा ॥ अस्थानिन्यप्रसङ्गिन्यनादेशिनि
स्यादावेयामन्तस्य एत्वं भवति । त्वया । मया युवयोः ।
आवयोः । त्वयि । मयि । अतित्वयि अतिमयि ॥ अस्था-
निनोति किम् । युषान् । अस्मान् ॥

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ १८ ॥

एषामन्तस्मात्वं भवति । अस्थानिनि व्यञ्जनादौ

स्यादौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः ।
 अत्यावाभिः । अतित्वात् । अतिमात् । आदिग्रहणं साक्षा-
 अतिप्रत्ययम् । तेन युवात्पुनः । अस्मत्पुनः । अधित्वत् ।
 अधिमत् । वृत् ।

रैः ॥ १६ ॥

रैश्च आत्वं प्राप्नोति । व्यञ्जनादौ स्यादौ । राः ।
 राभ्याम् । अतिराभ्यां कुलाभ्याम् । साक्षादिति किम् ।
 अतिरिक्त्वम् ।

अष्टनः सर्वांस्तु ॥ २० ॥

अष्टनोऽन्तस्य आत्वं भवति । सर्वांस्तु विभक्तियु ।
 अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टात् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टौ ।

अथै तस्मात्सर्वशसोः ॥ २१ ॥

तस्मादष्टनः कृताकारात्पश्यो सर्वशोर्जस्रशसोः स्यात्
 और्भवति । अष्टौ । अष्टौ ॥ तस्माद्द्वयमात्रस्यानित्यार्थम् ।
 तेन । अष्टभिः । अष्टत् । वा स्वात् ।

अथर्वन्वन्तिरसावनञ् ॥ २२ ॥

अथर्वन्शब्दोऽर्वान्तिर्भवति । असौ प्रत्यये पृ० । स चे
 दनञ् । अथर्वन्तौ । अथर्वन्तः । अथर्वन् । अथर्वतम् । अथर्व-
 न्यम् । अथर्वती ॥ असाविति किम् । अर्वा ॥ अनभिति
 किम् । अनर्वाणो ॥

सौ च मघवान् मघवा वा ॥ २३ ॥

विभक्तौ सौ च परतो मघवन्मघवो मघवन्तुर्भवति वा ।
मघवान् । मघवन्तो । मघवन्तः । मघवस्तु ॥ तद्धिते मघे ये
च श्लोकारे । मघवन्तम् । मघवत्यम् । मघवतो ॥ पक्षे
मघवा । मघवानो ॥

जरा जरस् खरे वा ॥ २४ ॥

जरागृह्यो जरम् भवति वा । विभक्तिष्वने । जरे । जरा-
भो । जराः । जरसः ॥ गणपाठाद्य । उपजरसमिति नित्यम् ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतस्रं विभक्तौ ॥ २५ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोः तिसृ चतस्र । इत्येता
भषतः । विभक्तौ यथासंख्यम् । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः ।
चतसृभिः । प्रिगतिसृ । प्रियचतस्र कुलं वा ॥

तौ रं खरे ॥ २६ ॥

तौ तिसृचतस्रो रं प्राप्नुतः । विभक्तिष्वने । तिस्रः ।
चतस्रः ॥ नाधकसाधनाद्योऽयं योगः ॥

न नामि दीर्घम् ॥ २७ ॥

तौ तिसृचतस्रो दीर्घे न प्राप्नुतः । कृपादिमि परे ।
तिसृणाम् । चतसृणाम् ॥

नृ वा ॥ २८ ॥

नृगृह्यो दीर्घे प्राप्नोति वा । कृपादिमि परे । नृणाम् ।
नृणाम् ॥

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ २६ ॥

।। त्यदादीनामस्य अकारो भवति विभक्तौ । स्य । त्यौ ।
स । तौ । यत् । तच्च ॥ सर्वनामान्तर्गणो द्विपर्यन्त इह
त्यादि ॥ विभक्ताविति किम् । त्यदीय ॥

किम् कः ॥ ३० ॥

किम्यष्टः कौ भवति विभक्तौ । क । कौ । कदा ॥
विभक्ताविति किम् । किवान् ॥

दोऽहमेः ॥ ३१ ॥

त्यदादीना दकारस्य भी भवति विभक्तावदे । इमी ।
इमकी । अहरेरिति किम् । हो ॥

सौ सः ॥ ३२ ॥

त्यदादीना दकारस्य सौ भवति सौ विभक्तौ । असौ ।
असकौ ॥ साक्षात्ताविति किम् । असौ पुत्रोऽस्येति । अह
पुत्रः ॥

तस्य च ॥ ३३ ॥

त्यदादीना तकारस्य सौ भवति सौ विभक्तौ । स्यः ।
स्यकः । स । सक ॥ साक्षात्ताविति किम् । तत्पुत्र ॥

इदमियमयम् पुंसि ॥ ३४ ॥

इदम्, इयम्, भवति । अयम्, च पुंसि । सौ विभक्तौ ।
इय स्त्री । अय पुमान् ॥ इद कुलमिति तदुक्तप्रतिषेधात् ॥
साक्षात्ताविति किम् । इदपुत्र ॥

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३५ ॥

इदमोऽव्यञ्जितोऽनक् व्यञ्जनादौ किमती । आ-
भ्याम् । अभिः ॥ अनगिति किम् । इमकैः ॥ साक्षाद्विभ-
क्ताविति किम् । अथ पुनः । इदं पुनः ॥

टोसोरन ॥ ३६ ॥

इदमोऽव्यञ्जितस्य टोसोर्विभक्त्योरनादौ भवति ।
अनेन । अनयोः ॥ अनगिति किम् । इमकैः । इमकयोः ॥

एतस्य चान्नादेशे द्वितीयायां चैन ॥ ३७ ॥

एतस्येदमथ टोसोर्विभक्त्योर्वितीयायां च कथितस्यैता-
नुकथनविषय एनादौ भवति । एतं व्याकरणमध्यापय ।
अथो एनं वेदमध्यापय ॥ इमं घटमानय । अथो एनं परि-
वर्तय ॥ एतेन रातिरधीता । अथो एनेनाहरणधीतम् ॥
एतयोः शोभनं शीलम् । अथो एतयोश्च प्रभृतं स्वमित्यादि
योग्यम् ॥

तस्माद् भिस् भिर् ॥ ३८ ॥

तस्मादिदमः कृताकारात्परो भिस् भिर्भवति । एभिः ।
केचित्तस्मादिति किम् । इमेर्गुणैः सत्तर्पणः स्वर्गं गताः ॥

अदस्य ॥ ३९ ॥

अदसोऽव्यञ्जितात् परो भिस् भिर्भवति । अमीभिः ॥
अनगिति किम् । अमुकैः ॥ अकार उत्तरानन्विहृत्पर्यः ॥

सावौ सिलोपश्च ॥ ४० ॥

अदसोऽन्तस्य श्रीर्भवति सो परे । सिलीपञ्च । असौ ।
असकौ ॥

उत्वं मात् ॥ ४१ ॥

अदसो मात्परस्य वर्षमात्रस्य उत्वं भवति । असुम् ।
असू । असून् ॥ मादिति किम् ? । अमुकाभ्याम् ॥

एह बहुत्वे त्वौ ॥ ४२ ॥

अदसो मात्परस्य बहुत्वे निष्पन्न एत ईर्भवति । अमी ।
अमीभ्यः । बहुत्वं इति किम् । असू ॥ मादिति किम् ? ।
अमुकेभ्यः ॥ तुयम् उत्तरत्वं बहुत्वनिष्ठत्वेनः ॥

अपां मे दः ॥ ४३ ॥

अपां विभक्तौ मे दौ भवति । अहिः । स्वद्वयम् ॥ विभ-
क्ताभिति किम् । अवभारः ॥

विरामव्यञ्जनादिष्वनहुन्नाहिवन्सीनां च ॥ ४४ ॥

विरामे व्यञ्जनादिषु आनङ्गाह्नहिवन्सीनां च निङ्गा-
नामन्तस्य दौ भवति । अनहुत् । अनहुद्गाम् । उपानत् ।
उपानद्गाम् । सुविदत् । विदद्गाम् ॥ व्यञ्जनमिह आमा-
न्यम् । अनहुत्ता । उपानता । विदता । येनेष्यते । अनहु-
द्गम् । उपानद्गम् ॥

सुसिध्वसो च ॥ ४५ ॥

असिध्वसोर्निङ्गणीरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च दौ

भवति । उखास्तत् । उखास्तङ्गाम् । उखास्तक्यः । पण्य-
धत् । पण्यधङ्गाम् । पण्यधदेशः ॥

इययङ्गान्तेमादीनां छः ॥ ४६ ॥

इययङ्गान्तानां यजादीनां च लिङ्गानामन्तस्य विरामे
व्यञ्जननादिषु च गो भवति । मधुलिट् । मधुलिङ्भ्याम् ।
मधुलिट्पाथः । सुविट् । सुविङ्भ्याम् । सुविट्तरः । षट् ।
षड्भ्याम् । षड्भ्यः । षट्त्वम् । षट्पाठ् । षट्पाठ्भ्याम् ।
षट्पाठ्त्वम् । देवेट् । देवेङ्भ्याम् । देवेट्त्वम् । रज्जु-
सट् । रज्जुसङ्भ्याम् । रज्जुसट्त्वम् । वज् । सज् । वज् ।
राज् । भ्राज् । प्रज् । भ्रज् । परित्राज् । एते यजा-
दयः ॥

दादेर्हस्य गः ॥ ४७ ॥

लिङ्गस्य हस्य दादेर्विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति ।
गोधक् । गोधङ्भ्याम् । गोधुक्तम् ।

अवर्गहमादीनां च ॥ ४८ ॥

अवर्गान्तस्य हस्य ह्रस्वमादीनां च लिङ्गानामन्तस्य
विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । वाक् । वाङ्भ्याम् ।
वाक्क्यः । छणक् । छण्णमागाम् । छण्णकम् । हक् । ह-
मागाम् । हङ्कम् ॥ हङ् । सृङ् । सङ् । दष्ट् । दिष्ट् ।
उष्णिह् । कलित् । सुज् । असज् । एते हमादयः ॥

सुहादीनां वा ॥ ४९ ॥

सुहादीनां लिङ्गानामन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च गो

भवति या । मुक । मुग्भ्याम् । मुक्कम् । मुट् । मुङ्भ्याम् ।
मुट्त्वम् ॥ मुह् । हुह् । णुह् । णिह् । नग् । एते
मुहादय ॥

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थेत्व-
मकृतवत् ॥ ५० ॥

धातोरेवयवस्य हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेरादिचतुर्थत्व
भवति । विरामे व्यञ्जनादिषु च । तच्चाकृतवत् । निघुट् ।
निघुङ्भ्याम् । निघुट्त्वम् । ग्रानभुत् । ग्रानभुङ्भ्याम् ।
ग्रानभुत्वम् ॥ गर्दभयते क्तिप् । गर्धण् । गर्धन्भ्याम् । गर्ध
ञम ॥ धातोरिति किम् । दामलिट् ॥ तृतीयादेरिति
किम् । विकृत् ॥ अकृतवदिति किम् । गोधुक् ॥

सजुषाशिषो ऋः ॥ ५१ ॥

सजुषाशिषोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च ऋ भवति ।
सजू । सजूर्भ्याम् । सजूप् । सजूस्ता । आशीः । आशी
र्भ्याम् । आशीःषु । आशीस्ता ॥

इरुरोरीरूरौ ॥ ५२ ॥

इरुरोर्धातोर्विरामे व्यञ्जनादिषु च यथासंख्यमीरुरो
भवत । गो । गोर्भ्याम् । गोर्धु । गीस्तरा । धू । धू-
र्भ्याम् । धूर्धु । धूस्तरा ॥

अहः सः ॥ ५३ ॥

अहन् इत्येतस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च सी भवति ।
अहः । अहोभ्याम् । अहस्त्वम् ॥

इसुसुहोषां घोषवति रः ॥ ५६ ॥

इससुसुह । उससुसुह । इसुसुसुहस्य च घोषवति परे रो-
भवति । सर्पिर्भ्याम् । धनुर्भ्याम् । दोर्भ्याम् । घोषवतीति
किम् । सर्पिःपु । धनुःपु ॥ दो पु ॥ मे र इति सिद्धे घोषव-
तीत्युत्तरार्धे च ॥

धुटां तृतीयः ॥ ६० ॥

धुटां वर्णानां तृतीयो भवति । घोषवति सामान्ये ।
योषिद्वयम् । चित्रभिग्भिः । मज्जति । सज्जते । भृज्जति ॥

अधोषे प्रथमः ॥ ६१ ॥

अधोषे परे धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । पट्सु । प्रा-
नभुक्तु । इच्छति । गच्छति ॥

वा विरामे ॥ ६२ ॥

विरामे धुटां वर्णानां प्रथमस्तृतीयो भवति वा ।
विधप् । विधव् । वाक् । वाग ।

रेफसोर्विसर्जनौयः ॥ ६३ ॥

रेफसकारयोर्विसर्जनौयो भवति । विरामे शब्दच्छेदे
घोषवत्त्वघोषे च । गीः । धूः । जघः । ययोभ्याम् । ययःसु ॥
वाधिकारादिभक्तिश्चधने रेफस्य न स्यात् । गीर्धु । धूर्धु ।
भवति च सजूःसु । आग्रीःपु ॥

विरामव्यञ्जनादावुक्तं नष्टं चकामत्स्त्रोती-
पेऽपि ॥ ६४ ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च बहुक्त नपुंसकलिङ्गात्पर्योः
 व्यसोर्लोपेऽपि तद्वति । तस्यैव श्रुतत्वात् । सुवाक् । सु-
 वाग् । सुपथि । सुविद्वत् । सुपुम् । सुचतुः । सुद्यु ॥ एवम्
 उल्लासत् । देवेदित्यादयः ॥ अपिचद्वयं व्यभिचारार्थम् ।
 तन्नेदमर्थं न म्यात् ॥

इति दौर्गन्धिना हत्तौ नाम्नि चतुष्टये

तृतीय पाद समाप्तः ॥

**अव्ययीभावादकारान्तादिभक्तौनामसप्त-
 च्चम्याः ॥ १ ॥**

अव्ययीभावसमासादकारान्तादिभक्तौनां स्थानेऽम
 भवति । अपचम्याः । उपकुम्भम् ॥ अव्ययीभावादिति
 किम् । कष्टमित ॥ विभक्तौनामिति किम् । उपकुम्भता ।
 अपचम्या इति किम् । उपकुम्भता ॥

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ २ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तात्पर्योऽस्तुतीवासप्तम्योः
 स्थानेऽम भवति वा । उपकुम्भम् । उपकुम्भेन । उप
 कुम्भम् । उपकुम्भे ॥

अन्वयास्तुक् ॥ ३ ॥

अकारान्ताद्योऽन्वयोऽव्ययीभावसमासस्तथादिभक्तेः
 लुगभवति । उपपद्यु । उपकर्तृ ॥

अव्ययाच्च ॥ ४ ॥

अव्ययमसंख्यम् । अव्ययाच्च विभक्त्यानां तुम्भवति ।
स्व । प्रातः । च वा । उ । अह । एवमन्येऽपि ॥ पदसंज्ञा
र्तमिदम् ॥

रूढानां बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ५ ॥

जनपदसमानशब्दानां जलियाणां रूढसंज्ञा । रूढानां
बहुत्वे विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य तुम्भवति ।
पञ्चालस्यापत्यानि पञ्चालाः । एवं विदेहाः । अङ्गाः ।
वज्राः । कलिङ्गाः । मगधाः । सूरमसाः । अथो लुक् ।
प्रत्ययघाः । कलकूटाः । अश्वकाः । इषो लुक् ॥ बहुत्व
इति किम् । आङ्गः । आङ्गी । प्रियवाङ्गा इति समा-
सोऽयं बहुत्वे न प्रत्ययः । अस्त्रियामिति किम् । का
निङ्ग ॥ अपत्यप्रत्ययस्येति किम् । पञ्चालानामभिधे भूषा ।
पाञ्चानाः ॥

गर्गवस्तविदादीनां च ॥ ६ ॥

गर्गादीनां यस्तादीनां विदादीनां, च बहुत्वे विहित-
स्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य तुम्भवति । गर्गाः । वक्ताः ।
पञ्च लुक् ॥ यक्ताः । लङ्गाः । अथो लुक् ॥ विदाः ।
धर्वा । धर्वायचो लुक् ॥ यक्तादयो नानापत्यप्रत्य-
यान्ताः । विदादयोऽपि धर्वायचन्ताः । प्रियगर्ग ।
प्रिययक्त् । प्रियविदः । प्रत्ययोऽयं बहुत्वे लुक् स्वादेव ॥
गार्ग्यकुलम् । गर्ग्यकुलमिति गार्ग्यस्य हि यत्कुलं गर्गस्य
गर्गाणामपि तत्कुलमित्यनेदेनोच्यते ॥

भ्रम्वस्यङ्गिरसुकृत्यवधिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ७ ॥

भ्रवादिभ्यो बहुल्ये विहितस्योपेत्यप्रत्ययस्यास्यभि-
धेयस्यं लुभेवति । अत्रेरेवण् । इतरेभ्य ऋषिभ्योऽण् । भृ-
गवः । अचयः । अङ्गिरसः । कुक्ताः । वसिष्ठाः । गोतमाः ।
अङ्गिरामिति किम् । भागव्यः ॥

वक्तोऽप्येति भवमादत्ते वा तदपादानम् ॥ ८ ॥

वक्तादप्येति तद्व्याख्यं भवति वक्तादादत्ते वा तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । उवात्पक्षं पतति । व्याघ्रा-
दिमिति । वीरादुद्दिजते । उपाध्यायादधीते । उपाध्याया-
दागमयति ॥ अत इत्यवधिमात्रार्थम् । तेन भावतोऽन्ता-
त्यतितः । तथा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति ।
धर्मात्प्रमाथति । अध्ययनात्पराजयते । उपाध्यावादन्त-
र्धत्ते । गृहाच्छरी जायते । हिमयतो गङ्गा प्रभवति ।
प्रासादात्प्रचते । आसनात्प्रचते । कुतो भवान् । पाटलि-
पुत्रात् ॥

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ९ ॥

रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे यदीप्सितमनीप्सितं च
तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति ।
यवेभ्यो गां निषेधति । गानिब्धः शुकाम्बारेयति । अहिभ्य
आम्बान् रक्षति । कृपादम्ब वारयत्यपि ॥ ईप्सिते काम-
संज्ञां दाधते । अपादानेप्रदेशाः । अपादाने पञ्चमीत्येव-
मानन्दः ॥

यस्मै दिक्ता रोचते धारयते वा तत् सम्प्र-
दानम् ॥ १० ॥

यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते धारयते वा तत्का-
रक सम्प्रदानसञ्च भवति । ब्राह्मणाय वा ददाति । देव-
दत्ताय रोचते भोदक । यज्ञदत्ताय स्वदते दधि ।
विष्णुमित्राय वा धारयते । कथं देवदत्ताय स्वाचते । छा-
त्राय ऋते । छात्राय तिष्ठते कुमारौ । छात्राय यपते ।
पुण्येभ्यः स्पृहयति । छात्राय राध्यति । छात्रावेक्षते ।
छात्राय प्रतिशृणोति । छात्राय शृणोतीति तादर्थ्यचतुर्थ्या
निवृत्तम् । छात्राय ऋष्यति । मित्राय दृष्टति । मित्रा-
यैवेति मित्रागाम्भूति ॥ यस्मै कुप्यतीति वक्तव्यम् ॥ दातु-
मिच्छेति किम् । राशो दण्ड ददाति ॥ सम्प्रदानप्रदेगा ।
सम्प्रदाने चतुर्थीतिवमाद्यः ॥

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ११ ॥

आध्रियन्ते क्रिया यास्मात्क्रियाधारः ॥ आधारा-
यस्तदधिकरणसञ्च भवति । कटे आस्ये । तिलैषु तेनम् ।
द्वि देवाः । तथा गङ्गाया घोषः । अङ्गुल्यये करिगतम् ॥
धिकरणप्रदेगा । अधिकरणे सप्तमीतिवमाद्यः ॥

येन क्रियते तत् करणम् ॥ १२ ॥

कर्त्ता येन क्रियते तत्कारक करणसञ्च भवति ।
प्रायेण धान्यं लुनाति । मनसा मेरुं गच्छति । तथा
मथुना रुद्रं यजते । प्रकृत्वाभिरूप । प्रायेण याज्ञिकः ।

आमन्त्रये चार्धे प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे पुत्र । श्रा-
पुत्र । धिक् पुत्री । हे पुत्राः । पठापवादीभ्यम् ।

शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्त्राभ्या-
द्यधिकरणेषु ॥ १९ ॥

शेषा द्वितीयाद्याः षड्विभक्तयः कर्मादिष्वर्थेषु षट्सु
पद्या सख्यं भवन्ति । कर्मणि । कटं करोति । करणे । पर-
शना क्षिन्ति । सम्प्रदाने । सुरवे गां ददाति । अपादाने ।
सकाङ्क्षम् । स्वाम्यादी । देवदत्तस्य स्वामी । तत्तद्वत्तस्य
सम् । विष्णुमित्रस्य सम्बन्धः । अधिकरणे । कटं चामी ।
अधीतो व्याकरणे । तथा । साधुर्मातरि । असाधुः पितरो-
त्प्रेषमादयः । निमित्तात्कर्ममयोगे समसो वाचा । च-
र्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केनेषु चमरीं
हन्ति सौमित्रि पुष्पलकां हतः ।

पर्यपाङ्गयोगे पञ्चमी ॥ २० ॥

परि । अप । आङ् । एभिर्योगे सिद्धात्पञ्चमी भवति ।
इहापपरी वर्जने । आङ् नय्यादाभिविध्योः । परि त्रिग-
र्भेभ्यो हृष्टो देवः । अप पाठसिपुत्रादृष्टो देवः । आ पाठ-
सिपुत्रादृष्टो देवः ।

दिगितरतोन्यैश्च ॥ २१ ॥

दिग् । इतर । कर्ते । अन्य । एभिर्योगे सिद्धात्पञ्चमी
भवति । पूर्वो यामात् । उत्तरो यामात् । पूर्वो श्रीमाद-
सन्तः । इवमस्याः पूर्वा दिक् । इतरो देवदत्तात् । कर्ते

देवदत्तात् ॥ ऋते देवदत्तमिति द्वितीयापीष्टा ॥ अन्यो
देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् ॥

द्वितीयैनेन ॥ २२ ॥

एनप्रत्ययान्तेन योगे निष्ठाद् द्वितीया भवति । दक्षि
णिन ग्रामम् । उत्तरेण हिमवन्तम् । अदूर एनोऽपश्चम्याः ॥
चकाराधिकाराद् निकषासमयाहाधिगन्तरान्तरेण युक्ता
द्वितीया । निकषा ग्रामम् । समया ग्रामम् । हा देवद-
त्तम् । धिग्देवदत्तम् । अन्तरा गार्हपत्यमाह्वयनीयं च
वेदि । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्प्रभ्यते ॥

कर्मप्रवचनोयैश्च ॥ २३ ॥

कर्मप्रवचनोयैयोगे निष्ठाद् द्वितीया भवति । वृक्ष-
मभि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति । साधुर्दे-
वदत्तो मातरमभि । यद्यत्र मा परि स्यात् । यद्यत्र मां प्रति
स्यात् । वृक्षमशु विद्योतते विद्युत् । पर्यतमम् वणिता सेना ।
अन्यर्जुन बाणार । उपार्जुन बाणारः ॥ लक्ष्मणोसेत्यभूतं
ऽभिर्भागे च परिप्रती । अनुरेण सङ्घर्षे च हीन उपय
कथ्यते ॥ आधिक्यार्थोपशब्दयोगे सप्तमी वाच्यः । उप-
सार्ध्या द्वौषः ॥ आत्म्यार्थाधियोगे च । अधि ब्रह्मदत्तेषु
पञ्चासाः । अधि पञ्चानेषु ब्रह्मदत्त इति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यै चेट्टायाम-
नघ्यनि ॥ २४ ॥

गत्यर्थानां धातुनां चेट्टाक्रियायां चार्हत्वात्पर्यन्तं हि

शोत्रेण गार्ह्यः । समेन धावति । विद्यमेण धावति । द्विष्टी-
णेन धान्यं क्रीयाति । पश्वकेन पशून् क्रीयाति । शतेन
परिक्रीतः । शताय परिक्रीतस्त्वं मासं कर्म करिष्यमीति
प्रधानक्रियापेक्षं तादर्थ्यम् ॥ करणप्रदेशाः करणे द्वितीये-
त्येवमादयः ॥

यत् क्रियते तत् कर्म ॥ १३ ॥

कर्ता यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं
करोति । ओदनं पचति । आदित्यं पश्यति । तथा । अहिं
क्षुध्यति । ग्रामं गच्छन्तृक्षमूलान्युपसर्पति । तथा । स्तोत्रं
पचति । गां दोग्धि पयः । पौरवं गां याचते । ग्रामवद्गृहि
व्रजम् । छात्रं पत्यान पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते ।
वृक्षमवचिनोति फलानि । शिष्यं भ्रमं द्यूते । शिष्यं धर्मं
मनुशान्ति । अर्जां नयति ग्रामम् । ग्रामं वहति भारम् ।
हरते कुम्भं भागम् । ग्रामं छात्रगतं जयति । शर्गाज्जतं
दण्डयति । ग्राममधिपेते । ग्राममधितिष्ठति । वृक्षमध्याप्नोति ।
धर्ममभिनियते । विरात्रमुपवसति । ग्राममनुव्रजति ।
पर्वतमधिबसति । आवसथमावसति । अक्षान्दोष्यति ।
अक्षैर्दोष्यतीति करणविवक्षा । मासं शुद्धधानाः । क्रौञ्चं
कुटिसा नदी । भवतेर्गम्यमानत्वात् ॥ कर्मप्रदेशाः । क-
र्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

यः करोति स कर्ता ॥ १४ ॥

यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो भवति । द्वाक्षेण ह
न्यते । चैत्रेण हतम् ॥

कारयति यः स हेतुश्च ॥ १५ ॥

तमेव कर्त्तारं यः कारयति स हेतुसंज्ञो भवति । चकारात्कर्मसंज्ञकश्च । हारयति । पाचयति ॥ हेतुकर्मप्रदेगाः । भातीश्च हेतौ [का० २. २. १०] इत्येवमादयः ॥ क्रिया-निमित्तं कारकं लोक्तः सिद्धम् ।

तेषां परमुभयप्राप्तौ ॥ १६ ॥

तेषां कारकाणामुभयप्राप्तौ सत्यां यत्परं तद्वति । पा-माय धनं दत्त्वा तीर्थं गतः । सम्प्रदानमेव ॥ कांक्ष्यपात्रां भुङ्क्ते । अधिकरणमेव ॥ मृदुना धनुषा शरान् क्षिपति । करणमेव ॥ तर्कं त्यजति खगः । कर्मैव । तथा गां दोग्धि मयः ॥ त्यजति दण्डं दण्डोति कर्त्तव्य ॥ एवमन्येऽपि ॥

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १७ ॥

अव्यतिरिक्तनिष्ठाद्यवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । उभैः । नोभैः । दृष्टः । कुण्डम् । कुमारो । श्रोत्रः । सारो । पा-टकः । दृष्टः । पितृभिः । दीर्घम् । काष्ठम् । दृष्टम् । घनम् । एकः । दौ । बहुवः । सर्वेऽप्यमी निष्ठायां पत्य-यितात् । एकमर्थं दौ बहुव्या वलीत्यन्वर्थसंग्रहा । एकस्मि-न्त्यर्थं एकवचनं द्योर्दिवचनम् । बहुषु बहुवचनम् । मध्यको यव इति जातार्थेकवचनम् । मध्यया दद्या इति व्यतिभेदेषु बहुवचनम् । ददामिति बाह्याध्यात्मिकेषु भाषिषु । दद्या । गुरुषु पदमिति पुनरभिद्विवक्षायां भिन्नवचनम् ॥

आमन्त्रये च ॥ १८ ॥

तोयाचतुर्थी भवतः । यामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति ।
यामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति ॥ चेष्टायामिति किम् । म-
नसा मेरुं गच्छति ॥ अनध्वनीनि किम् । अध्वानं गच्छति ।
पुत्रान गच्छति । पुत्रानं व्रजति । मुख्योऽवाध्या गच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ २५ ॥

मन्यतेः कर्मणि प्राणिपर्णिते द्वितीयाचतुर्थी भवतः ।
चानादरे गम्यमाने न त्वा लुपं मन्ये । न त्वा दणाय
मन्ये । न त्वा तुषं मन्ये । न त्वा दुषाय मन्ये ॥
चानादरे इति किम् । चश्मानं दण्डं मन्ये ॥ प्राणिमन्त्रा
नावादेरिति । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काय मन्ये ।
न त्वांसं मन्ये । न त्वा नृगामं मन्ये । इह म्यादेव ।
न त्वा ग्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । यदि दण्डः
स्याचतुर्थी तदानादरो न गम्यते ॥

नमःस्त्रिस्तोत्राष्टाशतं वषट्कारयोगे

चतुर्थी ॥ २६ ॥

नम आदिभिर्योगे त्रिंशच्चतुर्थी भवति । नमो देवे-
भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाभ्यः । श्रद्धा पदभ्यः । अन्न
मन्त्रो मन्त्राय । समर्थो मन्त्रो मन्त्राय । वषट्मन्त्राय ॥

तादृश्य ॥ २७ ॥

मोऽर्थोऽप्येति तस्मा इदमिति वा तदर्थः ॥ तदर्थ
भावे चोक्त्ये निंशच्चतुर्थी भवति । दूषाय दाह । रन्धनाय
स्यानी । आवाय निगन्हते । दुहाय मवहते । पत्नी

गेमे । तथा मूत्राय सम्पद्यते यवान् । मूत्राय सङ्गम्यते ।
याताय कपिलिका विद्युत् ।

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ २८ ॥

तुमा समामार्थभाववाचिन मत्वयान्ताजिह्वाभतूर्ण
भवति । भाववाचिनश्चेति वक्षति । पाकाय व्रजति ।
पक्षये व्रजति ॥ तुमर्थादिति किम् । पाकस्य । त्यागस्य ।
एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यो व्रजति । तादर्थ्यविवक्षा ॥

तृतीया सहयोगे ॥ २९ ॥

सहार्धेन योगे जिह्वाभतृतीया भवति । पुत्रेण सह
गत । पुत्रेण सह स्तूतम् । पुत्रेण सह गोमान् । पुत्रेण
साकम् । पुत्रेण साधम् । पुत्रेण समम् । तर्था पुत्रेणागत
स्तूतो गोमानिति तृतीयापि षष्ठोवद्प्रधानादेव ॥

हेत्वर्थे ॥ ३० ॥

हेत्वर्थे वर्त्तमानाजिह्वाभतृतीया भवति । धनेन कुलम् ।
अग्नेन वसति ॥ गोम्यतामात्रविवक्षया करणेन सिध्यति ॥

कुक्षितेऽङ्गे ॥ ३१ ॥

कुक्षितेऽङ्गे वर्त्तमानाजिह्वाभतृतीया भवति । अश्वा
काय । पादेन धुक् । पृष्ठेन कुम् । अधि कायमध्येति
प्रधानत्वात्प्रथमेव ॥

विशेषणे ॥ ३२ ॥

विशेषणे वर्त्तमानाजिह्वाभतृतीया भवति । जटाभिस्त

पसमश्नाद्योत् । जिह्वया परिव्राजकमपश्यत् । विशेषण
इति किम् । दृष्टं प्रति विद्योतनम् ॥ सधस्यमात्रे
न स्यात् । मोलसुत्पलमिति । लिङ्गार्थमात्रे प्रथमैव ॥

कर्तरि च ॥ ३३ ॥

कर्तरि च कारके वर्तमानास्त्रिहासृतीया भवति ।
देवदत्तेन कृतम् । चैत्रेण इत्यतः ॥

कालभावयोः सप्तमी ॥ ३४ ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्तमानास्त्रिहासृतीया भ
वति । यरदि पुष्यान्ति सप्तच्छदाः । गायु दुष्टमाना-
न्वागतः । दुग्धास्वागतः ॥ कालभावयोरिति किम् ।
यो जटाभिः स भुङ्क्ते । यो भोक्ता स देवदत्त इति ।
साहचर्याद्वा प्रसिद्धा क्रियेव हि विशेषणम् । इदतः
प्रात्राजौदिति सम्बन्धविवक्षापि ॥

श्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभू-
सूतैः षष्ठी च ॥ ३५ ॥

स्वामिन । ईश्वर । अधिपति । दायाद । साक्षिन् ।
प्रतिभू । प्रसूत । एभिर्वर्गे लिङ्गात् षष्ठी भवति सप्तमी
च । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोश्वी-
श्वर । गवानधिपति । गोश्वधिपति । गवां दायाद ।
गोषु दायाद । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्र
तिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूत । गोषु प्रसूत ।
सम्बन्धाऽत्र स्फुट इति वचनम् ॥

गते । तथा भूमाय सम्पद्यते यवागूः । भूमाय सङ्गम्यते ।
वाताय कपिमिका विसृत् ।

तुमर्षाच्च भाववाचिनः ॥ २८ ॥

तुमः समानार्थभाववाचिनः प्रत्ययान्तान्निष्ठावतुर्णी
भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाक्वाय व्रजति ।
पक्वये व्रजति ॥ तुमर्षादिति किम् । पाकश्च । न्यागम्य ॥
एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यो व्रजति । तादर्थ्यविवक्षा ॥

तृतीया सहयोगे ॥ २९ ॥

सहार्धेन योगे लिङ्गासृतीया भवति । पुत्रे च सहा
गत । पुत्रे च सह स्मृतम् । पुत्रे च सह गोमान् । पुत्रे च
साक्षम् । पुत्रे च साक्षम् । पुत्रे च समम् । तथा पुत्रे शागत
स्मृतो गोमान्ति तृतीयापि वृष्टीवदप्रधानादेव ॥

हेत्वर्थे ॥ ३० ॥

हेत्वर्थे वर्त्तमानान्निष्ठासृतीया भवति । धनेन कुलम् ।
धनेन वसति ॥ योग्यतामात्रविवक्षया करकेन सिध्यति ॥

कुम्भितेऽङ्गे ॥ ३१ ॥

कुम्भितेऽङ्गे वर्त्तमानान्निष्ठासृतीया भवति । अष्टा
काण । पादेन कुम्भ । वृष्टेन कुम्भ । अक्षि काणमप्येति
प्रधानत्वाप्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३२ ॥

विशेषणे वर्त्तमानान्निष्ठासृतीया भवति । जटाभिस्ता

पसमद्राघोत् । शिखुया परित्राजकमपश्यत् ॥ विशेषण
इति किम् । हृत्तं प्रति विद्योतनम् ॥ लक्ष्यमात्रे
न स्यात् । नोत्सुत्पलमिति । लिङ्गार्थमात्रे प्रथमैव ॥

कर्तरि च ॥ ३३ ॥

कर्तरि च कारके वर्तमानालिङ्गाच्चतुतोया भवति ।
देवदत्तेन कृतम् । चैत्रेण इत्यर्थः ।

कालभावयोः सप्तमी ॥ ३४ ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्तमानालिङ्गाकसप्तमी भ
वति । शरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदाः । गोषु दुह्यमाना
स्वागतः । दुग्धास्वागतः ॥ कालभावयोरिति किम् ।
यो जटाभि स भुङ्क्ते । यो भोक्ता स देवदत्त इति ।
साहचर्याद्वा प्रसिद्धा क्रियेव हि विशेषणम् । इदत्तः
प्रात्राजौदिति सम्बन्धविवक्षापि ॥

सामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूम्-

सूतैः षष्ठी च ॥ ३५ ॥

सामिनः । ईश्वरः । अधिपतिः । दायादः । साक्षिन् ।
प्रतिभूः । प्रसूतः । एभिर्योगे लिङ्गात् षष्ठी भवति सप्तमी
च । गवां सामी । गोषु सामी । भवामीश्वरः । गोप्ती-
श्वरः । गवानधिपति । गोचधिपति । गवां दायादः ।
गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्र
तिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।
सम्बन्धोऽत्र स्फुट इति वचनम् ।

निर्धारणे च ॥ ३६ ॥

निर्धारणे चार्थे वर्त्तमानास्तित्वात् षष्ठी भवति
सप्तमी च । पुरुषाणां चतुर्यः शूर । पुरुषेषु चतुर्य
शूरः । गवा कृष्णा सम्पन्नचौरा । गोषु कृष्णा सम्पन्न
चौरा । गच्छता धावन्तः शौचा । गच्छन्तु, धावन्त
शौचा ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ३७ ॥

हेतोः प्रयोगे वर्त्तमानास्तित्वात् षष्ठी भवति । अत्रत्य
हेतोर्वसति ॥ हेत्वर्थे छतोया प्राप्ते वचनम् ॥

कृत्यर्थकर्मणि ॥ ३८ ॥

स्मरणार्थाणां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति ।
मातु स्मरति । पितरधीति ॥ उत्तरत्र नित्यपक्षपाद
नित्यमपि प्रकरणेऽस्मिन् । मातर स्मरति । कथं
माता स्मर्यते । 'अकार्यत्वात् प्रथमेव ।' मातु स्मर्यते
इति यदि सम्बन्धोऽयं विवक्ष्यते । तत्रोत्तरार्थे दद्यते ।
मधुन इष्टे । सर्पिषा जानीते । मधुनो जानीते । सभा
न्तिष्ठानि सर्पिषोऽसतः करणत्वाभावात्सम्बन्ध एव षष्ठी ।
एवमन्येऽपि ॥

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ३९ ॥

सतो गुणाभिराधानं प्रतियत्नः ॥ करोते कर्मणि
प्रतिबन्धे गन्वमाने षष्ठी भवति । एधोन्कस्वोपस्क, वन ।
एधोदकमुपस्क, वने ॥

हिंसार्थानामत्त्वरेः ॥ ४० ॥

हिंसार्थानां धातूनां ज्वरिर्वर्जितानां प्रयोगे कर्मणि षष्ठो भवति । चौरस्य रुजति । दास्या आभयति । चौरस्योच्चासयति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य ग्रहन्ति । चौरस्य ग्रसिहन्ति । चौरस्योवाटयति । चौरस्योत्क्राधयति । चौरस्य पिनष्टि । अनित्यमपि । चौरं रुजतौन्यादि ॥ हिंसार्थानामिति किम् ? धानाः पिनष्टि ॥ अत्त्वरेरिति किम् ? चौरं ज्वरयति । चौरस्य सन्तापयतीतीत्यत एव ॥

कट्टकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१ ॥

कर्त्तृकर्मणोः कृत्प्रयोगे नित्यं षष्ठी भवति । भवतः गायिका । भवत आसिका ॥ कर्मणि च । अपां स्वेष्टा । पुरां भेत्ता ॥ कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे नाभूत् । कृतपर्वी कटम् ॥

न निष्ठादिषु ॥ ४२ ॥

कट्टकर्मणोर्निष्ठादिषु षष्ठी न भवति । देवदत्तेन कृतम् । ओदनं सुजघात् । ओदनं पचन । ओदन पचमानम् ॥ तत्र निष्ठादयः । कृ । कृवन्तु । ग्रन्तु । आन । वनसु । कि । उदस्त । उकञ् । अथयत्सुर्थेष्टम् । दिपः प्रयो वा वक्तव्यम् । दिषन् ।

षष्ठो यो ने ॥ ४३ ॥

बडो यो भवति । विभक्तौ ने परे । प्रक्षाम् ॥ विभ-
क्ताविति किम् । घट्न्वयनम् ॥

मनोरन्धुस्यारो धुटि ॥ ४४ ॥

मनोरन्धुस्यारो भवति धुटि परे । पुष ।
शान्तिः । उच्छ्रिता । युष्मो । स्वामि ॥ अनन्धुयोरिति
किम् ? प्रशान् करोति ॥ स्वादि धुटि पदगन्तवत् । पु-
श्राम् । पुंभ्याम् । प्रशान्भ्याम् । सुकन्भ्याम् ॥ धुटीति
किम् ? गम्यते । हन्यते ॥

वर्गे वर्गान्तः ॥ ४५ ॥

अनन्धुस्यारो वर्गे परे वर्गस्यान्तो भवति । यद्धि
ता । उच्छ्रिता । वक्षिता ॥ युष्मो । स्वामि ॥ वर्ग इति
किम् ? आक्षेप्यते ॥

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गो ॥ ४६ ॥

तवर्गोऽनन्धुचटवर्गयोगे चटवर्गो प्राप्नोति । आन्तर-
तस्यात् । मज्जति । सज्जते । भज्जति । यज्ञः । याज्या ।
राजः ॥ टवर्गयोगे च । पशाम् । पच्छति । पट्टति ।
पट्टते ॥ चटवर्गयोग इति किम् ? विप्रः । प्रप्रः ॥ अ-
नन्ध इति किम् ? मधुक्षिप्त् तरति ॥

नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्यः सिः षं
नुविसर्जनौषपान्तरोऽपि ॥ ४७ ॥

नामिकरेभ्यः परः प्रत्ययविकारागमस्योऽनन्धः सिः

षत्वमापद्यते । नुविसर्जनीयधान्तरः । अपिशब्दादनन्तरोऽपि । नासिपरस्तावत् । अग्निम् । वायुम् ॥ कपरः । दिक्षु ॥ रपरः । गीर्ष्मम् । धूर्म् ॥ विकारस्थः । एषः ॥ प्रागमस्य । सर्वपाम् ॥ नुविसर्जनीयधान्तरः । सर्पिं पि । धनूं पि । सुषीःषु । सुतूःषु ॥ रप्रकृतिरनामिपरोऽपीति रत्वे वा पद्यादोक्तौ । सर्पिंषु । धनुषु ॥ अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् समासे । अङ्गुलेःसङ्गस्य । अङ्गुलिषङ्गः । तथा भोरोः व्यामस्य । भीरुष्ठानम् । अग्नेः स्तुतः । अग्निष्टुत् । दीर्घात्सोमस्य । अग्नीषोमो । ज्योतिरायुर्ध्यां च सोमस्य । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । अग्निष्टोमः ॥ समास १-त्वेन । ज्योतिः सोमं दर्शयतीत्येवमादयः ॥

रघृवर्ण्येभ्यो नो वामनन्त्यः स्वरहयवक्त्रवर्ग-
प्रवर्गान्तरोऽपि ॥ ४८ ॥

रेफप्रकार ऋवर्ण्येभ्यः परोऽनन्त्यो नकारो वामापद्यते । स्वरह य व क्ववर्गप्रवर्गान्तरोऽपि ॥ स्वरान्तरस्तावत् । हर-
णम् । पुरुषेण । मातृकेण ॥ हान्तरः । अर्हेण ॥ यान्तरः ।
आर्येण ॥ वान्तरः । पर्येण ॥ क्ववर्गान्तरः । अकंष ।
मुख्येण ॥ प्रवर्गान्तरः । दर्पेण । रेफेण ॥ अमन्तरोऽपि ।
गीर्णम् । तिष्ठणाम् ॥ स्वरत्वादनुसारविस्तृष्टाभ्यामपि ।
सङ्गणम् । उरुकेण । उरुपेण ॥ विसर्जनीयोपचाराद् जि-
ह्वामूनीयोपधानीयाभ्यामपि । उरु+केण । उरुपेण ॥
अनन्त्य इति किम् ? वृथान् ॥ कथम् अग्निर्नयति । यस्यै-
वानन्त्यो नकारस्तस्यैव रघृवर्णा ऋहन्ते । श्रुतत्वात् ॥

अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् पूर्वपदस्येभ्यः संज्ञायाम् । सूपे
श्चस्तेत्यादयः ॥

स्त्रियामादा ॥ ४८ ॥

स्त्रियां वर्त्तमानालिङ्गादकारान्ताद् आप्रत्ययो भवति ।
स्त्रीपुंनपुंसकानि लोकलिङ्गानुशासनगम्यानि । अजा
एडका । अटका । मूषिका ॥

नदाद्यन्चिवाङ्मनूस्सन्तृसखिनान्तेभ्य ई ॥ ५० ॥

नदादि । अन्चि । वाह् । उ । इ । अन्सि । अन्त् ।
ङ् । सखि । भान्तेभ्यः स्त्रियां वर्त्तमानेभ्य ईप्रत्ययो
भवति । नदी । मही । भगी । प्रवी । अन्चि । प्राची ।
प्रतिप्राची । वाह् । महीही ॥ उदन्त । पट्टी ॥ इदन्त ।
दाची ॥ अन्स्यन्त । विदुषी । अतिविदुषी ॥ अन्तन्त ।
पचन्ती । अतिपचन्ती भवती । मघवती ॥ अटदन्त ।
कर्त्री । अतिकर्त्री ॥ सखि । सखी ॥ भान्त । दण्डिनी ।
उतो गुणवचनादखरुसयोगोपधादा । पट् । पट्टी ॥
दधुरित्यपि स्यात् ॥ खरुवियम् । पाण्डुरित्यमित्यतो न
स्यात् ॥ इतय क्विबजितादा । धूनि । धूमी ॥ जेष
न स्यात् । पडक्तिः ॥ खसा । दुहिता भनाम् । याता ।
भाता । तिस्रः । चतस्र इति प्रत्ययेन विना स्त्रीत्वाभिधा-
नात् । पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावादेव न भवति ॥ सखीति
नित्यार्थम् ॥ नदादिराकृतिगणः ॥

ईकारे स्त्रीकृतोऽखोपः ॥ ५१ ॥

ईकारे स्त्रियां कृतेऽकारी नोप्यो भवति । नदी । मही ॥
स्त्रियामिति किम् ? कुण्डे ॥ कृत इति किम् ? कुण्डे वा ।

धरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ ५२ ॥

नपुंसके वर्त्तमानः धराणो ह्रस्वो भवति । सोमपम् ।
मेनानि । यवसु । अतिरि । अतिशु कुसम् ॥ धरी ह्रस्व
इति योगविभागाद् गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां
चेति ह्रस्वः । शिप्रगुः । अतिखटुः । निष्कौशाम्बिः । अति-
करमोहः ॥

इति दीर्घसिद्धां कृत्वा नास्ति चतुष्टये

कारकपादः समाप्तः ॥

नाम्नां समाप्तो युक्तार्थः ॥ १ ॥

वस्तुवाचीनि नामानि ॥ मिमितं युक्तमुच्यते ॥ नाम्नां
युक्तार्थः समाप्तसंज्ञो भवति । ततोऽप्यदाव्यमिति छटम ।
संज्ञयेव वा विधिरन्वाख्यातः । न पुनरभिधानात् कश्चिद्वि-
कल्पः कश्चिन्नित्यं कश्चिन्नं व्यात् । तथा च वक्ष्यति ॥

तत्स्थो लोप्या विभक्तयः ॥ २ ॥

तत्स्थो युक्तार्थमात्रस्या विभक्तयो लोप्या भवन्ति । नी-
लोपसम् । राजपुरुषः । राजता । पुत्नीयति ॥ कश्चिन्न
तुल्यन्तेऽभिधानात् । कण्ठेकानः । उरमिनोमा । इत्येवमा-
दयः ॥

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ३ ॥

स्वरान्तस्य लिङ्स्य युक्तार्थस्य लुप्तसु विभक्तिषु प्रक-
तिय भवति । सखा प्रियोऽस्येति सखिप्रियः ॥ सखाय
प्राप्तः । सखिप्राप्तः ॥ पितरि साधुः । पितृसाधुः ॥ गां
गतः । गीगतः ॥ चकारो लोपमपेक्ष्य । टेवेन्द्रः । खरोठः ।
इति सन्धिः स्यादेव ।

व्यञ्जनान्तस्य यन्मुभोः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्तस्य लिङ्स्य युक्तार्थस्य लुप्तसु विभक्तिषु
सुभीर्यदुक्तं तद्वति । सुपि सुखं कार्यं नास्तीति सुभीर्यु ग-
पदुक्तं स्यात् । विद्वद्गमनम् । दिग्गतः । षडाकृतिः । ज्ञान-
भुटात्रयः ॥ अतिदेशोऽयम् ॥

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ५ ॥

यत्र समासे हे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधा-
रयो विज्ञेयः । नीलं च तदुत्पलचेति नीलोत्पलम् ॥ कचि-
त्रित्यसमासः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः ॥ कचिदस-
मासः । दीर्घयारायणः । रामो जामदग्न्यः । व्यासः परा-
यय्यः । अर्जुनः कर्त्तवीर्यः ॥ तथैकाधिकरणत्वात् । कष्टम-
शीलतः । क्रिन्नप्ररुठः । एकपुरुषः । सर्वात्रम् । जरदस्ती ।
पुराणधान्यम् । नवीदकम् । केवलाश्रम् ॥ तथा पूर्वेषुका-
मसमी । मञ्जेशम् ॥ सख्यापूर्वपदेऽपि । मतर्धयः । प-
ञ्चास्त्राः ॥ तथा याज्ञिककितवः । एवं पापकुलालः । अनक-
नापितः ॥ कचिदुपमानभूतं विशेषणम् । शस्तीव श्रामा ।
शस्तीवश्रामा ॥ कचिदुपमानभूतं विशेषणं परं स्यात् ।

पुरुषो व्याघ्र इव । पुरुषव्याघ्रः । एव पुरुषसिंहः ॥ तथा
 पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघ-
 न्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीर-
 पुरुषः । एवमश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेयोक्तताः ॥ तथा
 कृताकृतम् । भुक्तापभुक्तम् । गतप्रत्यागतम् । याताशु-
 यातम् । अश्रितानश्रितम् । क्लिष्टाक्लिष्टितम् । क्रयाक-
 यिका । कृताफक्तिका । पुटापुटिका । भान्नान्भान्निका ॥
 तथा सत्पुरुषः । महापुरुषः ॥ परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः ।
 पुरुषोत्तम इति विशेषणं वा परं स्यात् । उत्कृष्टपुरुषः ॥
 तथा मोहन्दारकः । मोनागः । अश्वकुञ्जरः ॥ कतरकठः ।
 कतमकठः ॥ किं राजा ॥ इभ्यपोटा । इभ्ययुवतिः । अग्नि-
 स्तोत्र इति विशेषणं वा परं स्यात् ॥ एवं दधिकृतिप-
 यानि । गोमृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोव-
 क्षयशी । कठप्रवक्ता । कठयोद्वियः । कठाध्यापकः । कठ-
 धूर्तः ॥ गोप्रकाण्डम् । अश्वमतक्षिका ॥ युवखलतिः । युव-
 खलती । युवपलितः । युवपक्षिता । युववल्लिनः । युवव-
 ल्लिना । युवजरन् । युवजरती ॥ भोग्योष्णम् । तुल्यग्वेतः ।
 मदग्वेतः । शक्तक्षणाः । शक्तशक्तः ॥ कुमारी च सा अ-
 वणा चेति कुमारश्रवणा । कुमारप्रव्रजितः । कुमारप्रव्र-
 जिता । कुमारपण्डितः । कुमारपण्डिता ॥ गोगर्भिणी ।
 अजगर्भिणी ॥ मयूर इव व्यंसकः । मयूरव्यंसकः । मयूर-
 स्त्रिव विगतावसावस्त्रेति विग्रहः । एव क्वात्रव्यंसकः ॥
 कम्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः । उच्चं च तदवचं चेत्यु-
 चावचम् । एधमुच्चनीचम् । न किञ्चन । अकिञ्चनम् ।

नास्य वा किञ्चनान्नीत्यकिञ्चनम् ॥ पूर्वञ्चासौ कायश्चेति
 पूर्वकायः । कायैकदेशे कायः । एवम् अपरकायः । अधर-
 कायः । उत्तरकायः । मध्यकायः । मध्यमकायः । मध्याङ्गः ॥
 अर्धं च तत्पिप्पली चेत्पार्धपिप्पली । पिप्पल्यर्धमिति षष्ठीस-
 मासौऽपि दृश्यते हि । चेद्वर्धं दक्षिणं मेरोः । शरार्धम् ।
 चापार्धम् । शृङ्गिकार्धमिति । असमप्रविभागेऽपि । न ही-
 दमर्धं जरतीयं लभ्यमिति । एव द्वितीयमिच्छा । मिच्छा-
 द्वितीयम् । तृतीयमिच्छा । मिच्छातृतीयम् । चतुर्थमिच्छा ।
 मिच्छाचतुर्थम् । तुरीयमिच्छा । मिच्छातुरीयम् । तुल्यमिच्छा ।
 मिच्छातुल्यम् । मासजातः । संवत्सरजातः । इति बहुव्री-
 हिणा सिद्धम् ॥ न आद्यणः । अन्याद्यणः ॥ कर्मधारयप्र-
 देशः । कर्मधारयसंज्ञे तु पुंल्लङ्गादो विधीयते [का० २,
 ५.२०] इत्येवमादयः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुरिति श्रवः ॥ ६ ॥

कर्मधारय इति मन्त्रः । पञ्चसु कपालेषु मन्त्रत
 श्रीद्धनः पञ्चकपालस्योद्धनः । पञ्च गावो धनमश्नेति
 पञ्चगवधनम् । पञ्चानां पूजानां समाहारः पञ्चपुनो ।
 तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारेषु मन्त्रेयम् ॥

तत्पुरुषावुभौ ॥ ७ ॥

उभौ द्विगुकर्मधारयो तत्पुरुषसंज्ञौ उभौ ॥ तत्पु-
 रुषप्रदेशाः । नस्य तत्पुरुषे मीढ्यः [का० २, ५.२२]
 इत्यधिकारे ॥ कृद् इति कदाचो बहुव्रीहौ न भ्यात् ।

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्तो समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥८॥

कट्टयितः । कट्टयितः । एवं कान्तारातीतः । नर-
कपतितः । यामगतः । तरङ्गात्यस्तः । युत्तुवातः । दः-
खापवः । यामगमो । यामागमो । श्रीदन्वुभुजः । न-
द्रागढो जाम्ब । चहरतिद्यता सुहृत्ताः । चङ्मं-
क्रान्ताः । रात्राकृष्टाः । आसप्रमितधन्वमाः । मन्त्रोद-
यम् । सर्वरायकल्याणो ॥ कश्चिदाकर्मिष । श्रीदन् भुक्त-
यान् ॥

द्वितीया । गिरिणा काचः । गिरिकाचः । एवं धा-
न्यार्थः । मासपूर्वः । पिष्टमद्वयः । पिष्टममः । मासीनः ।
मासविक्रमः । अमिक्रमः । बाद्धिपुषः । गुडमियः ।
पाकप्लवः । तथा राजहतः । नगुनिभिक्तः । काकपेया
नदी । बाष्पचेयानि । लघानि ॥ कश्चित् प्यात् । का-
केन पातया ॥ कश्चित्प्यात् । दुषोपेयम् । धनधान्यम् ।
दधोपमिक्त श्रीदन्ः । दध्योदन्ः । गुडेन मित्या धानाः ।
गुहधानाः ॥

चतुर्थी । गोभ्यो हितम् । गोहितम् । एवं गोसुम् ।
कवेरवभिः । गोरचितः । शपाय दाह । मूपदाह । देव
देयं पुष्पम् । माह्वचदेयं धनम् । वरपदेया कन्या । क-
श्चित् प्यात् । माह्वपाय दातव्यम् । माह्वपार्थः दूषः ।
माह्वपार्था मया । माह्वपार्थं पठः । नित्यसमास एव
सर्वलिङ्गता च ।

पञ्चमी । तृकात्रयम् । तृकभयम् । तृकभीतः । तृकभीतिः ।
 तृकभीः । ग्रामनिर्गतः । सुखापेतः । कल्पनापीडः ।
 चक्रमुक्तः । मक्षपतितः । तरङ्गापचस्तः ।

घटी । राजः पुरुषः । राजपुरुषः । आत्मघटा । भिन्ना-
 द्वितीयः । वर्तमानसामोप्यम् । चन्दनगन्धः । नदीघोषः ।
 कन्यारूपम् । स्तनस्पर्शः । फलरसः ॥ ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् ।
 हस्तिरपोष्यते । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः ।
 वाक्यमेव । तथा फलानां दत्ताः । छात्रस्योच्चैर्गृहमिति
 सापेक्षत्वात् । पलाशघातनम् । मादृक्षरचम् । सुरेखरः ।
 राजपूजित इत्यादिषु सम्बन्धवृत्त्या समास एव ।
 सप्तमी । अक्षिषु शीणः । अक्षशीणः । अक्षधूर्तः । अ-
 क्षकितवः । वनेऽन्तर्वसति । वनान्तर्वसति । तथा का-
 म्बिन्नसिद्धः । छायाशुष्कः । कुम्भीपकः । चारकबन्धः ।
 तीर्थध्वजः । तीर्थकाकः । तथा पुर्वाह्नगेयं ग्राम । मा-
 सदेयमृणम् । पूर्वाह्नकृतम् । अपराह्नकृतम् । पूर्वाह्नक-
 तन् । अपररात्रकृतम् । एवमन्येऽपि ॥

परपदेनेति किम् ? गतो ग्रामम् । कथं प्राप्तो जीविकाम् ।
 प्राप्तजीविकः । एवम् आपन्नजीविकः । अत्यादयो
 कान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रान्तः खट्वाम् । अतिखटुः ॥
 अवाद्यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवक्रुष्टं कोकिलया ।
 अवकोकिलं वनम् । एवम् अवमयूरम् ॥ पयोदयो स्थाना-
 दर्थे चतुर्थ्या । परिस्नानीऽध्ययनाय । पर्यध्ययनः ॥ नि-
 रादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या । निर्गतः कौशान्वराः । नि-
 ष्कोशम्भिः ॥ सत्यम् । कृते समासे पूर्वनिपातोऽभिधा-

नात् । यथा दन्तानां राजा । राजदन्त इति । कुम्भा-
शय इत्यादीनां कर्मधारयः ॥

स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा सुर्वह्न्यपि ।

ताम्यन्यस्य पदस्यार्थं बहुव्रीहिः ॥ ६ ॥

यत्र समास इति मय्यन्वः । आकूटो वानरीत्य स
आकूटवानरो वृक्षः । कृतः प्रणामो येन स कृतप्रणामो
जनः । एव दत्तभोजनोऽतिथिः । उच्छ्वजनपदो देशः ।
चित्तशुद्धेयदत्तः । बहुदका नदी ॥ बहुपदेऽपि । सत्तबहु-
मातङ्गं वनम् । तथा उपमता दश एषाम् । उपदशाः ।
एवम् आपन्नदशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधि-
कदशाः । ते पुनर्नवैकादश वा । निर्देश परिमाणमे-
षाम् । त्रिदशाः । दशशब्दः संस्थाने वर्तते । परिमाण-
शब्दनात्रिध्यात् । यथा पञ्च परिमाणमेषाम् । पञ्चकाः
यकुतयः ॥ द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषाम् । द्विजाः ॥
भिन्नाधिकारवेषेऽपि । उरसिलोमा । कण्ठे कालः । सद्यै-
र्मुखः ॥ अन्यपदार्थे प्रयमानोऽपि । सह पुत्रेणागतः ।
सपुत्रकः । सह लोम्बा वर्तते । सलीमकः । विद्यमान-
लीमक इत्यर्थः । एवं सपञ्चकः । सकष्टकः ॥ सहैव द-
शभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । इत्यनभिधानात् ॥ के-
शेषु च केशेषु च मङ्गीत्या युद्धं वृत्तम् । केशलोमेषु । दृष्टैव
दृष्टैव प्रकृत्य युद्धं वृत्तम् । दण्डादण्डि ॥ बहुव्रीहिप्र-
देशाः । बहुव्रीहौ [का० २. १. २५] इत्येवमादयः ॥

विदिक् तथा ॥ १० ॥

तथा विदिगभिधेयो बहुवीहिर्ज्ञेयः । अर्थादिग्वान
कयो शब्दयो समासे सति । दक्षिणस्याय पूर्वस्याय
दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक् ॥

इन्द्रः समुच्चयो नास्त्रोर्वह्मनां वापि यो भवेत् ॥ ११ ॥

यत्र समासे द्वयोर्नास्त्रोर्वह्मना वापि नास्त्रां य समुच्चय
स इन्द्रा भवेत् । देवन्तयज्ञदत्तो । भवखदिरपलाशा ।
वाग्दृष्टम् । पोठच्छोपानहम् ॥ इतरैतरयोगः समा
हारश्च समुच्चयस्यैव भेद इति ॥

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ १२ ॥

तत्र इन्द्रे समासे यदल्पस्वरतरं तत्पूर्वं निपतति ।
मृगन्ययोधम् । भवाश्वकर्षम् ॥ तरयद्वयं द्विपदनियमार्थम् ।
तत्र यदुदुभिषीणा ॥ ध्वमिचरति च । चदूखसमुपले ।
तण्डुलकिखे । चितरथबाहोको । इत्येवमादयः ॥

यच्चार्चितं हयोः ॥ १३ ॥

तत्र इन्द्रे समासे द्वयोर्यदार्चितं तत्पूर्वं निपतति ।
देवदैत्यौ । वासुदेवापुंगवौ ॥ ध्वमिचरति, च । नरनारायणौ ।
समामन्त्रेऽश्वौ । काकमयूरी ॥

पूर्वं वाच्यं मवेदूयस्य सोऽव्ययीभाव इत्यते ॥ १४ ॥

समासस्येति सम्बन्धः । कारके श्लेषभिरुक्त्य कथा प्र
हता । अधिष्ठा । समीपे । वसकुप्यम् ॥ जहो ।
समुद्रम् ॥ अभाय । निर्मलिकम् ॥ तथा गजदिकानाम्

का० २ ५ १६] नासि चतुष्टयम् । ८५

देर्विगमः । दुर्गवदिकम् ॥ गीतानामतिक्रमः । अति-
गीतम् । अतितैष्टकम् । तैष्टकाणामाच्छादनानां न
सम्प्रत्युपभोगकाल ॥ शब्दमादुर्भावेऽपि । इतिपाणिनि ।
तत्पाणिनि ॥ पद्यादर्थे । अनुरथम् ॥ यथार्थे । अनुर-
पम् । रूपस्य योग्यत्वम् । अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थम् ।
यथाशक्ति । अनुप्येष्टम् । अत्यनतिक्रमेण व्येष्टानुक्रमे-
त्यर्थः ॥ सादृश्ये । किम्याः सदृशम् । सकृत्पि । सा-
कन्ते । सदृशमभ्यवहरति । सागन्धधीते । एवमन्येऽपि ॥
अव्ययोभावप्रदेशाः । अव्ययोभावाद्कारान्तादिभक्तौनाम-
मपञ्चम्याः [का० २ ४, १] इत्येवमादयः ॥

स नपुंसकलिङ्गं स्यात् ॥ १५ ॥

सोऽव्ययोभावात्समासो नपुंसकलिङ्गं स्यात् । तथा चो-
दाहृतमुदाह्रियते च । समत्वं भूमे । समभूमि । समं
पदाति । तथा सुषमम् । विषमम् । निषमम् ।
दुषमम् । अपरत्वं । योभनत्वं समस्येत्यादि वाक्यम् ॥
तथा प्रसृगम् । प्रथमम् । प्रदक्षिणम् ॥ अव्ययपूर्वपद-
त्वादलिङ्गतैव प्राप्तेति वचनम् ॥

इन्द्रैकत्वम् ॥ १६ ॥

इन्द्रस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । प्रत्ययात्कठुना-
नापम् । उदगात्कठकोशुमम् । अर्काग्वमीधम् । पटक-
क्रमकम् । आराशस्त्रि । गङ्गाशोणम् । कुरुकुरुचेवम् ॥
मथुरापाटलिपुत्रम् । अश्विनकुलम् । तत्रायस्कारम् ।

पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविक्रमम् । इन्द्रायम् । यूका
निघम् । बदरामलकम् । प्रघन्यशोधम् । धवागवक-
शम् । कुयकाशम् । तिलमायम् । हरप्यतम् । हस-
चक्रवाकम् । दधिष्टतम् । सुधदुःखम् ।

अनुवादे चरणाणां स्वेद्यतनोप्रयोगविषयाणाम् ।
अनुपुंसकलिङ्गानां यलुःकतूनां च निकटपाठानाम् ।
अपाणिजातिविसृष्टगन्निह्नदीदेशनगराणाम् ।
आयतिकवेष्टिणाम् अथ कारुणां प्राणितूर्यकाङ्गानाम् ॥ १ ॥
सेनाप्राना च बहुल्ये भवति सुद्रवन्तुकणलानाम् ।
उदतणधान्यमृगशकुनिविशेषाणां विभाषैव ।
व्यञ्जनविशेषकाणां साद्रव्याणां विरोधिनां च समता
तेषां च समाहारो दधिपवसां यलु भवेदन्यः ॥ २ ॥
एकत्वमिति किम् ? इत्यगौ । दधिष्टता ।

तथा द्विगोः ॥ १७ ॥

तथा द्विगोरप्येकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । पञ्चगवम् ।
चतुष्पयम् । शोभनमिति विशेषणात् ॥ एकत्वमिति
किम् ? पञ्चकपाल शीदन । अपात्रादिरदन्तोऽथ
स्यादन्तो वा द्विगुस्तथा । अनन्तश्च समाहारो नदादिषु
निरुद्यते ।

**पुं वद्भाषितपुंस्कानूत्पूरण्यादिषु स्त्रियां
तल्याधिकरणे ॥ १८ ॥**

स्त्रियां यत्तमानो भाषितपुस्कोऽनूत् पुं वद्भवति ।

स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिबर्जिते पदे परतः ।
 गोमनभार्यः । दीर्घजङ्गः ॥ अर्थात्पूर्वस्य परस्य च
 स्त्रियामिति विशेषणात् । ग्रामणि कुल दृष्टिरस्येति
 ग्रामणिदृष्टिः । कल्याणी प्रधानमेवाम् । कल्याणीप्रधानाः ।
 भाषितपुंस्कोऽर्थ इति किम् ? द्रोणीभार्यः ॥ अनूडिति
 किम् । ब्रह्मबन्धुभार्यः ॥ अपूरण्यादिव्यति किम् ?
 कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥ मुख्यपूरणीयदृष्ट्यात् । कल्याणप-
 ञ्चमीकः पञ्चः ॥ आदिग्रहणात् । कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया ।
 मनोज्ञा । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वा ।
 कान्ता । समा । धार्या । दुहिता । वामना ॥

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ १६ ॥

दृष्ट पुं वङ्माचं वर्तते । संज्ञापूरणीकोपधास्तु पुं वङ्माचं
 न भवन्ति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः । पञ्च-
 मीयते । पञ्चमीमानिनी । पाचिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः ॥
 कथं पाकभार्यः । भेकभार्यः । शुकभार्य इत्यभिधानात् ॥
 वृद्धिनिमित्तस्यारक्तविकारस्य न च तद्धितस्यापीदन्तस्य
 स्त्राङ्गस्य न त्वमानिनि । तथा जातेः ॥

कर्मधारयसंज्ञे तु पुं वङ्माचो विधीयते ॥ २० ॥

भाषितपुंस्कानूङ्प्रतिषेधबाधकोऽयम् । कठी च सा
 भार्येति कठभार्या । एवं दत्तभार्या । पञ्चमभार्या ।
 पाचकभार्या ॥ भाषितपुंस्क इति किम् ? खट्वाहन्दा-
 रिका ॥ अनूडिति किम् । ब्रह्मबन्धुदारिका ॥

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥२१॥

महादेवः । महावक्तः । अन्तरङ्गत्वावन्तोपे सत्या-
कारः । अन्तस्य न भवति । महद्भूतचन्द्रमाः ॥ योग-
विभागात् । महत्याघासः । महाघासः । एवं महा-
कारः । महाविशिष्टः ।

नस्य तत्पुरुषे लोषः ॥ २२ ॥

नस्य सम्बन्धिनि तत्पुरुषे नस्य सम्बन्धी नकारो
लोषो भवति । दिनकारो वा पाठः ॥ न सर्वर्षः ।
असर्वर्षः । न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां तेषोवाः । ब्राह्मण-
स्याभावः । अत्राह्वणम् ॥ तत्पुरुष इहीपक्षक्षणम् ॥

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ २३ ॥

नस्य तत्पुरुषे स्वरेऽक्षरविपर्ययो भवति । अनजः ।
अनजम् । अनजकः ॥

कोः कत् ॥ २४ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे कश्चवति । कुत्सितोऽप्यः ।
कदम्बः । एवं कदम्ब ॥ तत्पुरुष इति किम् ? कूटो देवः ॥

का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥ २५ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुष इषदर्थे वर्तमानस्य काटेशो
भवति । अक्षयब्दे च परतः । ईषद्वचम् । कालवचम् ।
कान्तम् । काक्षेण वीक्षते ॥ ईषदर्थे स्वरे तु परत्वात्का-
टेश एव ॥

पुरुषे तु विभाषया ॥ २६ ॥

कुयन्दस्य तत्पुरुषे पुरुषशब्दे च परे विभाषया
कादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । इयन्नप्राप्ते
विभाषैव ॥ इपदुष्यम् । कोणं फवोऽयं कदुष्यमिति
वक्तव्यम् ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ २७ ॥

इय याकारस्य याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ
ह्रस्वौ भवतः समासे क्वचित्स्थानुरोधात् । रिवतिमिषः ।
रोहिणिमिषः । भंरणिमिषः ॥ इष्टक्वचित्तम । इषीक-
तृप्तम् । मालभारिणी कन्या । एवमन्येऽपि ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ २८ ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचित्स्थानुरोधात् ।
दात्राकर्णः । द्विविधाकर्णः । द्विगुणाकर्णः । इन्द्र ना-
कर्णः । चिह्नस्वैव कर्णे दीर्घः ॥ क्वचित् स्यात् ।
पिष्टकर्णः । षष्टकर्णः ॥ नहिहतिहपिष्यधिरुधिसहित-
निषु क्लिवस्तेषु प्रादिकारकाणामेव दीर्घः । उपानत् ।
उपाहत् । प्राहट् । मर्मावित् । नीरुकू । ऋतीषट् ।
परीतत् । एवमन्येऽपि ॥

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ २९ ॥

अनव्ययविसृष्टस्तु कपवर्गयोः परयोः सकारमाप-
द्यते । समासे क्वचित्स्थानुरोधात् । अयस्याशम् ।
अयस्कल्पम् । अयस्कास्यति । अयस्तम् । पाशकल्पकास्य-

केषु दृश्यते ॥ रगलतेः काम्ये न भवति । गीःका
म्यति । धूःकाम्यति ॥ अयस्कारः । अयस्कामः । अय-
स्तंसः । अयस्कृन्धः ॥

कञ्कामिकंसकुम्भेषु समासेऽयमतःपरः ।

अनुत्तरे कुशावर्ण्योर्मास्करादिषु लक्ष्यतः ।

नञा निर्दिष्टमनित्यम् । नमस्कृत्तुम् । पुरस्कृत्तुमि-
त्याद्यः ।

इति दीर्गसिद्धां हत्तौ नानि चतुष्टये

समासपादः समाप्तः ॥

वाचपत्ये ॥ १ ॥

वृष्टान्तान्नाजोऽपत्येऽभिधेयेऽणप्रत्ययो भवति वा ।
उपगौरपत्यम् । जीपगवः । पाण्डवः । आश्वपतः ।
शैवः । प्रौढः ॥ अपत्यसामान्यविवक्षायां प्राक्प्रकृतेरेव ।
प्रौढादिषु प्रत्यय एवापत्ये स्त्रीवर्जितेऽच्चादयोऽभिधी-
यन्ते । वायव्याद् उपगौरपत्यम् । उपग्वपत्यं च
स्यात् ॥

एव गर्गादेः ॥ २ ॥

गर्गादेर्मणादपत्येऽभिधेये ऋप्रत्ययो भवति । गर्गस्त्रा-
पत्यम् । गार्ग्यः । एवं वावस्यः ॥ गीत्रादिभूतादेव यौ-
वादावेवापत्येऽभिधानात् । अन्धत्वा गार्गिः ॥ अनन्तरीऽपि ।
रामो जामदग्न्यः । व्यासः । पाराशर्यः । अर्जुनः । का-

संवीर्यः ॥ जामदग्न्यः । पाराशर इति च ॥ गगादि-
राकृतिगणोऽयम् ।

कुञ्जादेरायनञ् श्रुतः ॥ ३ ॥

कुञ्जादेर्गणान्नादिभूतात्पौत्रादावेवापत्येऽभिधेय-
त्रायनञ्प्रत्ययो भवति । एषश्च श्रुतस्तदन्तात्पौत्रादे-
रवहुत्वेऽस्त्रियाम् । तदेतत् श्रुतमहणस्येष्टविषयत्वात् ।
कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्मी । त्राभायन्यः । त्राभायन्मी ॥
स्त्रियां तु कौञ्जायनी ॥ बहुत्वे तु कौञ्जायनाः ॥ नडा-
देस्तु । नाढायनः । चारायणः । मौञ्जायनः ॥ कुञ्जो नाम
कथित् । तस्यापत्यं कौञ्जिः । प्रथमापत्यं च कौञ्जिः ।
कुञ्जादिराकृतिगणोऽयम् ॥

स्त्र्यत्यादेरेयञ् ॥ ४ ॥

स्त्रियां विहितत्वात्स्त्री । स्त्रियामादादिभ्योऽत्रया-
देवापत्येऽभिधेय एयञ् भवति । वैनतेयः । सौमर्षेयः ।
कामण्डलेयः । यौवतेयः ॥ आत्रेयः । शौचेयः ॥ आदि-
महण्यात् । शौभ्रेयः । वेष्टपुरेयः ॥ अतिरयमप्रत्ययेऽन्त-
द्विस्त्रोपलक्षणम् । तेन मरीचेरपत्यं मारीचः । दाक्षेरपत्यं
दाक्षायणः ॥ अत्रादिराकृतिगणः ॥

इयञ् ॥ ५ ॥

अकारान्तात्पौत्रादपत्येऽभिधेय इयञ् भवति । दक्ष-
स्यापत्यं दाक्षिः । एवं प्राक्षिः । अस्यापत्यमिः ॥ अत
इति किम् ? मौलाक्षपः ॥ गतसर्वकाकशुक्लहृद्वराजपुङ्-

समायुक्तकारकेभ्यः संस्थादिभ्यो न भवत्वन्निधानात् ॥
 कथं प्रदीयतां दास्यताय मेघिलीति तस्येदमित्यण् ॥

बाह्वादेश विधीयते ॥६॥

बाह्वादेशादपत्येऽभिधेय इण् भवति । बाह्विः ।
 औपबाह्विः । विन्दविः । औपविन्दविः । गोत्रादिभूता-
 देव्यते । बाहुर्नाम कथित् तस्यापत्यं बाहवः ॥ बाह्वा-
 दिराकृतिगणोऽयम् ॥

रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहास्यास्य देवता ।

तद् वैस्तर्धीते तस्येदमेवमादेरण् इष्यते ॥ ७ ॥

रागयोगाद्रागः । कौस्तुभम् । हारिद्रम् । कुसुमेन
 हरिद्रया वा रत्नमित्यर्थः । कर्षं कापाथी, गर्दभस्य कर्षी ।
 हारिद्रो कुकुटस्य पादाविति तद्, बाध्यारोपात् । नक्षत्रस्य
 योगः । इत्युनैव । तस्यैवन्धात्कान्तोऽभिधीयते । एष्वि-
 धिषु गुतादेश नक्षत्रमन्दात् । औपमहः । औपो रात्रिः ।
 पुष्पेण चन्द्रगुणेन गुता रात्रिरित्यर्थः । कृत्तिकासु वि-
 शाखासु मघासु भरणीषु चेति नक्षत्रगणैश्चामीदोपचा-
 रान् । अथपि कान्ताभिधानं तच्चाप्यण् नास्ति विकल्प-
 नात् । धर्मिणोऽभिधेयः समूरः । दास्यतम् । वाक्यम् ।
 मेघम् । यौवतम् ॥ गिर्यो देवताष्येति मेघः । एवमेष्ट-
 हविः । ऐन्द्रो मन्त्रः । इन्द्रो वैस्तर्धीते वा । वाक्यम् ।
 एषं वैष्णवरक्षः । नक्षत्रेदम् । मार्गं मार्गम् । एष
 मोक्षरम् । एवमादिदृष्टेति मन्त्रादेशो, कर्मभेदो रक्षो

गृह्यते । चतुष्पा गृह्यते । चाश्रयं रूपम् । एवं यावत्तः
 गन्धः ॥ दृग्दि पिष्टाः । दार्गटाः सन्नयः ॥ उदूखने
 क्षुब्धाः । औदूखला सुदाः ॥ अग्नैरुह्यते । ग्राम्यो रवः ॥
 चतुर्भिर्दृश्यते । चातुरं यकटम् ॥ चतुर्दश्यां दृश्यते । रक्तः
 चातुर्दशम् ॥ तत्र भवद्भ्य जातभ्रतो वागत इत्यादि-
 विप्रश्नः कार्यः । आसतिगणोऽयम् ॥

तेन दीप्यति संस्पृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।

पण्याच्छित्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुषादपि ॥ ८ ॥

तेन दीप्यति । तेन संस्पृष्टम् । तेन तरति । तेन
 चरत्यपि । अग्नेदीपचारहतेः । पण्याच्छित्पान्नियोगाच्च
 यथासम्बन्धं क्रीतादेरायुषादप्यग्नेदीपचारहतेरिकण्प्रत्ययो
 भवति । अद्यैर्दीप्यति । आधिकः ॥ दध्ना संस्पृष्टम् । दा-
 धिकम् । एवं नारीचिकन । गोपुच्छेन तरति । गोपु-
 श्चिकः । एवं काण्डविको नद्याः । चाग्नेधिको ब्र-
 ह्महत्यायाः ॥ यकटेन चरति । याकटिकः । एवं घ-
 ण्टिकः । शृङ्गपेरिण चरति । शार्ङ्गवेरिकः ॥ ताम्बूल-
 पण्ययोगात् ताम्बूलिकः । शृङ्गगिण्ययोगाद् नार्दकिकः ।
 एवं पाणविकः ॥ पारनियोगाद् दीवारिकः । एवं शी-
 लकालिकः ॥ द्विशूर्पेण क्रीतः । द्विशूर्पिकः । एवं सा-
 हस्रिकः ॥ कार्यापणनर्हति । तार्यापणिकः ॥ तोनरा-
 युधयोगात् तोनरिकः । एवं चाक्रिकः ॥ क्रीतादेरप्यग्नेद-
 मपेक्ष्य भक्षणी त्रियाविभां वय स्पृष्टावः । कुहालेन स्त-
 नति । कौहालिकः ॥ ओजःसहोऽभ्रसा वर्तते । ओज-

मिकः शूरः । साहसिकयौरः । आश्रसिको मत्स्य इत्यादि ॥

नावस्तार्थ्ये विषाद्वध्ये तुलया सम्मितेऽपि च ।
तत्र साधौ यः ॥ ६ ॥

नावस्तृतीयान्तात् तार्थ्येऽर्थे । विषानृतीयान्ताद् वध्येऽर्थे । तुलयेति द्वितीयान्तात् सम्मितेऽर्थे । तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधायर्थे यप्रत्ययो भवति । नावा तार्थ्यं नाव्यम् । विषेण वध्यो विषः । तुलया सम्मितं तुल्यम् । 'कर्मणि साधुः कर्मण्यः ॥ अपि चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्तो गिरितुल्यः ॥ तुल्यः सह्य इत्यन्ये । कुयलो योम्बो हितश्च साधुरुच्यते ॥

इयस्तु हिते ॥ १० ॥

हितेऽर्थे इयप्रत्ययो भवति । वस्त्रेभ्यो हितो वस्त्रीयो गोधुक् । एवम् अस्त्रीयः ॥ योगविभागात् खराणामादा वाह हिमत, शिपेऽर्थे इयः स्यात् । शालायां भवो जाती वा शालीयः । ऐतिकायनस्त्रिमे कात्ताः । ऐतिकायनीयाः । एवम् औपगयीयाः । एवमन्येऽपि ॥

यदुगवादितः ॥ ११ ॥

उवर्णान्ताद्वादिभ्यश्च हितेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । लकवाकुभ्यो हितं पयः लकवाकव्यम् । वधूभ्यो हितो देवो वधव्यः । गोभ्यो हितं वनं गव्यम् । एवं हविषा स्तण्डुलाः ॥ सुगव्यम् । अतिगव्यमिति तदन्तविधि-

का० २, ६, ११.] नास्ति चतुष्टयम् । ८५

रिष्टः ॥ गो । हविस् । अष्टका । बर्हिस् । मिधा । सुच
इत्यादयोऽप्यनुमर्त्तव्याः ॥ पिकृतिवाचिनः शब्दाप्रकृता-
वभिधेयायां यथोक्तं द्वितेऽर्थे प्रत्ययो भन्तव्यः । अङ्गारी-
याणि पाष्ठानि । पिचव्यः कार्पासः ॥

उपमाने वृत्तिः ॥ १२ ॥

उपमितिरूपमानम् । उपमानेऽर्थे वृत्तिप्रत्ययो भवति ।
राजैव वर्त्तते राजपत् ॥ ब्राह्मणस्यैव वृत्तिरस्यैति
ब्राह्मणपत् ॥ मधुरायामिव पाटनिपुत्रे प्रासादः । मधुरा-
वत् ॥ राज्ञेव व्यवहृतमनेन । राजवत् ॥ देवमिव
भवन्तं पश्यामि । देवपत् ॥ पर्वतादिवामनादवरोहति ।
पर्वतपत् ॥ ब्राह्मणायेव देवदत्ताय धनं ददाति । ब्राह्मण-
पत् । यत्रापि तदर्हमिति पदैरेष्टव्यमिव । गुणसाम्येऽपि
देवदत्त इव स्थूलो देवदत्तवत् ॥ गुणहीनादपि । अन्यवत् ।
जठवत् ॥ द्रव्यसाम्येऽपि । देवदत्त इव गोमान् । देव-
दत्तवत् । सद्भावात् क्रियासाम्यमस्तीति सर्वत्र भवितव्य-
मेव ॥

तत्त्वौ भावे ॥ १३ ॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । भावेऽभिधेये तत्त्वौ
भवतः । शक्तस्य पटस्य भावः । शक्तता । शक्तत्वमिति
शक्तगुणस्य भावः । शक्तस्य गुणस्य भावः ॥ शक्तता ।
शक्तत्वमिति शक्तगुणजातिः । गोता । गोत्वमिति गो-
जातिः । एवं पाचकत्वम् । दण्डित्वम् । विद्यावित्त्वम् ।
राजपुरुषत्वमिति क्रियादिसम्बन्धित्वम् ॥ देवदत्तत्वम् । व-

न्द्रत्वम् । सूर्यत्वमित्यवस्थामेदात् ॥ आकाशत्वमिति प्रदेशमेदात् । चभावत्वमिति सम्बन्धमेदात् । नानेत्यस्य भावो नामात्वम् ॥

यच् च प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

भावेऽभिधेये यच् च प्रकीर्तित । चकारात् तत्त्वो च । जडस्य भावो जाद्यम् । जडता । जडत्वम् ॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणता । ब्राह्मणत्वम् ॥ एवं माण्यम् । वाक्यम् ॥ प्रकीर्तितयद्यर्थं 'नद्यानुरोभाषम्' । तेन गुणवचनब्राह्मणादिभ्योऽन्येभ्योऽपि क्रियायामपि ह्रस्वते । जडस्य कर्म जाद्यम् । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

वदस्यासीति मन्तृन्तृन् ॥ १५ ॥

तदिति प्रथमान्तात् । अस्यासीत्वभिचर्ये मन्तु । वन्तु ॥ विन् । इन् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमान् । यवम् आयुषान् । लघ्नीवान् । किवान् । विद्युत्वान् । पयस्वान् । भास्वान् । कर्मवान् । हववान् । मालावान् । तेजस्वी । पयस्वी । दृष्टी । मायो । मायावी ॥ तिस्रश्चो विवक्षाः ॥

भूमनिन्दाप्रशंसाभु नित्ययोगेतिशायने ।

स सगोऽस्ति विपत्ताया मन्त्रादयो भवन्त्वमो ॥ १ ॥

तथा मोपधमान्ताच्च ध्रुवन्तादग्निदन्ततः ।

अवर्धोपधतयापि वन्तुरवर्धतस्तथा ॥ २ ॥

नायामीपात्स्वरूपाश्च व्रीहेरर्वाक्षरूपतः ।

यथा व्रीहीति शालीति द्रवनेकस्वरादतः ॥

मायास्मेधास्त्रजो विन् स्वाहाधिकारादिभाषया ।
 विहिताः सर्व एवैते श्रेयस्यो गन्तुरिष्यते ॥ ४ ॥
 एतन्निन्दितरोगेभ्यः प्राशिल्येभ्य इनेव हि ।
 कटकपल्लवौ कुष्ठो स्यात्काकतासुको यथा ॥ ५ ॥
 स्यात्स्वाङ्गात्तु यथाप्राप्तं स्नानकेशवती यथा ।
 कः स्वार्थे नित्यमेवैषां वातोऽस्यास्तीति वातकी ॥ ६ ॥
 अतीसारक्यपीडकं स्यात् पिशाचकी तथा स्मृतः ।
 कश्मलसोमत्तत्वे पिशाचशब्दोऽभिधीयते ॥ ७ ॥
 वयसि गम्यमाने च पूरणान्तादिनेव हि ।
 पञ्च दिनानि मासा वा पञ्चमी बालको यथा ॥ ८ ॥
 सुखादिभ्य इनेव स्याद् बाह्वभ्यां बलादपि ।
 सुखो दुःखो अलीकी च करुणो कृपणो हली ।
 तदपी कच्छी प्रतीपो च सोम्याश्रस्त्रीत्युदाहृतम् ॥ ९ ॥
 दाहद्वक्कूदवली च सर्वादेर्नित्यमिस्तथा ।
 बिभ्रेयं सर्वबीजोति सर्वकेशीत्युदाहृतम् ॥ १० ॥
 स्यादमंशोलवर्णान्तादिभ्येति विवक्षया ।
 ब्रह्मधर्मी सुगोली च ब्रह्मवर्णोत्युदाहृतम् ॥ ११ ॥
 जातो तु हस्तदन्ताभ्यां कराश्चैव इनेव हि ।
 हस्ती दन्ती करो ज्ञेयो वर्णादिन् ब्रह्मचारिणि ॥ १२ ॥
 स्युर्ब्रह्मचरणाहे तोर्वर्णिनो ब्राह्मणास्तथा ।
 ब्रह्मचर्यं विनापि स्युः सभयाद्ब्राह्मणा इति ॥ १३ ॥
 पुष्करोत्पन्नपद्मेभ्यो नदविसत्तमास्ततः ।
 कैपिलकुमुदाभ्यां च मृणालात्पर्दमात्पयः ॥ १४ ॥
 गालूककारौपेभ्यश्च हिरण्याद्रुददेशके ।

विवक्षायामिन्नेवेति यथा पुष्करिणीति च ॥ १५ ॥

मन्त्रन्तमान्तराद्यर्थः संज्ञायामिन्ने वेष्टते ।

अत्रासि नियमार्थं च दशमिनी सोमिनी यथा ॥ १६ ॥

इन्विषय इको वाच्यः प्रागुक्ताच्चियमार्थतः ।

स्वार्थे कः स्यात् वाच्योऽयं दृष्टेःव दृष्टिको यथा ॥ १७ ॥

संज्ञामालेऽष्टकावीणामेषुकावडवाशिष्ठा-

बलाकाभ्यः पताकाया इन्विभाषा विधीयते ॥ १८ ॥

वा कर्मचनेवर्गभ्यः लोकाहवलीहाम-

मूलदलकुलायामारोह प्रयाम उपयाम ॥ १९ ॥

व्यायामावरोहानाम् ॥ २० ॥

इदमन्तानां सदैतयां स्वार्थे को निषते कुर्वे ॥ २० ॥

एवमेत्येऽपि ॥ २१ ॥

॥ संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ १६ ॥

संख्यायाः पूरणेऽपि डमौ भवत । व्यवस्थितवाधिका
रादा संख्यादेर्नान्तायाच सो भवति । शेषाश्च डः । एका-
दशानां पूरणः । एकादश । एकादशो । एव पञ्चम ।
पञ्चमी । संख्यायाः पूरण इति किम् ? एकादशानां
पञ्चानां शेषिकाणां पूरणो घटः ॥

द्वितीयः ॥ १७ ॥

द्विः पूरणेऽपि तीयो भवति । द्वयोः पूरणः । द्वितीयः ॥

तृतीयः ॥ १८ ॥

तृः पूरणेऽपि तीयो भवति । त्रयादेर्य । त्रयाणां
पूरणः । तृतीयः ॥

अन्तस्यो डे षोः ॥ १९ ॥

रघोरन्तस्य यो भवति । डे षरे । चतुर्णां पूरणः ।
चतुर्थः । एवं षष्ठः ॥ आगमन्वाहिसर्गो डत्वं च न स्यात् ।

कतिपयात्कतेः ॥ २० ॥

कतिपयात्कतेः पूरणेऽर्थे यो भवति । कतिपयः ।
कतिपयः ॥

विंशत्यादेस्तमट् ॥ २१ ॥

विंशत्यादेः पूरणेऽर्थे तमट् भवति । विंशतेः
पूरणः । विंशतितमः । विंशतितमी । विंशत्तमः । विंश-
त्तमो ॥ उत्तरत्र, नित्यग्रहणादिकम्पो सम्भवे । विंशः ।
त्रियः ।

नित्यं शतादेः ॥ २२ ॥

शतादेः पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् भवति । एकशत-
तमः । एकसहस्रतमः । एककोटितमः ॥

षष्ठ्याद्व्यतत्परात् ॥ २३ ॥

तस्याः, परस्तात्परः । संख्यायाः पर इत्यर्थः ।
षष्ठ्यादेरसंख्यापराच्चित्त्वं तमट् भवति पूरणेऽर्थे । षष्टि-
तमः । सप्ततितमः । अष्टोतितमः । नवतितमः ॥ अतत्प-
रादिति किम् ? एकषष्ठः । एकसप्ततः ।

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ये ।

अद्यादेः सर्वनाम्नस्ते बहोश्चैव पराः स्मृताः ॥ २४ ॥

श्रुतत्वात्सर्वनामकाय्यं प्रत्येव विभक्तिसंज्ञा । तेन
यदा । कदेति घोषवति न दीर्घः ॥ बहुशब्दोऽप्यसंख्या
वचनः सर्वनाम साहचर्यात् ॥

तत्रेदमिः ॥ २५ ॥

तस्य विभक्तिसंज्ञकस्विदमिकाशो भवति । इतः ।
इह । इदानीम् । अधुना ॥

इहोरेतेत् ॥ २६ ॥

इहोः परत इदम् एत । इत् । इत्येतौ प्राप्नोति यथा
मायम् । एतर्हि । इत्यम् ॥

तैषु त्वेतदकारताम् ॥ २७ ॥

तस्य तकारादित्वेतदकारतां प्राप्नोति । अतः । अत्र ॥
तकारादिष्विति किम् ? एतथा ॥

पञ्चम्यास्तस् ॥ २८ ॥

सर्वनाम्नोऽद्गादेर्वहोयैव पञ्चम्यस्तात् । तस्यप्रत्ययो
भवति वा । सर्वम्यात् सर्वतः । तस्यात् ततः । बहुभ्यो
बहुतः ॥ अद्गादेरिति किम् ? द्वाभ्या भवतः ॥ उगवा-
दितः । प्रागमत्येति प्रापकादसर्वनाम्नोऽप्यवधिमात्रे
तस् चतुर्थः ग्रामात् । ग्रामतः ॥ द्वागृहोरेवधौ न
भवति । युष्मदीयते । साध्वीजीनः । पर्वताद्वरोहति ।

अ सप्तम्याः ॥ २९ ॥

सर्वनाम्नोऽद्गादेर् वहोयैव सप्तम्यान् तस्यप्रत्ययो

भवति वा । सर्वस्मिन् सर्वत्र । बहुषु बहुत्र ॥ अद्यादे-
रिति किम् ? दयोः । त्वयि । मयि ॥ आद्यादिभ्यम्
तस वताय्यः । आदौ । आदितः । मध्ये । मध्यतः । अन्ते ।
अन्ततः । पृष्ठे । पृष्ठतः । मुखे । मुखतः । पार्श्वे ॥
पार्श्वतः । प्राकृतिगणोऽयम् ॥

इदमो हः ॥ ३० ॥

इदम' सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा । अस्मिन् । इह ॥

किमः ॥ ३१ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा । कस्मिन् । कुह ॥
छादस्येत्यन्ये ॥

अतः क्व च ॥ ३२ ॥

किम' सप्तम्यन्ताद्द भवति । क्वादेश्य । कस्मिन् । क्व ॥

तहोः कुः ॥ ३३ ॥

तकारहकारयोः परयो. फि कुर्भवति । कुतः । कुच ।

काले किंसर्वयदेकान्येभ्य' एव दा ॥ ३४ ॥

एभ्यः काले वर्त्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययो
भवति । कस्मिन् काले । कदा । एव सर्वदा । यदा ।
एकदा । अन्यदा । काल इति किम् ? सर्वत्र देगे ।

इदमो ह्यधुना दानीम् ॥ ३५ ॥

काले वर्त्तमानादिदम्. सप्तम्यन्ताद् हि । अधुना ।

दानौम् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अस्मिन् काले । ए
तर्हि । अधुना । इदानीम् ॥

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ३६ ॥

काले वर्तमानात्तदः सप्तम्यन्ताद् दादानीमौ प्रत्ययौ
स्मृतौ । तस्मिन् काले । तदा । तदानीम् ॥

सद्यश्चाद्या निपात्यन्ते ॥ ३७ ॥

समानेऽहनि । सद्यः । समानस्य सभाषी यद्य पर
विधिः ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि । परादेरेद्यवि ॥ अस्मि
न्नहनि । अद्य । इदमोऽद्भावो यच्च परविधिः ॥ पश्यन् ।
परारि । पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च । अस्मिन् सवत्सरे ।
ऐषमः । इदमः । सम सिष् । पूर्वस्मिन्नहनि । पूर्वेषुः ।
पूर्वादेरेद्यम् । एवमपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अ
न्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः । उभयेद्युः । उभयाद्
द्युश्च ॥ किमन्ययस्तद्गोऽनद्यतनहस्तिभ्योर्हिर्वा । कस्मिन्
काले । कर्हि । कदा । अग्यर्हि । अन्यदा । यर्हि ।
यदा । तर्हि । तदा । अद्यतनेऽपि ॥ एव पुरस्तादाद्
योऽप्यनुसर्तव्याः ॥

प्रकारवचने तु या ॥ ३८ ॥

सर्वनाम्नोऽष्टादेः प्रकारवचने तु याप्रत्ययो भवति ।
सामान्यस्य भेदकः प्रकारः । सर्वेष्वप्रकारेषु । सर्वथा ।
एव यथा । तथा ॥ वाक्यार्थवशेन सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेयः ॥
या इति बहुवचनं वा । तत्र सव्यायाः प्रकारे या ।

एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा । सप्तधा ॥
द्वित्रिभ्यां धमुष् एधा च । द्वैधम् । द्वेधा । त्रैधम् । त्रेधा ॥
एकादशमुष् धा । एकध्वम् । एकधा ॥

इदम्किञ्चिदां यसुः कार्य्यः ॥ ३६ ॥

इदम् किञ्चिदां प्रकारवचने यसुः कार्य्यः । यमेन प्रका-
रेण । इत्थम् ॥ केन प्रकारेण । कथम् ॥

आख्याताश्च तमादयः ॥ ३७ ॥

नाम्न आख्याताश्च तमादयः प्रत्यया निपात्यन्ते ।
आख्यातं क्रियाप्रधानम् । आख्यतरः । आख्यतमः । प्र-
कृत आख्य उच्यते निपातनस्येष्टविधयत्वात् । तत्र पचति-
तराम् । पचतितमाम् । क्लितराम् । क्लितमाम् । प्रप-
ञ्चेतराम् । पूर्वाञ्चेतमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् ॥
आख्यातकिमेकारास्ताव्येभ्यः क्रियागुणप्रकर्षवृत्तिभ्य एव
तराम् तमाम् ॥

तथा गुणादिष्टे यन्सौ वा ॥ पटिष्ठः । पटोवान् । पटुतरः ।
पटुतमः ॥

प्रकर्षे रूपः ॥ प्रकृतं पचति । पचतिरूपम् । प्रकृतो वै-
याकरणः वैयाकरणरूपः ॥

इदमसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशोवाः ॥ पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटु-
देशीयः । पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशोवम् ॥
कुक्षितल्लोनाम्न एव पाठः ॥ कुक्षितो वैयाकरणः ।
वैयाकरणपाठः ॥

भूतपूर्वेष्वेव रट् ॥ भूतपूर्व आश्वः । आश्ववरः । आश्व
वरो ॥ मङ्गलाद्भूतपूर्वेष्वभिधये कम्पय ॥ देवदत्तस्य
भूतपूर्वो गोः । देवदत्तकम्पयः । देवदत्तवरः ॥

बहुस्यार्वात्कारकाष्टम् वा मङ्गले गण्यमाने ॥ बहु देहि ।
बहुगो देहि । एवं प्रभूतदेहि । प्रभूतगो देहि । अल्पगो
देहि । शोकगो देहि ॥

सत्यैकार्याभ्यां चीपायाम् । हो हो देहि । हिगो । देहि ।
एवं कार्यापयगो देहि । कुडवगः । पादगः ॥

कतिगणयन्तूनां गंव्यावत् ॥ कतिगः । गणगः । तावत् ॥
वारस्य संख्यायाः कृत्वम् ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते । पञ्च-
कृत्वः । कतिकृत्वः । गणकृत्वः । तावत्कृत्वः । गतं वारान्
भुङ्क्ते । गतं वाराणां वा भुङ्क्ते । गतकृत्वः ॥

बहोरविप्रकर्मे धा च ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते । बहुधा
दियस्य । बहुकृत्वः ॥

दिविचतुर्भ्यः सुच ॥ हो वारो भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । त्रि-
र्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ॥ प्रसृतहस्तेर्मयट् ॥ पञ्च प्रसृतम् ।
अक्षमयम् । एवं यवागूनयोः । प्रकृतेर्विकारेऽवयवे बाभ
वाच्छादनयोः ॥ अक्षमयम् । भक्षमयम् । सुवर्णमयम् ।
भवाच्छादनयोस्तु । जीवः स्युः । कार्पासमाच्छादनम् ।
मयटाऽण् न बाध्यते ॥

एकस्वरान्वित्यम् ॥ वाक्यम् । त्वस्यम् । मृण्मयम् ॥
अभूततद्वाये क्त्वस्तिषु विकाराच्चिः ॥ अशक्तं शक्तं करोति ।
शक्तीकरोति । अशक्तः शक्तीभवति । शक्तीभवति । श-
क्तीस्यात् ॥ अक्षमनयद्युचेतोरहोरजोभ्यः ॥ कृतस्यलोपेभ्य

एवायं विधिः । निपातनष्टविषयत्वात् । अनरुहः क-
रोति । अरुहकरोतीत्यादि । अभिव्याप्तौ सम्पद्यते च सा-
तिर्था । वर्षासु सवणमुदकं सम्पद्यते । उदकसाम्पद्यते ।
उदकसात्करोति । उदकसाद्भवति । उदकमाख्यात् ।
स्वाम्यर्थादायते । राजायत्तं करोति । राजसात्करोति ।
राजसाद्भवति । राजमाख्यात् । राजसाम्पद्यते ॥
देवे वा च ॥ देवाय देयं करोति । देवता करोति ।
देवता भवति । देवता ष्यात् । देवता सम्पद्यते । एव-
मन्येऽपि ॥

अप्यक्तानुकरणादनेकस्वरादनितौ डाच् । पटापटत्क-
रोति । पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटाम्प-
द्यते । पटपटास्यात् ॥ द्वितीयतृतीययम्बबीजेभ्यः लृपि-
विषये करोती ॥ द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति ।
यम्बाकरोति । बीजाकरोति ।

संख्यादेर्गुणात् ॥ द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति चेन्नम् ॥
समयाद् यापनायाम् ॥ समयाकरोति ॥
सपत्रनिष्पन्नाभ्यामतिधधने ॥ सपत्राकरोति । निष्पन्ना-
करोति मृगम् ॥

निष्कुलानिष्कोषधे ॥ निष्कुलाकरोति दाढिमम् ॥
प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति । सुखाकरोति ॥
दुःखाभ्यामतिकूल्ये ॥ दुःखाकरोति ॥
शूलात्पाके ॥ शूले पचति मांसम् । शूलाकरोति ॥
सत्यादशपत्रे ॥ सत्याकरोति वशिष्माण्डम् ॥
मद्रमद्राभ्यां वपने ॥ मद्राकरोति । मद्राकरोति ॥

समाप्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥४१॥

समाप्तगतानां वा राजादीनामदन्तता निपात्यते ।
अतृप्तयो वाऽदन्तो वा येषामिति विग्रहः । अवयवा
वयवोऽपि समासस्यावयवः । तनोपराजम् । अध्यात्मम् ।
अव्ययीभावाद् विभक्तीनामम् ॥ द्विपुरी । त्रिपुरी ।
द्विगोर्भेदादित्वाद्दी ॥ सप्तचिनी । इन्द्रनिन्दितरोगीभ्य
इतोन् । एयमन्येऽपि ॥

प्रणम्य रुद्रस्य हरेर्भवान्वा वाण्या गणेशस्य च पादपद्मम् ।
तनोति रत्नेऽक्षरुचक्रवर्त्तौ राजादिवृत्ति पठता द्विताय ॥
राजम् अहम् सखि ॥ १ ॥ प्राशुक्ती विभिन्नतृपुरुष
एव वक्ष्यति । एते तत्पुरुषे राजादयो भवन्ति । राजादि
त्वाददन्तता स्यादित्यर्थः । महाराजः । परमाह । इयम् ।
विबुधसखः । तत्पुरुषः इति किम् ? गोभनराजा
भगवः । दीर्घाद्दी निदाय । वायुसखा राजा ॥

गौरतहिताभिधेयः ॥ २ ॥ तद्विताभिधेय वर्जयित्वा
तत्पुरुषेणो राजादिर्भवति । राजगवः । परमगवः ॥
अतद्विताभिधेय इति किम् । पञ्चगु । अन्यत्र विचगुः ॥

उर प्रधानार्थम् ॥ ३ ॥ प्रधानार्थ उरःशब्दो राजादि
र्भवति । अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । अश्वाना हस्तिना
च प्रधानमित्यर्थः ॥ प्रधानार्थमिति किम् ? अश्वोरः ।
अश्वाना वच इत्यर्थः ॥

अनसं अश्वम् अयम् सरस् जातिसञ्चयोः ॥ ४ ॥
आतो सञ्चाया च एते चत्वारो राजादयो भवन्ति ।

उपगतमनः । उपानमम् । जातिः ॥ महागुणम् । मंत्रा ।
अमृताग्नः । जातिः ॥ उगाग्नः । मंत्रा ॥ पिण्डायसम् ।
जातिः ॥ लोहितायसम् । मंत्रा ॥ मण्डूकसरसम् ।
जातिः ॥ जलसरसम् । मंत्रा ॥ अनगोरिति किम् ।
हृद्दन् इत्यादि ।

ग्रामकोटाभ्यां तच्चन् ॥ ५ ॥ आध्यां तत्रा राजादि-
भवति । ग्रामतलः ॥ कोटतलः ॥ आध्यामिति किम् ?
राजतला ॥

अतिः गन् ॥ ६ ॥ अतिपूर्वः या राजादिर्भवति ।
अतिगो वराहः । वेगयानित्यर्थः । अतिगः शैवकः ।
शुखामिभक्त इत्यर्थः । अतिगो सेवा । निरुदित्यर्थः ॥

उपमानादप्राप्तिनि ॥ ७ ॥ अप्राप्तिविषय उपमानं
यः । स राजादिर्भवति । आकर्षः श्रेष्ठः । आकर्षग्नः ॥
फलकः श्रेष्ठः । फलकग्नः ॥ अप्राप्तिमोति किम् ? व्याघ्रः
श्रेष्ठः । व्याघ्रग्नः ॥

शृंगपूर्वाक्षरभ्यस्य सकृदि ॥ ८ ॥ एभ्य उपमानाद्य
सकृदि राजादि भवति । शृंगसकृद्यम् । पूर्वसकृद्यम् ।
उत्तरसकृद्यम् । फलकसकृद्यम् ॥

अतद्विधितार्थे दिगोनोः ॥ ९ ॥ तद्विधितार्थं वर्जयित्वा
क्षरपदे समाहारे च दिगोः सम्बन्धिनो नो राजादि-
र्भवति । दिनावं धनम् । पञ्चनावं धनम् । अतद्विधितार्थं
इति किम् । पञ्चनोः ॥ दिगोरिति किम् ? परमनोः ॥

अर्धनाम् ॥ १० ॥ अर्धमब्दाद्य पराख्यो राजादिर्भवति ।
अर्धनावम् । तिङ्गस्य लोकाग्रयत्वान्नपुंसकत्वमेव ।

वा खारो ॥ ११ ॥ अर्धात्परा । अतद्वितार्थे द्विगोः
 खारी राजादिर्भवति वा । अर्धखारम् । अर्धखारी ।
 अदिधानवलाञ्छ खोलम् ॥ दिखारधनम् । दिखारी ।
 अतद्वितार्थे द्विगोः स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेर्नास्ति व्यावृत्तिः ।
 पञ्चभिः खारीभिः क्रीतः । पञ्चखारः ॥

द्विद्विभ्यामञ्जलिः ॥ १२ ॥ आभ्यां परोऽञ्जलिशब्दो
 राजादिर्भवति वा । द्यञ्जलम् । द्यञ्जलि । द्यञ्जलम् ।
 द्यञ्जलि । द्यञ्जलप्रियः ॥ द्यञ्जलिप्रियः । द्यञ्जलप्रियः ।
 द्यञ्जलिप्रियः ॥ उत्तरपदेऽतद्वितार्थे नेच्छत्यन्ये ॥ अत-
 द्वितार्थे द्विगोरिति किम् ? द्यञ्जलिः । द्यञ्जलिः ॥

जनपदाद् ब्रह्मन् ॥ १३ ॥ जनपदवाचकाच्छब्दात्परो
 ब्रह्मन् राजादिर्भवति । अवन्तिषु ब्रह्मा । अवन्तिब्रह्म ॥
 वा न वर्तते परत्र वाग्रहणात् ॥

कुमह्वरां वा ॥ १४ ॥ आभ्यां ब्रह्मन् राजादिर्भवति
 वा । कुम्भितो ब्रह्मा । कुम्भः । कुम्भः । महावृद्धः ॥
 महाब्रह्मा । आभ्यामिति किम् ? । परमब्रह्मा ॥

उक्तेषु स्त्रोत्यसम्भवे नदादौ द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥ एतेऽ-
 न्यत्ययान्ताः स्त्रियां वर्तन्ते चेत्तदा नदादौ द्रष्टव्याः ।
 ईप्रत्ययान्ता भवन्तीत्यर्थः । यथा राजानमतिक्रान्ता ।
 अतिराजी । इत्यादि ॥ सम्भव इति किम् ? । अर्धनावम् ।
 अर्धखारम् ॥

संख्याव्ययाद्यङ्गुलिः ॥ १६ ॥ संख्याव्ययावादी यस्येति
 विग्रहः । संख्याव्ययाद्यङ्गुलिशब्दो राजादिर्भवति ।
 हयोरङ्गुल्योः समाहारः । द्यङ्गुलम् ॥ इ अङ्गुली

प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं द्वात्रिंशत् । तद्विज्ञातमिदं द्विगुरयम् ।
तेन तमादिविज्ञातः प्रमाणे द्वयमट्द्वयमात्रपत्यया न
भवत्युक्तार्थत्वात् । यथा अङ्गुलिः प्रमाणमस्य अङ्गुलि-
द्वयम् । अङ्गुलिद्वयम् । अङ्गुलिमात्रम् ॥ अथयादि ।
निरङ्गुलम् ॥

अथ सर्वैकदेशसंख्यातपुष्पवर्णादीर्घादिस्य रात्रिः ॥ १० ॥
एतेभ्यः सख्याव्ययादिभ्यश्च रात्रिगच्छी राजादिर्भवति ।
अहोरात्रः । सर्वरात्रः ॥ पूर्वरात्रः । अपररात्रः । एक-
देशी वर्तमानस्य पूर्वादिशब्दस्यैकटीगत्वात्कर्मधारयः ।
अन्यत्र पूर्वरात्रिः । अतिक्रान्ता रात्रिस्तित्थ्यर्थः ॥
सख्यातरात्रः । पुष्परात्रः । वर्णरात्रः । दीर्घरात्रः ॥
सख्याव्ययादिश्च । क्षिरात्रम् । त्रिरात्रम् ॥ एभ्योऽङ्गोऽति
नक्षोपो न दृश्यते । पूर्वाह्न इत्यादि ॥ संख्याताद्या ।
सख्याताङ्गः । सख्याताहः ॥ समाहारविमो नमोप ।
द्वयहः । त्रयहः ॥

प्रागुक्ती विधिस्तत्पुरुष एव ॥ १८ ॥ राजान्नहन्
सखीत्यादिर्घो विधिः न तत्पुरुष एव राजादिर्भव-
तीति वेदितव्यम् । तेन बहुव्रीह्यादौ न भवतीत्यर्थः ।
इन्द्रः सखा यस्य । इन्द्रसखा ॥ उपसखि । राजा-
सखायः । इत्यादि ॥

यन्मयपुरः ॥ १८ ॥ एते समासमन्ति राजादयो
भवन्ति । स्थूलसामी यन्माद्येति स्थूलपथः ॥ विमला
आपां यत्र । विमलापं सरः । ललाटं पूरिव । ललाट-
पुरम् ॥

धुरनघश्च ॥ २० ॥ अक्षसम्बन्धिनीं धुरं वर्जयित्वा
धुरगृध्रो राजादिर्भवति । राजधुरा । महाधुरा ॥ अन-
क्षस्येति किम् ? अक्षधूः । दृढधूरश्च ॥

ऋत् ॥ २१ ॥ समासमात्र ऋक्गृध्रो राजादिर्भवति ।
अर्धर्चः । सप्तर्चः ॥

नञ्वद्धादिय माणवकचरणयोः ॥ २२ ॥ चकारः
समुच्चयमात्रे । नञ्वद्धादिय ऋक्गृध्रो राजादिर्भवति ।
माणवकचरणयोः । अतृचो माणवकः । बहुवचचरणः ॥
अनयोरिति किम् ? अतृकं साम । बहुकं सूक्तम् ।
येपादेति कप्रत्ययः ॥

प्रत्यन्ववेभ्यः सामलोमनी ॥ २३ ॥ प्रति । अनु ।
अव । एभ्यः सामलोमनी राजादी भवतः । प्रतिष्ठा-
मम् । प्रतिलोमम् । अनुसामम् । अनुलोमम् । अव-
सामम् । अवलोमम् ॥ प्रतिगतं साम इत्यादि वाक्यम् ॥

अचक्षुरक्षि ॥ २४ ॥ अचक्षुर्विषये वर्त्तमानम् अक्षि
राजादि भवति । लवणमक्षौव । लवणाक्षः । गवाक्षः ॥
अचक्षुरिति किम् ? ब्राह्मणाक्षि ।

ब्रह्महस्तिराजपण्येभ्यो वर्चस् ॥ २५ ॥ एभ्यो वर्चो
राजादि भवति । वर्चो दीप्तिः । ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्च-
सम् हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पण्यवर्चसम् ॥ एभ्य
इति किम् ? देववर्चः ॥

अन्धमनवेत्यन्तम् ॥ २६ ॥ एभ्यस्तमो राजादि
भवति । अन्धं करोतीति । अन्धम् ॥ अन्धं च तम-
येति । अन्धतमसम् । सन्ततं तमः । सन्तनसम् ॥

अवत्तोषं तमः । अवतमसम् ॥ एभ्य इति किम् ?
महातमः ॥

खसोऽवसीयस् ॥ २७ ॥ खस इत्यन्नात्परम् अव-
सीयो राजादि भवति । गोभनमवसीयः । खोऽवसीयसं
कल्याणमिति ॥

निसय श्रेयस् ॥ २८ ॥ चकारः खसोऽनुकर्षणार्थः ।
निसः खसस्य परं श्रेयो राजादि भवति । निःश्रेयसम् ।
नःश्रेयसम् । कल्याणमित्यर्थः ॥

अन्ववतसेभ्यो रक्षस् ॥ २९ ॥ एभ्यो रक्षी राजादि
भवति । अनुरक्षसम् । अवरक्षसम् । तत्तरक्षसम् ॥

प्रतेहरस् आधारसेत् ॥ ३० ॥ यदाधारः स्यात् तदा
प्रतेः पर उरसुग्रहो राजादिर्भवति । उरसि वर्तते ।
प्रत्युरसम् । उरसीत्यर्थः ॥ आधार इति किम् ? प्रत्युरः ॥

अनुगममायामवति ॥ ३१ ॥ आयामी दैर्घ्यम् ॥ अनु-
गमम् अत्रत्ययान्तं निपात्यते दैर्घ्यं चेत् । गवामनुयात
शकटम् । अनुगमम् । आयामवतीति किम् ? गवां
पथात् । अनुगु । पथादर्धेऽव्ययीभावः ॥

उपसर्गादध्वन् ॥ ३२ ॥ प्रादेः परोऽध्वन्ग्रहो राजा-
दिर्भवति । अगतोऽध्वानम् । प्राध्वो रथः । अत्यध्वं
शकटम् ॥ उपसर्गग्रहणं सुखार्थं प्रादेरिति सिद्धत्वात् ॥

उदक्तपाण्डुस्तलेभ्यो भूमिः ॥ ३३ ॥ एभ्यो भूमी
राजादिर्भवति । उदीची भूमिर्यत् । उदग्भूमः । एवं
पाण्डुभूमः । कटभूमो देशः ॥

सख्याया नदीगोदावर्या च ॥ ३४ ॥ एकादशः पंथ्या ।

अभ्याः परा नदी गोदावरी भूमिष राजादयो भवन्ति ।
पञ्चनदम् । पञ्चगोदावरम् । नदीवाचकानां समाहार
अव्ययीभावो दृश्यते । हे भूमी यस्य । हिभूमः यासादः ॥

उत्प्रेषु स्तोत्रसम्भवे स्त्रियामादा ॥ ३५ ॥ उत्प्रेषु
यन्त्यप्पुर इत्यादिष्वत्प्रत्ययान्ते स्तोत्रसम्भवे सति स्त्रिया
मादा भवतोत्प्रेषः । सूतः पत्या यस्याः सा सूनूपद्या
नगरी ॥ स्त्रीत्वसम्भव इति किम् ? नलाटे पुरम् ॥

समाहारद्वन्द्ववर्गद्वयान्तः ॥ ३६ ॥ समाहारद्वन्द्व-
समासस्यायवर्गान्तदान्तपान्तहान्ता राजादयो भवन्ति ।
राक्त्वचम् । यीस्त्रजम् ॥ दकारान्त । समिदृदृगदम् ॥
धान्त । वागपि यम् ॥ हान्त । यौठच्छोपानहम् ॥
समाहारद्वन्द्वस्यादिति किम् ? रक्तत्वची ॥

इतोऽव्ययीभावः ॥ ३७ ॥ इतः परो बहुव्रीहेः प्राग्यो
विधिः स राजादयो वक्ष्यन्ते । तेऽव्ययीभावसमासे
भवन्तोत्प्रेषिक्रियते ॥

शरद्विपाशश्चयमचेतसमनसुपानहविदः संज्ञायाम्
॥ ३८ ॥ एतेऽव्ययीभावसमासान्ताः संज्ञायां राजादयो
भवन्ति । शरद्विपानहम् । उपशरदम् । उपविपाशम् ।
उपायसम् । उपचेतसम् । उपमनसम् । उपोपानहम् ।
उपविदम् ॥

हिमवन् हिधा ॥ ३९ ॥ एतौ राजादौ भवतः ।
उपहिमवतम् । उपहिधम् ॥

अनदाद् विग् चत्वार यद् तद् ॥ ४० ॥ अव्ययी-
भावसमास एते राजादयो भवन्ति । उपानहुहम् ।

उपविगम् । उपचतुरम् । उपयदम् । उयतदम् ।

जरा जरञ्च ॥ ४१ ॥ जराशब्दो राजादिर्भवति
निर्दिष्टस्य जराशब्दस्य जरसादेशश्च । उपजरत्तम् ।

प्रतिसमनुभ्योऽपि ॥ ४२ ॥ एभ्योऽपि शब्दो राजा-
दिर्भवति । प्रत्यक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

उपखन् ॥ ४३ ॥ उपाटेव खन्शब्दो राजादिर्भवति ।
नान्यस्मादिति । उपशुनम् । नियमः किम् ? अधिष्य ॥

सहरजसः ॥ ४४ ॥ सहात्परो रजसुशब्दो राजा-
दिर्भवति । सरजसमभ्यवहरति । साकत्येऽन्यथोभावः ॥

अचन्तः ॥ ४५ ॥ अचन्तशब्दो राजादिर्भवति ।
अध्यात्मम् । उपराजम् ।

नपुंसकं वा ॥ ४६ ॥ नपुंसकलिङ्गमनन्तं राजादि
भवति वा । उपचर्म्मम् । उपचर्म् ॥

धुङ्क्तः ॥ ४७ ॥ नपुंसकमिति न वर्त्तते । अधिका-
रस्येष्टविषयत्वात् । धुङ्क्तशब्दो राजादिर्भवति वा । उप-

समिधम् । उपसमित् । उपदृशदम् । उपदृशत् ॥

गिरि नदी पौर्णमासी आपहायणी ॥ ४८ ॥ एते
चत्वारो राजादयो भवन्ति वा । उपगिरम् । उपगिरि ।
उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।
उपायहायणम् । उपायहायणि ॥

इतो बहुव्रीहिः ॥ ४९ ॥ इतः परं व अदन्ता
वक्ष्यन्ते ते बहुव्रीहौ समासे भवन्तीत्यर्थः ॥

सक्यक्षिणी स्वाहे ॥ ५० ॥ एतो स्वाद्रे वर्त्त-
मानौ राजादौ भवतः । दीर्घं सक्यक्ष । दीर्घसक्यः ।

एवं विगालाच्च ॥ स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्त्विः ।
स्थूलाच्चिरिन्दुः । अप्राणिस्यत्वादस्वाङ्गता ॥

दाहण्यङ्गुलिः ॥ ५१ ॥ दाहणि वर्त्तमानोऽङ्गुल्यन्तो
बहुव्रीहौ राजादिर्भवति । हे अङ्गुली यस्य । दाह्युल
दाह ॥

द्वित्रिभ्यां मूर्धन् ॥ ५२ ॥ आभ्यां मूर्धन्शब्दो बहु-
व्रीहौ राजादिर्भवति । द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्धः । एव
त्रिमूर्धः ॥

उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे नदादित्वादी ॥ ५३ ॥ उक्तेषु
सकथ्यक्षिणौ स्वाङ्ग इत्यादिषु य अदन्तास्तेभ्यो नदादि
त्वाद् ईप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । दीर्घसक्त्वी । विगालाक्षी-
न्यादि ॥

पूरणीप्रमाणी ॥ ५४ ॥ पूरकप्रत्ययान्ता स्त्री पूरणी ।
पूरणीप्रमाणीशब्दौ राजादौ भवतः । सा चेबहुव्रीहिस्त
स्थामेव पूरयामन्यपदार्थं न वर्त्तते ॥ तदेतन्मुस्यपूरणी-
यद्वयात् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय ॥ मुख्यपूरणीति
किम् ? कल्याणपञ्चमोक पञ्च । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिन ।
प्रमाणशब्देनैव सिद्धे कप्रत्ययबाधनार्थोऽयम् । यथा कन्या
पञ्चमोकः पञ्चः ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां स्त्रीमन् ॥ ५५ ॥ आभ्यां स्त्रीमन्शब्दो
राजादिर्भवति । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

नचत्रान्त्रेष्ट ॥ ५६ ॥ नचत्रमजिन्यादि । नचत्रपाप-
काच्छब्दात्परो नेत्रशब्दो राजादिर्भवति । अगनेना
रात्रिः । पुचनेना ॥ नचत्रादिति किम् ? देवदत्तनेत्रकः ॥

नञ्सुब्युपविभ्यश्चत्वारः ॥ ५७ ॥ एभ्यश्चत्वारशब्दो राजादिर्भवति । अचतुरः । सुचतुरः । विचतुरः । उपचतुरः । विचतुरः ॥ एभ्य इति किम् ? पञ्चचत्वारः ॥

संज्ञायाम् नाभिः ॥ ५८ ॥ बहुव्रीहौ नाभी राजादिर्भवति । संज्ञायाम् अभ्यमानायाम् । पञ्चनाभः । वज्रनाभः ॥ संज्ञायामिति किम् ? पञ्चनाभिः ।

नञ्सुबुभ्यां सकृधि वा ॥ ५९ ॥ एभ्यः सकृधि राजादिर्भवति वा । असकृधः । असकृधिः । सुसकृधः । सुसकृधिः । दुःसकृधः । दुःसकृधिः ॥

इति रत्ने श्वरचक्रवर्त्तिविरचितराजादि

वृत्तिः समाप्ता ॥

राजादिराजतिगणोऽयम् ॥

डानुबन्धेऽन्यस्वरादेशोऽपि ॥ ४२ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परेऽन्यस्वरादेरवयवस्य लोपो भवति । चत्वारिंशत् पूरणः । चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशः । सरसिजम् । जलजम् । सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्दः ॥

तेर्विंशतेरपि ॥ ४३ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परे विंशतेरपि तेल्लोपो भवति । विंशतेः पूरणः । विंशः ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४४ ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति । तद्धिते स्वरे ये च प्रत्यये

परतः । आत्रेयः । द्रीणेयः । दाचिः । प्राचिः । गात्रेयः ।
 गार्ग्यः । तुल्यः ॥ पुनर्लोपग्रहणाद्व्ययानामन्त्यस्वरादे-
 लोपो लुप्यतः । सायंप्रातर्भवः । सायंप्रातिकः । घीनः-
 पुनिकः । बाह्यमित्यादयः ॥

नस्तु कचित् ॥ ४५ ॥

नकारस्य लोपो भवति कचिन्नानुरोधात् । तद्धिते
 स्वरे परे । घौडुलोमिः । घाम्निशर्मिः । हे अहनी
 समाहृते । द्रष्टः । वरष्टः ॥

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४६ ॥

उवर्णस्त्वोत्वमापादनीयः । तद्धिते स्वरे ये च प्रत्यये
 परतः ॥ औपगवः । बाभ्रव्यः ॥

एयेऽकद्रास्तु लुप्यते ४७ ॥

उवर्णस्तु लुप्यते । एये प्रत्यये परे । न तु कद्रुशब्दस्य ।
 तामखलेय । माद्रुवाहियः ॥ अकद्रा इति किम् ? का
 द्रवेया नागाः ॥

काव्याववावादेशावौकारौकारयोरपि ॥ ४८ ॥

औकारीकारयोः स्थानेऽवावादेशौ काव्यौ । तद्धिते
 स्वरे ये च प्रत्यये परे । औपगवः । अव्यम् । नाव्यम् ।

हृदिरादौ सणे ॥ ४९ ॥

स्वरानां मध्य आदौ स्वरस्य हृदिर्भवति । सणका-
 रानुबन्धे तद्धिते प्रत्यये परे । शैवः । औपगवः । कार्प

यम् ॥ कथं यासिष्ठः । आदावित्याकारप्रश्लेषात् ॥ क-
चिदधिकारादुत्तरपदस्यापि लक्ष्यतः । अवयवाद्गुणानाम् ।
पूर्वधारिकम् । अपरहेमन्तम् । वर्णकदेशे हेमन्तैकदेशे
वर्णहेमन्तौ ॥ सुसर्वाधेभ्यो जलपदस्य च । सुपाञ्चालिकः ।
सर्वपाञ्चालिकः । अर्धपाञ्चालिकः ॥ क्वचिद्भगपदस्यापि ।
मौभाग्यम् । शीहार्दम् । सक्तप्रधानाः सिन्धवः । तक्ष-
भयः साक्तसैन्धवः । यवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

न न्योः पदाद्योर्हृद्विरागमः ॥ ५० ॥

इह प्रतिषेधो विधिवत् गम्यते । आदिशब्दः समीप-
वचनः । पदस्याधोर्ध्वकारणकारयोः समीपे हृदिर्न भवति ।
तयोद्यादौ हृद्विरागमो भवति । सगकारानुबन्धे तद्वि-
स्थानेऽन्तरतम इति व्यावाद यकारस्यैकारो यकारस्यो-
कारः । व्यसने भवः । वैयसनः । जुडवस्यापत्यम् ।
वैपदयः । अश्वस्यापत्यम् । सौवमिः । व्याकरणे वैत्य-
धीते वा वैयकारणः । योः समीप इति किम् । दाध्यमिः ।
नाभ्यमिः । तन्निमित्तो हृद्विरागमो न स्यात् ॥ पुनर्हृदि-
प्रहणं वर्धनाहृद्विरिति आपनार्थम् ॥ क्वचिदधिकाराद्
हारादीनां चापदाद्योरपि हृदिप्रतिषेधो हृद्विरागमयः ।
दारे नियुक्तोद्दीवारिकः । दार । दारपाल । खर । व्य-
क्तस । स्मृति । खर् । खर्गमन । स्फाक्त । स्वादुमुदु ।
खन् । भ । यवमन्येऽप्यनुसर्तव्या ॥

इति दीर्गशिष्टां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये
तद्विषयपादः समाप्तः ॥

अथाख्यातम् ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १ ॥

अद्यानन्तराणि त्यादीनि स्यामहि पर्यन्तानि परस्मै-
पदसञ्ज्ञकानि भवन्ति । नव पराख्यात्मन इत्यक्तिबाधना
पूर्वाणि नवैव वचनानि सर्वासां विभक्तीनामिति ॥ अ-
र्थस्य विभक्त्यादिभक्तय इति । ति तस् अन्ति । सि यस्
य । मि वस् मस् । एवं कर्षुत् । परस्मैपदप्रदेशाः ।
शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् [का० २. २. ४७] इत्येवमा-
दयः ॥

नव पराख्यात्मने ॥ २ ॥

अथ पराणि नव नव वचनान्यात्मनेपदसञ्ज्ञकानि
भवन्ति । पदानीति गम्यते ॥ ते आते अन्ते । से आर्धे ध्वे ।
ए वहे महे । एवं सर्वत्र ॥ आत्मनेपदप्रदेशाः । आत्म-
नेपदानि भावकर्मणोः [का० २. २. ४०] इत्येवमादयः ॥

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ३ ॥

परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि
प्रथममध्यमोत्तमसञ्ज्ञकानि भवन्ति यथासख्यम् । ति ।
तस । अन्ति । इति प्रथमम् ॥ सि । यस् । य । इति मध्यमः ॥
मि । यस् । मस् । इत्युत्तमः ॥ ते । आते । अन्ते । इति
प्रथमः ॥ से आर्धे । ध्वे । इति मध्यमः ॥ ए । वहे । महे ।
इत्युत्तमः । एवं सर्वत्र ॥ संप्राप्रदेशाः । नास्ति प्रयुज्यमानेऽपि

प्रथमः । युष्मदि मध्यमः । अग्राद्युत्तमः [का० ३. १. ५-७]
इत्येवमादयः ॥

युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् ॥ ४ ॥

युगपदेककारणः । युगपद्वचन एकक्रियाकामाभिधाने
पुरुषाणां मध्ये यः परः स भवति । स च त्वं चाहं च
पचामः । स च त्वं चाहं च पापाक्ष्म । स च त्वं चाहं च
पचामः । वचनमतन्त्रम् । स च त्वं च पचयः । त्वं चाहं
च पचय । युगपद्वचन इति किम् ? स पचति । त्वं
पचसि । अहमपाचमिति मित्रकालोक्तौ वयमपाचमिति
नाभूत् ॥ वचनग्रहणं युगपद्विषये नाभूत् । न पचति ।
त्वं पचसि । अहं पचामीत्येवं प्राप्नोति ॥ अग्रहणौ पर्याये
वा प्राप्ते परिभाषेयम् ॥

नास्मि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ ५ ॥

नास्मि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो
भवति । स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । स पचते ।
तौ पचते । ते पचन्ते । एवं पचते घटाः । पचन्ते घटौ ।
पचन्ते घटाः ॥ अप्रयुज्यमानेऽपि । पचति । पचतः ।
पचन्ति । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्यमानग्रहणं किम् ? धा-
तुना पुनरेव धातुः स्यात् । तेन देवदेवतेन हसन्ते त्वम् ।
मध्यम एव युष्मदयोगात् ॥

युष्मदि मध्यमः ॥ ६ ॥

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो

भवति । त्वं पचसि । शुवां पचयः । यूयं पचथ ॥ अप्रयुज्य-
मानेऽपि । पचमि । पचथः । पचथ । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्य-
मानग्रहणं किम् ? त्वया पचत ओदनः ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ ७ ॥

अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषो भवति ।
अहं पचामि । अत्वां पचाव । वयं पचामः ॥ अप्रयुज्य-
मानेऽपि । पचामि । पचातः । पचामः । एवं सर्वत्र ॥

अत्वं त्वं सम्पद्यते । अनङ्गमङ्गं सम्पद्यते । त्वङ्गवति ।
मङ्गवतोति भवितव्यमेव । युष्मदस्मदोर्गोणत्वात् । त्वन्मदी
तु शब्दमात्राश्रयत्वात् ॥ णङि मन्थे रथेन यात्यसि ॥
यातस्ते पितृति । स्वविषय एव मध्यमोत्तमौ ॥

अदान् दाधौ दा ॥ ८ ॥

दाप्दैपो वर्जयित्वा दाधावित्थेतौ दासश्चको भवतः ।
दोयते । धोयते ॥ अदाविति किम् ? दायस्ते व्रीहयः ।
निदायस्ते भाजनानि । प्रकारोऽयं गणे प्रतिषेधार्थं एव
निर्दिश्यते ॥

क्रियाभावो धातुः ॥ ९ ॥

य शब्दः क्रियां भावयति प्रतिपादयति स धातुः
भवति । भवति । अस्ति । लुहोति । दीव्यति । कु-
नोति । तुदति । रुषडि । तनोति । क्रीणाति । धोरयति ॥
क्रियत इति क्रिया साध्यमुच्यते । सा च पूर्वापरीभूता-
वयवैव ॥ कथं तर्हि । अस्ति । नशति । श्वेतते प्रासादः ।

समुत्पत्ते । समवेति । सत्ता नित्यता । अभावो नागः ।
 त्वेतस्यैवावपि शुणो । समवायोऽप्यर्थाकारम् । सत्य
 मिदं हि साधनायत्तोदय सर्वम् अतस्तदधोनतया मिद
 मपि क्रियात्वेनापभासते । क्रियाकारकव्यवहृतेर्मुह्यवप्या-
 निवन्धनात् । तथा गतिवदनेकद्वेगे विध्यवयवेऽपि ।
 अद्वुता जायते इति जन्म चाभूत् । प्रादुर्भाव एवेति ।
 अथवा जायते विगेषेणोपलभ्यते अतोऽद्वुता कर्तृत्वम् ।
 तथा चोक्तम् ॥

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।

आदितकमरुपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

धातुप्रदेशाः । धातोश्च द्वेते [क० १. २. १०] इत्येव
 भादयः ॥

काले ॥ १० ॥

काल इति सतम्यन्तमनुक्तम् । काल इत्यभिज्ञतं
 वेदितव्यम् । तेन साधने वर्त्तमानेतीति भविष्यति
 च न स्यात् । ग्रामे गतो गमिष्यति चाय देवदत्तः ।
 रामो यत्नमगच्छत् । अनिरिन्दो भविष्यति ॥ वर्त्तमाना-
 दिभिः किम् ? धातोर्विगेषश्च दृष्टव्यं वेति मन्त्रे दे
 ऽयमधिकारः । नित्यो ध्यावो सम्प्रतिभूतभविष्यत्क्रिया
 योगादाकागमकस्य एको द्रव्यस्यो भिद्यते कालः ।

सम्प्रति वर्त्तमाना ॥ ११ ॥

सम्प्रतिकाले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । यवति ।

यजते ॥ स्वसङ्गयैव कालो विगिष्यते ॥ सम्प्रतीति किम् ?
तस्थु । स्वास्थन्ति गिरय ॥

अनेनातीते ॥ १२ ॥

अगष्टे न योगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति ।
दहति अत्रिपुर हर । इति अ जन कथयति ॥
अतीतविषयाणां बाधकोऽयम् ॥

परोक्षा ॥ १३ ॥

अतीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । जघान कस
किस वासुदेव । कट चक्रे देवदत्त ॥

भूतकरणवत्यञ्च ॥ १४ ॥

भूतकालः करण तद्विद्यते यासामिति । पारिशेष्याद्
अस्तन्यद्यतनौक्रियातिपत्तय एव कटाः । एता भूतकरण
वत्यस्तिस्त्री विभक्तयोऽतीते काले भवन्ति । अकरोत् ।
अकार्षीत् । अकरिष्यत ।

भविष्यति भविष्यन्त्याशौःखस्तन्यः ॥ १५ ॥

भविष्यति काले भविष्यन्त्याशौःखस्तन्यासासो
विभक्तयो भवन्ति । कट करिष्यति । शक्र वध्यात् ।
श्रीदेन भोक्ता ॥

तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ १६ ॥

तासां वर्त्तमानादीनां स्वसंज्ञाभिः कालश्च विशेषो
श्रेय । तेन वर्त्तमाने काले वर्त्तमाना । वर्त्तत इति

वर्त्तमानः । प्रारम्भोऽपरिसमाप्तिः ॥ मांसं न खादति ।
इह कुमाराः क्रीडन्ति । तिष्ठन्ति पर्वताः । कदागतो-
ऽसि । एष आगच्छामि । कदागमिष्यसि । एष गच्छामि ।
परोक्षेऽतीते काले परोक्षेति । चक्षाणां परं परोक्षम् । इन्द्रि-
याणामपि पद इत्यर्थः ॥ कथं सुप्तोऽहं किं विमलाप । मत्तो-
ऽहं किं विचचार । चित्तस्य विक्षेपात् ॥ नाहं कलिद्र-
जगाम । इति गमनदीपभयान्नत्यधमप्यपङ्क्तिः ॥ परोक्षे
लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दुर्गनयोग्यत्वात्परोक्षस्याविवक्षायां ह्यस्त-
न्यपि । अयजत् । इयाज । सुप्तोऽपि चाविवक्षा । यथानु-
दरा कथ्येति ॥

हस्तनेऽतीते काले ह्यस्तनी । होभवः कालो ह्यस्तनः ।
अथ हो बाधुष्महोति ध्यामिषी सन्निधानादद्यतनी ॥
अद्यतनेऽतीते मात्रेऽद्यतनी । अद्यभावीऽद्यतनः । आ-
न्याय्यादुत्थानादा न्याय्याश्च सवेगनादहः । उभयतोऽह-
रात्रं वा लोकतः सिद्धम् ॥ कथम् असुखावाप्तं सकलं
रात्रिं जागरितः । रात्रेरप्रभावत्वादद्यतनमिव कालं
मन्यते । यो सुहृत्समपि सुतः सोऽनद्यतनं जानन्
असुखाधसमित्त्वाह ॥ अगमाम घोषान् । अपाम पय इति
हस्तनस्याविवक्षेव । होऽगमाम घोषानिति पदार्थद्व-
स्तने ह्यस्तनी न वाक्यार्थ इति मतम् ॥
क्रियातिपत्तायतीते काले क्रियातिपत्तिरिति । एधांघे-
दक्षप्यत । ओदनमपच्यत् । भविष्यति क्रियातिपत्तने
भविष्यत्येव ॥
भविष्यति फाले भवदिक्ती । भविष्यत्कानस्य भविष्यद्विगेप

।णात् । अथ श्रो वा गमिष्यतीति श्रुस्तनीमपि बाधते ।
 आगीर्युक्ते भविष्यति कात्त आगी । अनागतस्तेष्टार्थस्य
 तामिनाविष्करणमाशो । अर्थाद्भविष्यद्विषयेव । यदस्या
 भविष्यद्विधानं तत सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

श्रोभव कात्त श्रुस्तन । स चार्थाद्भविष्यन् । यदस्या
 भविष्यद्विधानं तत्कामान्धप्रतिपत्त्यर्थम् । श्रो गमिष्यति ।
 मासेन गमिष्यतीति पदसंस्कारात् ॥ अन्वर्थमत्राया,
 प्रायोहत्तित्वात् शङ्करः स्यादिति । परिभाषेयम् ॥

प्रयोगतश्च ॥ १७ ॥

प्रगल्भ्यत इति प्रयोगः । प्रयोगादवधिः कालस्य विधीयो
 ज्ञेयः । अर्थात्पदान्तरसम्बन्धे । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति ।
 भविष्यता गम्यते । भविष्यन्ती विवक्षाया तु वाचच्छब्दस्या
 प्रयोग एव ॥ अधीष्ट माणवक पुरा विधीतते विद्युत् ।
 क्षिप्रं कुरु कट पुरा गच्छसि ग्रामम् । वर्त्तमानसा-
 मीप्यस्य तदप्रहणेन ग्रहणम् । पुरागन्दाद्भविष्यदवगमे
 सति तदा तस्य वर्त्तमानता वा ॥ कदाकर्हिद्योगी वर्त्त-
 मानाभविष्यन्तीश्रुस्तन्व । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते ।
 कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥
 भविष्यति परीक्षादयोऽपि । कदा बुभुजे । कदा
 भुज्ज । कदा भुज्जयान् ॥ तथा किमो विभक्तिद्वय-
 दतमान्तस्य प्रयोगे लिप्ताया गम्यमानायाम् । भविष्यति
 भविष्यति मामान्त्रे । * को भवता भिन्ना ददाति ।
 दास्यति दाता वा । कतरो भवता कतमो भवता

भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा ॥ भूतविहिता
अपि दृश्यन्ते । को भवतां पाटलिपुत्रमगच्छत् । अगम-
दिति वा ॥ तथा लिप्स्यमानात् सिद्धावपि । 'यो
भवतां भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्ग-
लोकं याति यास्यति याता वा । यो भवतां भिक्षा-
मदात् स स्वर्गलोकमगमदिति । एवमन्येऽप्यनुम-
त्तव्याः ॥

पञ्चम्यनुमतौ ॥ १८ ॥

कर्तुमिच्छतोऽनुष्ठानुमतिः । सा च वर्त्तमानभविष्य-
द्विषयेषु । अनुमतौ वर्त्तमानादातोः पञ्चमी भवति । एवं
कुरु । कटं कुरु । दृष्ट्वां क्षिन्दि । भज चमाम् ।
कुरु दयाम् ॥

समर्थनाशिषोश्च ॥ १९ ॥

परैरशक्यं वस्तुनोऽध्यवसायः समर्थना । इष्टार्थ-
स्यार्थसनमाशोः । समर्थनाशिषोश्च वर्त्तमानादातोः
पञ्चमी भवति । पर्वतमप्युत्पाटयानि ॥ समुद्रमपि
शोषयाणि । कचिद्वाह । समुद्रः शोषयितुमशक्यः । स
वाह । समुद्रमपि शोषयाणीति समर्थयति मतमप्य ॥
आशिषि च । जीवतु भवान् । नन्दतु भवान् । अपि
शिरसा पर्वतं भिन्वात् । अपि सिन्धेनूनसहस्रमिति
विधी सप्तमी । अपिशब्दोऽत्र सम्भावेने प्रयोगतयेति
सिद्धम् ॥ नन्विष्टार्थसनमपि प्रार्थनमेव । सत्यम् ।
आशीर्विभक्त्या बाधिता पञ्चमी यथा स्यादिति बधनम् ॥

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ २० ॥

विध्यादिषु वर्त्तमानादातोः सप्तमी भवति पञ्चमी च ।
 विधिरज्ञातज्ञापनमेव । कटं कुर्यात् । कटं करोतु भवान् ॥
 यत्र प्रत्याख्यानं प्रत्यवायस्तन्निमित्तमन्त्रणम् । इह भुञ्जीत । इह
 सुवृक्षा भवान् ॥ यत्र प्रत्याख्यानं कामचारस्तदामन्त्र-
 णम् । इहासीत । इहाम्ता भवान् ॥ सत्कारपूर्वको ध्या-
 पारोऽध्येषणम् । माधवकामध्यापयेद् अध्यापयतु भवान् ॥
 निरूपणा सम्प्रदायः । किं तु खलु भो व्याकरणमधीयीत ।
 उत छन्दोऽधीयीत । किं तु खलु भो व्याकरणमधीयीत ।
 उत छन्दोऽधीयीत ॥ याज्ञा प्रार्थना । लभेय भिक्षाम् ।
 देहि मे भिक्षाम् । प्रैष्यप्राप्तकालयोरपि सप्तमी पञ्चमी
 स्यादेवेति मतम् । प्रैमितस्त्वग्रामं गच्छेः । ग्रामं गच्छ ।
 प्राप्तस्ते कालः । कटं करणे । कटं कुर्यात् । कटं करोतु
 भवान् । कथं विदध्यात् । निमन्त्रयेत् । आमन्त्रयेत् ।
 अधीच्छेत् । संपृच्छेत् । प्रार्थयेत् । कृत्यरूपेषु विध्यादिषु
 तयोर्विधानात् । यदा तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्तव्यता तदा
 विदधातीत्यादयः सिद्धाः ॥

क्रियासमभिहारे सर्वकालेषु मध्यमैकवचनं यञ्जस्याः ॥ २१ ॥

क्रियायाः समभिहारः धीनः पुन्यं मृगार्थो वा ।
 क्रियासमभिहारे वर्त्तमानादातोः सर्वक्रियाकालेषु मध्यमै-
 कवचनं भवति यञ्जस्याः । तुनीहि तुनीहि । इत्थेवाय
 तुनाति । तुनीतः । तुनन्ति । तुनासि । तुनीषः । तुनीत ।

सुनामि । सुनीवः । सुनीमः । असुनात् । लविष्यति ॥
 अधीष्वाधीष्व । इत्येवायमधीते । अध्येत । अध्येयते ॥ स-
 र्वक्रियाकालेष्विति वचनात्संख्याविशेषो न गम्यत इत्यनु-
 प्रयोगः । प्रत्यसत्तेस्तेनैव धातुना कारकेषेति सुखार्थमेवेदम् ।
 अन्यथा । एवमसौ त्वरायान् यदन्यानपि प्रेरयन् क्रियां
 करोतीति विवक्षया सिध्यति ॥ तथा । सुनीत सुनीत ।
 इत्येवायं यूयं सुनीथ । अधोष्वमधीष्वमित्येवार्थं यूयम-
 धीष्वे ॥ तथा आद्रमट । मठमट । खटूरमट । स्थान्य-
 पिधानमट । इत्येवायमटतीत्यादयो विवक्षाः ॥

मायोगेऽद्यतनौ ॥ २२ ॥

मागृण्णेन योगी धातोर्द्यतनौ भवति । मा कार्षीत् ।
 मा भवान् पाप्मीत् ॥ कथं मा भवतु । तस्य पार्प मा
 करिष्यतीति निरनुबन्धवद्दृष्ट्यात् ॥ धातुबन्धमायोगी न
 स्यादिति केचित् । वर्तमानभविष्यद्विपद्याणां बाधकोऽयम् ॥

मास्ययोगे ह्यस्तनौ च ॥ २३ ॥

मास्यगृण्णेन योगी धातोर्ह्यस्तनौ भवति । सका-
 राद्यतनौ च । मा स्य करोत् । मा स्य कार्षीत् । व्य-
 स्तेऽपीच्छन्ति केचित् । स्य करोन्वा ॥ पृथग्योगात् केव-
 लमायोगे न स्यात् ॥

वर्तमाना ॥ २४ ॥

ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् ॥ ते आर्तं
 अन्ति । से आथे ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि

वर्त्तमानसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥ वर्त्तमानाप्रदेशाः । सम्प्रति
वर्त्तमाना [का० ३ १ ११] इत्येवमादयः ॥

सप्तमी ॥ २५ ॥

यात याताम् युस् । यास यातम् यात । याम याव
याम ॥ ईत ईयाताम् ईरन् । ईयास् ईयायाम ईध्वम् ।
ईय ईवहि ईमहि ॥ इमानि वचनानि सप्तमोसञ्ज्ञकानि
भवन्ति ॥ सप्तमीप्रदेशा । विध्यादिषु सप्तमी च का० ३
१ २०] इत्येवमादयः ॥

पञ्चमी ॥ २६ ॥

तु ताम अन्तु । हि तम त । आनि आव आम् ॥ ताम
आताम् अन्ताम् । ख आयाम् ध्वम् । ऐ आवहे आमहे ॥
इमानि वचनानि पञ्चमोसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥ पञ्चमीप्र-
देशा । पञ्चम्यनुमती [का० ३ १ १८] इत्येवमादयः ॥

ह्यस्तनी ॥ २७ ॥

दि ताम् अन् । सि तम त । यम व म ॥ त आताम्
अन्त । याम् आयाम् ध्वम् । इ वहि महि ॥ इमानि
वचनानि ह्यस्तनीसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥ ह्यस्तनीप्रदेशा ।
माश्रयोति ह्यस्तनी [का० ३ १ २३] इत्येवमादयः ॥

एवमेवाद्यतनौ ॥ २८ ॥

एवमेवाद्यतनौ भवति ॥ अद्यतनौप्रदेशा । मायोगे
ऽद्यतनौ [का० ३ १ २७] इत्येवमादयः ॥

परोक्षा ॥ २६ ॥

अट् चतुस् उस् । यस् अयस् अ । अट् व म ॥ ए आते
द्वे । से भावे ध्वे । ए वहे भहे ॥ इमानि वचनानि
परोक्षासंज्ञकानि भवन्ति ॥ परोक्षाप्रदेशाः । परोक्षा [का०
३. १. १३] इत्येवमादयः ॥

श्वस्तनौ ॥ ३० ॥

ता तारो तारम् । तासि ताव्यस् ताव्य । तास्मि
ताव्यस् ताव्यम् ॥ ता तारो तारम् । तासे तासाधि ताध्वे ।
ताहे तास्वहे तास्वहे ॥ इमानि वचनानि श्वस्तनी-
संज्ञकानि भवन्ति ॥ श्वस्तनोप्रदेशाः । भविष्यति भविष्य-
न्त्याशीः श्वस्तन्यः [का० ३. १. १५] इत्येवमादयः ॥

आशीः ॥ ३१ ॥

यात् यास्ताम् यासुस् । यास् यास्तम् यास्त । या-
सम् यास् यास् ॥ सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्ठास्
सीयास्याम् सीध्वम् । सीय सीबहि सीमहि ॥ इमानि
वचनान्याशीः संज्ञकानि भवन्ति ॥ आशीःप्रदेशा । आशिवि
च परस्मै [का० ३. ५. २२] इत्येवमादयः ॥

स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्तौ ॥ ३२ ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती-
संज्ञकानि भवन्ति । स्यति स्यतस् स्यन्ति । स्यसि स्यसम्
स्यथ । स्यामि स्यावस् स्यामस् ॥ स्यते स्येते स्यन्ते ।
स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे स्यामहे ॥ भविष्यन्ती-

प्रदेशाः । भविष्यति भविष्यन्त्याङी, श्वस्तन्त्रः [का० ३. १. ३४]
इत्येवमादयः ॥

द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ३३ ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि द्यादीनि क्रियाति-
पत्तिसंज्ञकानि भवन्ति । स्यत् त्यताम् स्यन् । स्यस् स्यतम्
स्यत । स्यम् स्याव स्याम ॥ स्यत स्वेताम्, स्यन्त । स्यथास्,
स्येथाम् स्यध्वम् । स्ये स्यावहि स्यामहि ॥ क्रियाति-
पत्तिप्रदेशाः । अङ् धात्वादिर्घास्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु
[का० ३. ८. १५] इत्येवमादयः ॥

एताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धाः सञ्ज्ञा अन्वर्था इह ज्ञाप्यन्ते ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ ३४ ॥

षष्ठां विभक्तौ नामाद्या वर्त्तमानाचतुर्नीपञ्चमीत्यस्तन्यः
सार्वधातुकरूपा भवन्ति ॥ सार्वधातुकप्रदेशाः । जुहो-
त्यादीनां सार्वधातुके [का० ३. ३. ८] इत्येवमादयः ॥
॥ इति दीर्गसिञ्चा उक्तावाख्याते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

प्रत्ययः परः ॥ १ ॥

प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति रूढिः । यथाप्रत्ययात्
धर्मं क्रियत इति प्रकृतिः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो वेदितव्यः ।
वृत्तः । अश्वकः । यावकः । खट्वा । औपगवः । लुगुसते ।
गीपायति । कर्त्ता । कर्त्तव्यः ॥ अनियमे प्राप्ते परिभाषेय
विध्यज्ञेयभूता वा ॥

गुप्तिज्जिह्वः सन् ॥ २ ॥

गुप्तिज्जिह्वः सन् परो भवति स्वार्थे । शुगुप्ति
माम् । तितित्तते तपस्यापस. । विचिकित्सति मे मन ।
विकित्सत्यासुर वैद्य. । रिपु विकित्सति । विकित्स्यानि
क्षेत्रे हृणानि ॥

गुप्ति बधेद्य निन्दाया क्षमायां च तथा तिजः ।

संशये च प्रतीकारे कित. सवभिधीयते ॥

अकारोच्चारण किम् ? चरादेर्द्वितीयस्य [का० २. २. २]
इति द्विवचनार्थम् । तेनार्थान् प्रतोषिषति ।

मान्बद्धान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ ॥

मानादिभ्यः सन् परो भवति स्वार्थे । दीर्घश्चा-
भ्यासस्येतो भवति । मोमासते । बीभक्षते । दोदांसते ।
श्रीशांसते । अभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गः बाधते ॥
कथम् अवदानम् । निगानमिति श्यते. श्यतेय सुटा सिद्धम् ॥
बीरादिकेन मानः । मानयति ॥ दान् गान् उभयम् ।
कित्परस्मै ।

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ४ ॥

वा तुमन्तो यस्येति विग्रहः । वा तुमन्ताद्वातोरिच्छ-
तिनैककर्तृकात् सन् परो भवति । कर्तुमिच्छति । चिकी-
र्षति । भोक्तुमिच्छति । वुभुक्षते ॥ सना द्योतितत्वादि-
धेरप्रयोगः । केचित् सनि चानिटि [का० २. ५. ७]
इति प्रापकात् तुमविषयादित्याहुः ॥ धातोरिनि किम् ?

प्राप्तिर्कोप्यत् ॥ तुमन्तादिति किम् ? भोजनमिच्छति ॥
 इच्छायामिति सिद्ध एककर्तृकादिति स्पष्टार्थम् ॥ इच्छा-
 मननात्मक भवति आत्मनि क्रियाविरोधात् ॥ कथं
 नदीकूलं पिपतिपति । ग्वा मुमूर्षति । यथा वाक्यं तथेदं
 विवक्षयेति मतम् ॥

नाम्न आत्मेच्छायां विन् ॥ ५ ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे विन् परो भवति । पुत्रमि-
 च्छति । पुत्रीयति । एवं घटोयति ॥ आत्मशब्दोऽत्राध्यात्म
 वचन एव मन्दधियां सुखार्थं । आतुः पुत्रमिच्छति ।
 महान्त पुत्रमिच्छति । आत्मनः पुत्रमिच्छतोति सापेक्ष
 त्वात् । आत्पुत्रीयतीति युक्तार्थत्वात् ॥ इच्छया नाम्नः स-
 बन्धाद् दात्रे णेच्छतोत्यन्तमर्थो न स्यात् सापेक्षत्वात् ॥ व्यव-
 स्थितवासरणाद् मान्ताव्ययाम्ना न स्यात् । किमिच्छति ।
 अरिच्छति ॥

काम्य च ॥ ६ ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे काम्यः परो भवति । वका-
 रादियं च । एतच्चोत्तरार्थमेवानन्तरः काम्यो माभूदिति ।
 पुत्रमिच्छति । पुत्रकाम्यति । इदं काम्यति । स्वः का-
 म्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ ७ ॥

उपमानात्राच्च आचारेऽभिधेये विन् परो भवति ।
 पुत्रमिवाचरेति । पुत्रीयति माश्वकम् । माश्वकादिशेषे

दितोया नोक्ताद्येति ॥ आधारादपि स्याद् निरपेक्षत्वात् ।
कुट्यामिवाचरति । कुटीरयति प्रासादे ॥

कर्तुं रायिः सलोपश्च ॥ ८ ॥

कर्तुं रूपमानावाञ्च आचारेभिर्येय आयिः परो भवति
सलोपश्च यथासम्भवम् । श्येन इवाचरति । श्येनायते ।
एवं सारसायते । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । प-
यस्यते । वायव्येष्टार्थत्वात् ॥ आयेय लोपः । गर्दभ-
इवाचरति । गर्दभति । अग्नतीति मतम् ॥ कथं गलभति ।
लोभते । होहते । एते आत्मनेपदिनः । प्रत्ययान्तत्वा-
दामिष्यत एव ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसो तु विभाषया ।

आयिलोपश्च विज्ञेयो न चाख्यो गर्दभत्वपि ॥

तथा चूर्ध्वं भृगादेस्तसोर्लोपश्चेति । अभृगो भृगो भवति ।
भृगायते । एवम् उत्तनायते । दुर्मनायते ॥ वेहत् । वेहा-
यते ॥ शशत् । शशायते ॥ वावचनाच्चिरपि । भृगो भवति ।
अभृगो यो भृगो भवति स भृग इवाचरति । साङ्ख्यादभेदो
वस्तुन इति मतम् । तलोपेष्टिरिति ॥ तथा डाज्जलोहिता-
दिभ्यश्च चूर्ध्वं । पटपटायति पटपटायते । लोहितायति ।
लोहितायते । वजादिषु पाठ इष्यते ॥ कष्टाय कष्टेऽपि
क्रामति । कष्टायते । एवं पापायते । कष्टायते । सत्रायते ।
गहनायते ॥ पापहृत्तिभ्योऽन्यत्र न भवति । कष्टाय तपसे
क्रामति ॥ रोमन् वृत्तयनि । रोमन्यायते गोः । हनु-
वस्तुन एवेह न स्यात् । कीटो रोमन् वृत्तयति ॥ वाय-

मुहमति । वाप्यायते । एवमुभायते । फेनायते । सुखादीनि
वेदयते । सुखं वेदयते । सुखायते । एवं दुःखायते ॥ शब्दा-
दीनि करोति । शब्दं करोति । शब्दायते । एवं वैरायते ।
कलहायते ॥ नमस्तपोवरिवमसु यिन् । नमस्करोति ।
नमस्यति देवान् । एव तपस्यति शत्रून् । वरिवस्यति
शत्रून् ॥ चित्रस् भायर्थे । भायर्थं चित्र करोति । चित्रो-
यते ॥ कण्टादिभ्यो यन् । कण्डून् । कण्डूं करोति । कण्डू-
यति । कण्डूयते ॥ महीब् । महीयते । इत्यादयोऽप्यनु-
मत्तव्याः । एतत्सर्वं याशब्देन बहुलार्थेन वा मिश्रम् ॥

इन् कारितं धात्वर्थे ॥ ८ ॥

धात्वर्थे क्रियानाञ्च इन् परो भवति धात्वर्थे स च कारि-
तसप्तक । हसि कसि गृह्णाति । हसयति । कनयति ।
एव कृतयति । वर्णयति । त्वयति ॥ तून्नामि विहन्ति ।
वितृन्तयति ॥ वस्त्रं समाच्छादयति । सवस्तयति ॥ वस्त्रं
मन्त्रयति । सवस्त्रयति ॥ चूर्णैरवध्वसते । अवध्वयति ॥
तत्करोति । तदाचटे । मुष्टं करोति । मुष्टयति । एव
मिश्रयति म्लक्षयति । सययति । धूमयति । पयो व्रत-
यति । पयो भुङ्क्ते इति मध्यते । उपनाञ्च व्रतयति ।
भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ सत्यामाचटे । सत्यापयति एवम् पयो
पयति । वेदापयति ॥ प्रियमाचटे । प्रापयति । आवा-
गमय ॥ तेनातिक्रामति । हस्तिनातिक्रामति । पतिहन्ति
इति । कर्तृकरणार्थे योषयोपयायति । उपयोषयति ।
अनेरवकुण्याति । अवनमयति । शोकैरुपमूयति । उप

शोकयति । येनयाभियाति । अभिषेधयति ॥ कदाचिद-
दर्शने । रूपं यच्छति । निरूपयति । बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥
तथा । इनह् अङ्गनिरसनेऽपि । हंस्ती निरस्यति ।
हृष्टयते ॥ पादौ निरस्यति । पादयते ॥ एवं पुच्छमुत्ति-
पति । उत्पुच्छयते गौः । पुच्छं परिधिपति । परिपुच्छ-
यते ॥ एवं भाण्डानि समाचिनोति । सम्भाण्डयते वणिक् ॥
चोवरं सम्भार्जयति परिदधाति वा । सञ्जीवरयते भिक्षुः ॥
दिप्राप्तमिदं गणकारवचनादप्युक्तम् ॥

धातोश्च हेतौ ॥ १० ॥

हेतुशब्देन हेतुकर्तृव्यापारोऽर्थाश्रम्यते । धात्वर्थं यत्तं
यन्त्यन्ते । हेतुकर्तृव्यापारे यत्तं मानादातोयेन् परो भवति
स च कारितसंप्रकः । कुर्यन्त प्रयुङ्क्ते । कारयति ॥ पचन्तं
प्रयुङ्क्ते । पाचयति ॥ तथा भिक्षां वासयति । कारोपो-
ऽध्यापयति ॥

तथा कथकः कंसं घातयति । सीतां हारयति । राजान-
मागमयति तथा च किं गतेन हतः कंस इति लोकादि-
वत्ता ॥ तथा शक्तिं विवासयति । विमूर्खो वसिरतिक्लमे ॥
उल्लयन्त्याः अस्थितो माहिषत्यां सूर्यमुद्गमयति । तथा
पुण्येण चन्द्रं योजयति ॥

चुरादेश्च ॥ ११ ॥

चुर् इत्येवमादिभ्यश्चेन् परो भवति । स्वार्थे स च
कारितसंप्रकः । चौरयति । चिन्तयति । कारितप्रदेशाः ।

कारितस्यानामिदिकरणे [का० ३. ६. ४४] इत्येव
मादय ॥

इति लिङ्गस्थानेकाक्षरस्थान्यस्वरादेर्लोपः ॥ १२ ॥

स्वराणां मध्ये योऽन्यस्वरादिस्तस्यावयवस्येति
विग्रहः । न क्षरति । न चलतीति प्रधानत्वादक्षर स्वर
उच्यते । इति परे लिङ्गस्थानेकाक्षरस्य योऽवयवोऽन्यस्वरा-
दिस्तस्य लोपो भवति । अतिहस्तयति । उपधीणयति ॥
अनेकाक्षरस्येति किम् ? वाचयति ॥ श्वेताश्वान्तरेगासी-
दितद्वरकाणामन्तरेतकमोपस्येति, गणकारवचनादेव ।
श्वेताश्वमाचष्टे । श्वेतयति ॥ अश्वतरमाचष्टे । अश्वयति ॥
गासीदितमाचष्टे । गासीडयति ॥ द्वरकमाचष्टे । द्वर-
यति ॥ तद्वदिष्टे मैथ.सु बहुलम् । पटिष्ठः । पटिमा ।
पटोयान् ॥ मन्तुपन्तुषीणां लुक् चेति गणे । ईक्षन्तमा-
चष्टे । ईक्षयति । सुम्बन्तमाचष्टे । सुब्रयति । सन्विष-
माचष्टे । सजयति ॥

रश्ब्द कृतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ १३ ॥

व्यञ्जनादेर्लिङ्गस्थानेकाक्षरस्य कृतो लघो रश्ब्दादेशो
भवति । इति परे । मृधु प्रथयति । मृदु म्रदयति । दृढ
दृढयति । कृश क्रशयति । शृश अगयति । परिदृढ
परिदृढयति । एषामेवामिधानम् ॥

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ १४ ॥

क्रियायाः समभिहारः पौनःपुन्यः सुशार्थो वा । क्रिया-
समभिहारे वक्तव्यमानाधातोर्व्यञ्जनादेर्यशब्दः परी भवति ।

स च चेकीयतसंज्ञकः । पुनःपुनः पचति । पाष्यते । भृशं
ज्वलयति । जाज्वल्यते ॥ पाकादीनां प्रधानक्रियाणां पीनः-
पुन्यं प्रधानक्रियोपकारकाणामधिययणादीनां च भृशता
फलान्तिरेकी वा । अक्षयितयाधिकारादेकस्वरात् । तेन
पुनःपुनर्जागर्ति । ऋप्रभृतिभ्यश्च । अराध्यते । अटाम्यते ।
अश भोजने । अशाश्र्यते । प्रोषीनूयते । सीसूच्यते । सी-
मूच्यते ॥ शुभिरुचिभ्यां न स्यात् । भृशं शोभते । भृशं
रोचते ॥ गत्वर्थात् कौटिष्य एव । भृशं पुनःपुनर्वरं कु-
टिलं कामति । चंकम्बते ॥ लुपादेर्गङ्गात् । भृशं पुनःपुनर्वरं
गर्हितं क्षुम्पति । क्षोक्ष्यते । एवं सासद्यते । चक्षुर्यते ।
जङ्गप्यते । जङ्गभ्यते । दन्द्यते । दन्द्यते । निजेगिष्यते ॥

शुभ्रभूषविच्छिपणपनेराव ॥ १५ ॥

शुभ्रप्रभृतिभ्यश्च आय. परी भवति स्वार्षे । गोपायति ।
भूषायति । विच्छागति । पणायति । पनायते । पणि-
सञ्च चरित इह पणिः सुत्ययं इत्यर्थे ॥ ऋतेर्नीयङ् व-
क्तव्यः । ऋतीयते । उकार आत्मनेपदार्थः । नकारो-
ऽनुषार्थः । कमेरिनङ् कारितं च । कामयते । अक्षयि-
तयाधिकारादायादयोऽभार्वधातुके वा भवन्ति । गोपा-
यिता । गोप्ता । गोपाया । शुभिः । ऋतीयिता । चर्ति-
ता । कामयिता । कमितार ॥

ते धातवः ॥ १६ ॥

ते सनाद्यन्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । शुशुषते । शीमां
सते । चिकीर्षति । पुत्रोयति । पुत्रकाम्यति । इति नाये ।

उपवीणयति । पापयते । गीपायति । ऋतीयते ।
कामयते ॥ धातुत्वाद्भातुकार्यम् । अशुद्धक्रियत्वाद्दहनम् ।
इतरथां गणेऽप्रसिद्धत्वात्तुग्वार्थम् ॥

**चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोच्चा-
याम् ॥ १७ ॥**

चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परो भवति परोच्चा-
याम् । चकासाश्चकार । कासाश्चक्रे । लीलूयाश्चक्रे ।
लिकीर्णाश्चकार ॥ चकासग्रहणमनेकस्वररोपकक्षणम् ॥ तेन
दरिद्राश्चकार । चुलुम्माश्चकार ॥ प्रत्ययास्तग्रहणमनेकस्वरा
र्थमपीति मतम् । तेन स्रमिवाचचार । भ्वाश्चकार ॥

दयासाश्च ॥ १८ ॥

दय । अय । आस । एभ्य आम् परो भवति परो
चायां परभूतायाम् । दयाश्चक्रे । यलायाश्चक्रे ॥ आसा
श्चक्रे ॥

नाम्यादेर्गुहमतोऽनृच्छः ॥ १९ ॥

नाम्यादेर्गुहमतो धातोर्ऋवर्जिन्तादाम् परो भवति
परोच्चाया परतः । ईहाश्चक्रे । उल्लाश्चकार । उल्लाश्च-
कार ॥ कथमिवेप । उवाप । धातुसञ्ज्ञातो नित्य गृह-
मान् । अनृच्छ इति किम् ? आनच्छ ॥ व्यवस्थित-
वाधिकारात् प्रोक्तुं नाव ॥

उषविदजागृभ्यो वा ॥ २० ॥

उषादिभ्य आम् परो भवति वा परोच्चायां परतः ।

जागर्तिना सञ्चरितो विदिरदादि । सपाञ्चकार ।
हयोय ॥ विदाञ्चकार । विवेद ॥ जागराञ्चकार । जजा
गार ॥

भीक्ष्णीभृङ्गवां तिवच्च ॥ २१ ॥

एषां परोक्षाम्नाम् आम परो भवति वा । स च
तिरिय । तेन द्वित्वमित्तं चेति । विभयाञ्चकार । विभाय ।
जिह्वयाञ्चकार ॥ जिह्वाय । विभराञ्चकार । बभार ॥
जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

आमः कञ् अनुप्रयुज्यते ॥ २२ ॥

आमन्तस्य धातोः कञ् अनुप्रयुज्यते परोक्षायाम् । ईडा-
ञ्चकारे । चकासाञ्चकार ॥ प्रयुज्यत इति स्वष्टार्थम् ॥ आमी
मकारस्यानुस्वारी भवत्वन्तत्वात् । तद्वर्गपञ्चमी वा स्यात् ॥

असुभुवौ च परस्मै ॥ २३ ॥

आमन्तस्य धातोरेकभुवावनुप्रयुज्यते परोक्षायाम् ।
परस्मैपदं चातिदिश्यते । ईचामास । ईचाम्भूव ।
चकासागास । चकासाभूव ॥ अन्वाचमशिटौऽवसादेयो-
ऽर्थात्प्रातरन्त्यात् । तेन । ईचामासे । ईचाम्भूवे कन्वा
क्षाप्ते च । ईडां व्यतिवभूवे क्वाप्ते ॥ अस्तेभू न स्वाट्-
विधानवत्तात् प्रकृतस्य । श्रुतयकार आदेशेन सह सम्भ-
ध्यते ॥ विद् आम् कञ् पञ्चम्यां वा । विदावरोत् । विदा-
हुरवाणि । वेत्तु । वेदानि ॥

सिक् अनुतन्त्राम् ॥ २४ ॥

कर्मवत् कर्मकर्ता ॥ ४१ ॥

कर्मधासी कर्ता चेति कर्मकर्ता कर्मवद्भवति ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

लूपत वेदार्थः स्वयमेव । अनेदि कुशूनः स्वयमेव । कर्म-
वद्भावादात्मनेपदम् । वत्करणं स्त्राययार्थम् । तेन भावेऽपि ।
पद्यत ओदनेन स्वयमेव । त्यादित्वाच्च तच्चादिषु कर्मव-
द्भावः । कर्त्तव्यं कटेन स्वयमेव । ईपत्कारः कटेन स्वयमेव ॥
कर्मकर्त्तृत्वमिहाद् भेदे तु न स्यात् । भिद्यमानः कुशूनः
पात्राणि भिनत्ति । तथा । अन्योऽन्यमाश्रित्यतः । आत्मानं
हन्त्यामेति द्विविधो ह्यात्मा ॥ तथा । पचत्वोदनं राध्यति
स्वयमेव । चातुभेदात् ॥ मच्छति ग्राममसौ स्वयमेव । मस्यत
इति न स्यात् क्रियाययः कर्त्तव्यं केवलं कर्मोति भेदात् ।
उत्तार्यतापि कर्मकार्यम् तेन न द्वितीया धात्वधिकाराच्च ॥
कर्मकर्त्तेति किम् ? साध्वसिद्धिनति । साधु स्थाली
पचति ॥ कथम् । कूतं कथा स्वयमेव । अचोकरत कटमसौ
स्वयमेव । बबन प्रेयसादि च कर्त्तृस्वयमेव । आत्मानेपद् तु
फलवद्विवचयेति मतम् ॥ कार्यातिदेशोऽयम् ॥

कर्तरि कृत्वादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ४२ ॥

कृत्वादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तव्यमिधेय आत्मने-
पदानि भवन्ति । रोचते । वर्धते ॥ मोह् । शैते ॥ चलिङ् ।
आचष्टे ॥ कृच इत्यनुदात्तानुबन्धीपलक्षणम् ॥ ऊर्द्धमात्त
इत्यनुदात्तः । तदिपरोक्तानुदात्तः । उदात्तानुदात्तगोत्रिः-

यस्य समाहारो लोकोपचारात् । तेन रूपप्रकारभ्यो
भवन्ति ॥ आदिषष्ट्याञ्च । निविद्यते । परिकीर्षीते ॥

नेर्विद्य ॥ १॥ परिव्यवेभ्यः क्रीष् ॥ २॥ विपराभ्यां जिः ॥ ३ ॥

आडो दाङ् अन्यात्मप्रसारणे ॥ ४ ॥ गमिन् चान्तौ ॥ ५ ॥

नु प्रह्वौ ॥ ६ ॥ अनुपरिभ्यां च क्रीष् ॥ ७ ॥ समोऽङ्गुजने ॥ ८ ॥

अपन्क्तिर ॥ ९ ॥ यत्पुनरुकरणे ङ् ॥ १० ॥ आयिषि

नाय ॥ ११ ॥ शपथे शप ॥ १२ ॥ प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु

स्या ॥ १३ ॥ समवप्रतिभ्यः ॥ १४ ॥ उदोऽनूर्ध्वेष्टायाम् ॥ १५ ॥

उपश्रान्त्रिण ॥ १६ ॥ पथ्याराधनयोय ॥ १७ ॥ वा लिप्सा-

याम् ॥ १८ ॥ अकर्मकञ् ॥ १९ ॥ समो गच्छिप्रक्षिप्तृ

शुवेत्यस्तिद्वयः ॥ २० ॥ उपसर्गादस्यत्वूची वा ॥ २१ ॥

आडो यमहनी स्नाहकर्मकौ च ॥ २२ ॥ व्युत्तरां तपः ॥ २३ ॥

तपःकर्मकः ॥ २४ ॥ निसञ्चुपेर्भा ह्रा ॥ २५ ॥ स्पर्श-

यामाङ् ॥ २६ ॥ सूचनावक्षेपणसेवनसाहसयत्नकघोषयो-

गेषु कृष् ॥ २७ ॥ अघेः शतौ ॥ २८ ॥ वे. शब्दकर्मकः ॥ २९ ॥

अकर्मकञ् ॥ ३० ॥ पूजोत्प्रेषणोपनयनज्ञानभृतिविगणन-

व्ययेषु नीड् ॥ ३१ ॥ कर्त्तृस्वामूर्त्तकर्मकञ् ॥ ३२ ॥ उच्यु-

त्साहतायनेषु क्रमः ॥ ३३ ॥ परीषाम्याम् ॥ ३४ ॥ आडो ण्यो-

तिरुद्रमे ॥ ३५ ॥ वेः पादाभ्याम् ॥ ३६ ॥ प्रोषाम्यामारम्भे ॥ ३७ ॥

अनुपसर्गे वा ॥ ३८ ॥ निरुवे प्रा ॥ ३९ ॥ अकर्मकञ् ॥ ४० ॥

समातिभ्यामस्मृतौ ॥ ४१ ॥ आनयस्त्रीपञ्चन्दनेषु वदः ॥ ४२ ॥

ऊनोरकर्मकः ॥ ४३ ॥ विमतौ ॥ ४४ ॥ व्यक्त सङ्क्षोभौ ॥ ४५ ॥

तयोर्वा ॥ ४६ ॥ अवाहिरः ॥ ४७ ॥ सम. प्रतिज्ञायाम् ॥ ४८ ॥

किरादित्रयिसनन्ताः कर्मककर्त्तृस्याः ॥ ४९ ॥ दुष्टः ॥ ५० ॥

अद्यतत्वां स्वरान्तथ वा ॥ ५१ ॥ सूनभो स्वयम् ॥ ५२ ॥
 उदः सकर्मकवरः ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तः ५४ ॥ टाण्
 सा चेश्वतुर्थ्ये ॥ ५५ ॥ उदाहे उपयमः ॥ ५६ ॥ गटि-
 रनि ॥ ५७ ॥ आशीरयतन्वोय वृद्धः ॥ ५८ ॥ अगने
 भुजि ॥ ५९ ॥ समः स्तुः ॥ ६० ॥ स्वरान्तान्तादुपसर्गादयम-
 पात्रेषु शुजिर् ॥ ६१ ॥ हेतुकर्त्तृभीषगोरिन् ॥ ६२ ॥
 प्रसम्भने गृधिवन्धोः ॥ ६३ ॥ पूजामिभवयोय स्तौतेः ॥ ६४ ॥
 मिथ्यायोगेभ्यासे छज् ॥ ६५ ॥ अनियमे वागतिचिंसा-
 गम्यार्थहसः ॥ ६६ ॥

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४३ ॥

चेक्रीयितान्तावातोः कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 पापयते । लोसूयते ॥

आय्यन्ताच्च ॥ ४४ ॥

आयिप्रत्ययान्ताच्च घातोः कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 हंसायते । पयायते । पयस्यते ॥ अन्तप्रचवादायितोपे न
 स्यादिति भवम् । तेन हरिद्रति । घटति ॥

इन्ञयजादेरुभयम् ॥ ४५ ॥

इमनाद् अनुवन्नाद्यजादेयोभयपदं भवति कर्त्तरि ।
 कारयति । कारयते । रुजोति । रुजते । यजति ।
 यजते । पचति । पचते । समाहारानुवन्ना ये ते यजा-
 दयः । अफलवति कर्त्तर्यात्मनेपद् च दृश्यते । यथा ।
 हृत्तं परिवारयन्ते कपटकाः । गोपयते व्रीहीनातप । तथ

दर्शनं किं न घत्ते । कमलवनोद्घाटनं कुर्वते वे । माण-
यकं ब्रूते । मरीचीन्वितनुते । फलवति कर्त्तरि परस्मैपदं
च दृश्यते । स्व कटं कारयति । स्वमङ्गं कण्डूयति । स्व
यज्ञं यजति । स्वं युक्तमयवदति । स्वमश्वं जानाति ।
अपदान्तरद्योत्येऽपि दृश्यते । तनोति शम्भं गुणसम्पदा
यश इति ॥ यजेरपि विषयया भवितव्यमेवेति मतम् ॥
गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ॥

पूर्ववत् सनन्तात् ॥ ४६ ॥

मनः पूर्वो यो घातुस्तद्वत् । सनन्तादपि तत्पदं भ-
वति । करोदिपते । अधिजिगांसति । पापचिपते । शिष्ते-
नाधिपते । पिपचति । पिपचते ॥

सृष्ट्यौ च सनन्तौ तु कचादौ श्वरनाडप्रतिः ।

सननुज्ञाय विज्ञेयो यथा सुखं र्पत इति ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ४७ ॥

येभ्य आत्मनेपदसुक्तं ततोऽन्यः शेषः । शेषाजातोः क-
र्त्तरि परस्मैपदं भवति । भवति । अस्ति । सुहोति ।
दौव्यति । तुदति । रुषद्भि । विषति । पुत्रोयति । पुत्रका-
म्यति । गोपायति ॥ पुनः कर्त्तरौति किम् ? भिद्यते
हृशूलः स्वयमेव । नार्यं शङ्खः कर्त्तेति ॥ कथम् अनुक-
राति । पराकरोतीति नित्यं वक्तव्यम् ॥ प्रतिक्षिपति ।
अभिचिपति । अतिक्षिपति । परस्मैपदमेव । तथा च
प्रवर्हति । परिमृच्छति । विरमति । आरमति । परिर

मति । देवदत्तमुपरमति । नामनेपदम् । यजादे रुचा-
देव गणकृतस्यानित्यत्वात् ॥

इति दीर्गसिंहां वृत्तायाख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १ ॥

धातोरवयवस्थानभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य द्विर्वचनं भव-
तीत्यधिलतं वेदितव्यम् । यथाच । जुहोति ॥ वचनप-
हणं हे रूपं भवत इति स्थानित्वाशङ्कानिरासार्थम् । तेन
जिघांसति । आटिटत् । घञकारितलोपप्रतिपत्तिगौरवं
स्यात् । अनभ्यासस्येति किम् ? जुगुप्सिपठे । बोभूयिषति ।
प्रतिनिमित्तं द्विकृतिर्न स्यात् ॥ एकस्वरस्येति बह्व्रीहिः
किम् ? व्यञ्जनेन सह द्विर्वचनार्थम् । तेन दिदरिद्धा
सति ॥ कथम् इयाय । धार । एकस्यापि स्वरस्याद्यन्त-
बहुपचारात् । तथा । आट । अनेनित्युः । समुदायस्यापि
द्विर्वचनसम्यक्कार्यं चेति ॥ क्व ह्यत्र हर्षं परिपिबति ।
ग्रामो ग्रामो रमणीयः । गृहे गृहेऽग्वाः । वीप्सायां वर्त्त-
मानस्य पदस्य लोकेत एव द्विकृतिः सिद्धा ॥ तथा । परि
परि विगर्त्तेभ्यो हृष्टो देवः । परैर्वर्जने लोके विभायैव ॥
तथा । उपर्युपरि गामम् । अधोऽधो नगरम् । अभ्यधि
स्थापयति । उपर्यधोऽधीनां सामीप्य एव ॥ तथा ।
एकैकं जुहोति । आदेरेकस्य विगर्त्ते लुक् । तथा । हा
मिया मे गतगता नष्टनष्टा । सति सम्भवे पुं वद्वावोऽपि
पीडायां गम्यमानायाम् ॥ तथा । पटुपटु । पटपटौ ।

पण्डितपण्डितः । पण्डितपण्डिता । सादृश्ये गुणवचन-
स्यागुणवचनस्यापि । भोतभीतः । चकितचकितः ॥ तथा
प्रियाप्रियेण दृढाति । चञ्चलसुखेन पश्यति । अप्राणिविषय
एव । तथान्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥ तथाभीष्टाणि । पचति
पचतितराम् । पचति पचतितमाम् । गच्छति गच्छति
तराम् । गच्छति गच्छतितमाम् । तमादयः पद्यात् ॥
तथा छाद्यथक्कानुकरणस्य च । पटपटाकरोति । पट
पटायते ॥

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

येन नाप्राप्तिन्यायेन धूर्तस्य बाधकोऽयम् । स्वरादेर्धा-
तोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्यानभ्यासस्य द्विवचन भवती-
त्याधिकृत वेदितव्यम् । आगिशत् । अटायते । अरि-
रि-
यति ॥ स्वरादेरिति किम् ? पापयते ॥ धातोरिति किम् ?
आटतः ॥ स्वरादेरिति कर्मधारयात्पञ्चम्या मिध्यति ॥
द्वितीयप्रद्वष्टमिहोपलक्षणम् । तेन गिष्टप्रयोगानुसारेण
कण्डूयादीनां तृतीयस्यापि । कण्डूयिष्यति ॥ ईर्ष्यतिर्-
शब्दस्य समो वा द्विर्द्वयम् । ईर्ष्यितुमिच्छति । ईर्ष्यि-
यति । सनीऽपि । ईर्ष्यिष्यति ॥ नामधातोराद्यस्य द्वि-
तीयस्य तृतीयस्य क्रमेण युगपदा । पुपुतीष्यति । पुति
त्रीयति । पुत्रीयति । पुपुतित्रीयति ॥ कचिद्
द्वितीयतृतीययोरपि अगिशीयति ॥ अशीयति ॥

न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३ ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्यानभ्यासस्य न-

वदराः सद्योमादयो स हिरुच्यन्ते । न तु ये परे । उन्दि-
 दियति । उज्जिजियति । अडिडिडियति ॥ अर्चिचियति ॥
 नामधातुर्वापि । इन्द्रीयितुमिच्छति । इन्दिद्रीयिषति ।
 एवमन्येऽप्यनुमर्श्याः ॥ अद्य इति किम् ? अरार्थेति ।
 अर्थमाख्यातयाम् । आर्य्यदित्यपि स्यात् ॥ कथं प्रोर्षो नू-
 यते । नार्थं ये परतः । स्वरादाद्याद् द्वितीयोऽवयवो वच-
 नात्प्रत्ययते ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

धातोर्द्विकृतस्य यः पूर्वः सोऽभ्याससंज्ञो । भवति ।
 पपाच । देहि ॥ अभ्यासप्रदेशाः । अभ्यासस्यादित्यञ्जन-
 मवशिष्यम् [का० २. २. ८] इत्येवमादयः ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

धातोर्भ्यास इतरश्च द्वयमभ्यस्तसंज्ञः भवति । ददति ।
 गीयहः ॥ द्वयमिति किम् ? परमात्मस्य माभूत् । अन्यथा
 शुद्धपतीत्यत्राभ्यस्तस्य च [का० २. ४. १५] इत्यभ्यासस्य
 सम्यसारथ्यं न स्यात् ॥ अभ्यस्तप्रदेशाः । अभ्यस्तानामाका-
 रस्य [का० २. ४. ४२] इत्येवमादयः ।

जच्चादित्य ॥ ६ ॥

जच्चादिरनभ्यस्तीऽप्यभ्यस्तसंज्ञो भवति । जघति ।
 जायति । दरिद्रति । अकासति । शासति ॥ पञ्चैव भाषायां
 व्यवसिता इति ॥

अक्षुपरोच्चापेक्रीयितसनन्तेषु ॥ ७ ॥

द्रवतुः । इत्युः । कृते द्विर्वचन इधो बाधकं यत्त्वमिति वचनम् । अगुण इति किम् ? इययिष ॥

अस्यादेः सर्वत्र ॥ १८ ॥

परीक्षाया सर्वत्र गुणिन्यगुणे चाभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भवति । आटिथ । आटतुः ॥ अस्येति किम् ? इयेष । उद्योम ॥ आदेरिति किम् ? पपाच ॥

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ १९ ॥

तस्माद्दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति । धातोरेन्तश्चेत् संयोगः स्यात् । परीक्षायां परतः । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः ॥ तस्मादिति किम् ? आच्छ । आच्छतुः । आच्छुः । नायमकारलोपस्य बाधको दीर्घः ॥ अन्तश्चेत् संयोग इति किम् ? आटतुः ॥

षट्कारे च ॥ २० ॥

तस्माद् दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति परीक्षायाश्चकारे च परतः । आनृधे । आनृधाते । आनृधिरि ॥ कथम् आनृधुः । निमित्ताभावात् ॥

अत्रोत्प्रेष ॥ २१ ॥

तस्मात् दीर्घाभूतादभ्यासादुत्प्रेष परादिर्नकारागमो भवति । परीक्षायां परतः । व्यानश्री । व्यानशाते । व्यानशिरि ॥ गविकरणनिर्देशाद् अत्रोत्प्रेष स्यात् । आनृधुः ॥

भवतेरः ॥ २२ ॥

भवतेरभ्यासस्य परीक्षायासकारो भवति । बभूव ,
बभूवतुः । बभूवुः ।

निजिविजिविपां गुणः सार्वधातुके ॥ २३ ॥

निष्ठादीनाम् अभ्यासस्य सार्वधातुके गुणो भवति ।
अद्यादिकारस्य । नेनेति । नेनिष्यात् । वेवेति । वेवि-
ष्यात् । अनेनेक । अवेवेक् । वेवेष्टि । वेवेष्टु ॥

भृञ्हाङ्माडाभित् ॥ २४ ॥

भृञ्हाङ्माडामभ्यासस्य सार्वधातुके पर इद् भवति ।
विभक्तिं । विभृयात् । जिहोति । अजिहोत । मिम्रीते ।
अमिम्रीत ॥

अर्त्तिपिपत्योश्च ॥ २५ ॥

अनयोदभ्यासस्य इद् भवति सार्वधातुके परे । इयर्त्ति ।
इष्टृयात् । पिपर्त्ति । पिष्टृयात् । पृष्यग्योगो वैचित्र्यार्थः ।

सत्यवर्णस्य ॥ २६ ॥

सति परे योऽभ्यासस्तस्यावर्णस्य इद् भवति । पिप
अति । पिपासति ॥ सत्यभ्यासस्येति किम् ? पापविपत्त ॥

उवर्णस्य ज्ञान्तःस्यापवर्गपरस्यावर्णस्य ॥ २७ ॥

सति परतो योऽभ्यासस्तप्तोवर्णस्य ज्ञान्तःस्यापवर्ग-
परस्यावर्णस्य पर इद् भवति । ज्ञ इति सौत्रोऽयं धातुः ।
जिज्ञावयिषति ॥ यु । विद्यावयिषति । विद्यविषति । रु ।

रिरावयिषति । जू । निभावयिषति ॥ पूज् । पिषावयि
षति । पूढसु । पिषविषते ॥ भू । विभावयिषति ॥ उव-
र्ष्येति किम् ? बोमयिषति ॥ वचनमिदं आपनार्थम् ।
अनि यत्कृतं तत् सर्वस्यानिवदिति तेन शुद्ध्ययिषती-
त्यादयः सिद्धाः ॥

ऋमुहुप, ऋच्युडां वा यक्ष्यम । गियावयिषति । शयावयि-
 षति । मिस्त्रावयिषति । सुस्त्रावयिषति । द्विद्रावयिषति ।
 दुद्रावयिषति । विप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्रा-
 वयिषति । पुप्रावयिषति । विष्ठावयिषति । सुष्ठावयि-
 षति ।

गुणश्च क्रीयते ॥ २८ ॥

चित्रोचिते योऽभ्यासस्तस्य गुणो भवति । चक्षोयते ।
पापयते । वेभिर्दिता ॥ दर्शनात्वाद् नानिह एव ॥

दौर्वाऽनागमस्य ॥ २६ ॥

चेन्नीयिते योऽभ्यासस्तस्यानाममज्ज दोषो भवति ।
पापयते ॥ अनागमस्येति हिम् । पनोवयते । वरीश-
पाते ॥ अनागमस्येति वयनमभ्यासविकारिष्वपवादो नो
मगं बाधत इति ज्ञापनार्थम् । तेन नोमांगते ॥

वनचिमन्सिध्वन्सिम्भन्सिक्कन्सि पतिपदि-
स्कन्दामन्तो नो ॥ ३० ॥

एषां चैक्योद्यते द्यौर्भ्यामस्तप्यातोऽन्तो नोभवंति ।
नतोषण्यते । सतोषण्यते । दतोषण्यते । ॥ दतोभण्यते ।

चनीकस्यते । चनीपत्यते । चनीपद्यते । चनीस्तयते ॥
दीर्घविधानादगुणो नागद्यते ॥

अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ३१ ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोश्चेत्क्रियते परे योऽभ्यासस्त-
स्यातोऽन्तोऽनुस्वारो भवति । वक्ष्यते । वक्षयिता ।
यंयस्यते । यंयमिता ॥ तच्चार उच्चारणार्थः ॥ प्रतिपदो-
क्तपदभावात् । बाभास्यते ॥ पुनरन्तपदमनुस्वारस्यापि
स्थित्यर्थम् ॥

जपादीनां च ॥ ३२ ॥

जप इत्येवमादीनां चेत्क्रियते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो-
ऽनुस्वारो भवति । जप्त्रप्यते । जप्त्रपिता । जप्त्रस्यते ।
जप्त्रमिता ॥ जप । जभ । दृष्ट । दृश्य । मन्त्र । पम ।
यदेते जपादयः ॥

चरफलोच्च परस्थास्य ॥ ३३ ॥

चरफलोच्चैर्क्रियते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तोऽनुस्वारो
भवति । परस्थास्योच्च भवति । चक्षूष्यते । चक्षुरिता ।
यस्फुल्यते । यस्फुल्लिता ।

ऋमतो रौः ॥ ३४ ॥

ऋमतो धातोश्चेत्क्रियते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो रौर्भ-
वति । नरीनृत्यते । परीपृच्छते ।

अलोपे समानस्य सन्वद्धुनीनि चक्षुः परे ॥ ३५ ॥

समानसंज्ञकस्यालोपे अति लघुनि धात्वचरोभ्यासस्य

इति चण्डपरे सन्ध्याकार्यं भवति । अपोपचत् । असोसवत् ।
 अगित्ववत् । असोपे समानस्येति किम् ? अचञ्चवत् ।
 कथं पटुमाख्यातवान् । अपोपटत् । हृदो सन्ध्याकरलोपः ॥
 सञ्चुनोति किम् ? अततचत् ॥ कथम् अजोजागरत् ।
 अनेकवर्णव्यवधानेऽपि नमुनि व्याटेवेति मतम् । अत
 त्वरादीनां च [आ० १. १, ३७] इति वचनात् ॥ इनीति
 किम् ? अचकर्मत् ॥ इनीति जातिनिर्देशात् । वादित-
 वत् प्रयोजितवान् । अपोवदद् वीणां पटिषादकेनेति ।
 इनीतो मोपेऽपि व्यात् ॥ चण्डपर इति किम् ? तिरमपि
 प्रति । टीर्षो लपोर्भाभूत् ॥

• दीर्घो लपोः ॥ ३६ ॥

समानमंशकस्यापोपे सति मधुनल्लाभ्यामल मधुनि
 धात्वन्तर इति चण्डपरे दीर्घो भवति । अपोपचत् । अञ्
 चवत् । लपोरिति किम् ? अतित्ववत् ॥

अतु त्वरादीनां च ॥ ३७ ॥

त्वरादीनामभ्यासल मपनि धात्वन्तर इति चण्डपरे,
 भवति । अतत्वरत् । असञ्चरत् । त्वर । अ । इ । मध ।
 म्द । स्तु । व्यय । वा वेदिषेटो ॥ ईष मच ।

इतो लोपोऽध्यासल ॥ ३८ ॥

इतु अनादाभ्यामल लोपो प्रत्ययधिकृतं विदि
 टात् । तत्र पूर्वोक्ते अनादावे मन्त्रं न व्यात् । अलोप-
 चत् । अलोपवत् । पुनराभ्यासकृत् अतस्तुलोपाद्यम् ॥

सनि मिमीमादारभलमशकपतपदामिम्
स्वरस्य ॥ ३६ ॥

मिडादीनां स्वरस्य सनि पर इसादेशो भवति ।
अभ्यासलोपश्च वुमिड् । मित्सति । मीष, मीड् वा ।
प्रमित्सति । प्रमित्सते ॥ मा इति मीड्माडोरपि यङणम् ।
प्रमित्सते । उपमित्सते ॥ दासंशकः । दित्सति । धित्सति ।
रभ । पारित्सते । सभ । आसिष्यते ॥ शक्नु शक । मिश्रति ॥
पत्ल पित्सति ॥ पद पित्सते ॥ कथं पिपतिषति । सनीति
द्विसकारोऽयं निर्देशो व्यतिरेति ॥
प्रतिरिक्ततीति वक्तव्यम् । प्रतिपूर्वो राधो हिंसायामिति ॥

आप्नोतेरीः ॥ ४० ॥

आप्नोतेः स्वरस्य ईर्भवति सनि परेऽभ्यासलोपश्च ।
ईप्सति ॥ ऋभिन्नप्योरीरोती वक्तव्यो सनि सकारादौ
ईर्त्सति । प्रीप्सति ॥

दन्भेरिच्च ॥ ४१ ॥

दन्भिः स्वरस्य इद् भवति । चकारादौश्च । सनि
सकारादौ । अभ्यासलोपश्च । धिप्सति । धीप्सति ॥
मचोऽकर्मकस्योद्वा वक्तव्यः । मोचते वक्तः स्वयमेव ।
मुमुचते वक्तः स्वयमेव । आनुकूल्यात् कर्मकत्वं ॥

दिग्नि दयतेः परोक्षायाम् ॥ ४२ ॥

देहः परोक्षायां दिव्यादेशो भवति । अभ्यासलोपश्च ।

तिपा धातुरेव निर्दिश्यते । दिग्धे । दिग्धाते । दिग्धिर ।
दय दान इत्यस्याभाव्यवधानात् । दयाधक्ते ॥

॥ इति दीर्गसिंहा वृत्तावाख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ॥

सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तःस्थायाः ॥१॥

सह परेण धातुसूत्रेणान्तःस्थायाः सम्प्रसारणं भवत्यधि-
कृतं वेदितव्यम् । परेणैव सस्वरत्वं लोकेतः सिद्धम् ।
परग्रहणं सप्तार्धम् । सम्प्रसारणं द्युतोऽन्तःस्थानिमित्त-
नित्यत्वेन स्थिता अन्वाख्यासन्ते ॥ अन्तःस्थाग्रहणमभ्यास-
विकारबाधनार्थम् । तेन विध्यते । विध्यधे । इत्यादीनां
यस्याभ्यासे सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥ ॥ ॥

**अहिज्यावयिव्यविवष्टिव्यविप्रच्छिप्रश्चिभ्र-
सूनीनामगुणे ॥ २ ॥**

अद्यादीनाम् अन्तःस्थायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं
भवति । अगुणे प्रत्यये परे । गृह्यते । गृह्यति । जीयते ।
जिनाति ॥ जयतुः । जयुः । न वाच्यीरगुणे च [का० ३.
४. ६] इति प्रतिषेधबाधनार्थं वेजो वयिरुच्यते ॥ विध्य-
ते । विध्यति ॥ जशुः । जयन्ति ॥ तिष्यते । विधति ।
कृटादित्वादगुणत्वम् । कषम् उरुव्यधाः । असुन् औणा-
दिकत्वान् ॥ पृच्छ्यते । पृच्छति । कथं प्रश्रः । प्रश्रा-
ग्यानयोः [का० ४. ५. ८०] इति वक्ष्यताम् ॥ वृज्यते ।
वृजति । भृज्यते । भृजति ॥ अगुण इति किम् ? अहीता ।

कारिते च संशयोः ॥ १३ ॥

प्रवर्ततेः संशयोऽर्थत् कारितं तस्मिन् सम्प्रसारणं भवति वा । शृङ्गाययिषति । शिङ्गाययिषति । अशृङ्गवत् । अशिङ्गवत् ॥ इति कृतस्य स्वानिवद्धावाच्छुद्धिर्यचनम् ॥

ह्रयतेऽनित्यम् ॥ १४ ॥

ह्रयतेः संशयोऽर्थत् कारितं तस्मिन् नित्यं सम्प्रसारणं भवति । जुहावयिषति । अजुहवत् । क्षिर्वचननिमित्ते कारितव्यवधान एव यथा स्यादिति वचनम् । ह्रायकयितुमिच्छति । शिङ्गायकयिषति । अजुहायकत् । इति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ १५ ॥

ह्रयतेरभ्यस्तमात्रस्यान्तःस्थायाः सपरस्परयाः सम्प्रसारणं भवति । जुहाव । जोहयते । जुह्वति ॥

द्युतिस्त्रायोरभ्यासस्य ॥ १६ ॥

द्युतिस्त्रायोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं भवति । द्युति । द्युत्यते । द्युतिपते । अद्युतत् । स्रव्यापयिषति । स्त्रापेदिनस्तस्य यद्वृणाद् न वृणादौ । तेन स्त्रिवापयिषति ।

न सम्प्रसारणे ॥ १७ ॥

सम्प्रसारणे कृते पुनः सम्प्रसारणं न भवति । विध्यते । वेविध्यते । विव्यते । विविधतुः । विविधुः । संविध्यतुः । संविध्युः ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यवद्वादाद् व्यक्ती जातौ च वृज्यते ॥

वशेषेक्रीयते ॥ १८ ॥

वशेषेक्रीयते परे सम्प्रसारणं न भवति । वावश्यते ॥

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ १९ ॥

प्रच्छिद्यसिभ्रसृज्जीनां परोक्षायां सम्प्रसारणं न भवति । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । वव्रयतुः । वव्रयुः । वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जुः ॥

सन्ध्याक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २० ॥

सन्ध्याक्षरान्तानां धातूनामविकरणविषय आकारी भवति । षिट् । धाता ॥ ग्वै । ग्वाता । ज्वै । ज्वाता ॥ दी । दाता ॥ सुम्भः । सुम्भः ॥ उपसृग् । स्वातो ङः स्यात् ॥ अन्तप्रहणं धातुसंज्ञाकाले सन्ध्याक्षरार्थम् । तेन वेता । स्तोता ॥ अविकरण इति किम् ? ग्वायति । ज्वायति ॥

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥ २१ ॥

व्यैजो धातोः परोक्षायामाकारो न भवति । संवि-
व्याय । संविध्ययिष्य ॥ अगुणे सम्प्रसारणमस्यैव ॥

मीनातिमिनोतिदीक्षां गुणहृद्विस्थाने ॥ २२ ॥

एषां गुणहृद्वोः प्रसङ्ग आकारी भवति । मीष् । प्रमाता । प्रमापयति ॥ डुमिष् । निमातर । निमापयति । दीङ् । उपदाता । उपदापयति । उपदायो वर्जते ॥ इडाभ्यां चिति चञ् स्यात् ॥ गुणहृद्विस्थान इति किम् ? प्रमीयते ॥ वर्णान्तविधित्वाटभ्यास्य न स्यात् । प्रमे-
मीयते ॥

स्वपितृव्यजादीनां यत्परोक्षाधीः ॥३॥

स्वपितृव्यजादीनामन्तःस्थायाः सपरम्परायाः सम्प्र-
सारणं भवति । यत्नि परोक्षायामाग्निपि चागुदे परतः ।
सुप्यते । सुपुपतुः । सुप्यात् ॥ उच्यते । उच्यतुः । उच्यात् ॥
इज्यते । इजतुः । इज्यात् ।

यजो यषो यदयैव यैज् यैजो इत्यतिस्तथा ।
यद्वयसो ययतिथेय नव यजादयः शास्ताः ॥

परोक्षायात्मभासस्योभयेषाम् ॥ ४ ॥

उभयेषां यहादिरूपादीनामभ्यासस्यान्तःस्थायाः सप-
रम्परायाः सम्प्रसारणं भवति । परोक्षायां परतः ।
गुण्ठणीयम् । जमाह । जपहिष । जिह्वी । जिह्विष ।
उवाय । उवयिष । सपाटीनां च । सुप्यात् । सुप्यपिष ।
उवाच । उवविष । इयाज । इयविष ॥ परोक्षायामिति
किम् ? निवचति । वाच्यते ॥

व्यथेच्च ॥ ५ ॥

अपरेभ्यासस्यान्तःस्थायाः सपरम्परायाः सम्प्रसारणं
भवति परोक्षायां परतः । दिव्ये । दिव्ययाते । दिव्य-
पिरे ॥ परोक्षायामिति किम् ? वाच्यते ॥

न वाश्वोरगुणे च ॥ ६ ॥

वैज् । श्रि । इत्येतयोर्भ्यासस्यान्तःस्थायाः सपर-
म्परायाः सम्प्रसारणं न भवति । परोक्षायाम् अगुदे गुणिनि
च । यषो । यविष । यवतुः । यषुः । यिष्यात् । यिष्य-

दिथ । शिखियतु । शिखियुः ॥ अशुण, इति वचनाद्
वेजोऽनभ्यासोऽपि गृह्यते ॥ श्रयतेर्वा [का० २ ४ १२]
इति परस्य विभाषास्त्येव ॥

स्वपिस्यमिव्येजां चेक्रीयिते ॥ ७ ॥

स्वपिस्यमिव्येजामप्राप्त सम्प्रसारण भवति चेक्रीयिते
परे । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

स्वापेक्षणि ॥ ८ ॥

स्वापेरिनन्तस्य चणि परतः सम्प्रसारण भवति ।
असुषुपत् । स्वापेरिनन्तस्येति किम् ? स्वापमकरोत् ।
असुषुपत् ॥

ग्रहिस्वपिमच्छां सनि ॥ ९ ॥

एषां सनि परे सम्प्रसारण भवति । निघृक्षति । सुषु
सति । पिष्टिच्छति ॥

चायः किञ्चेक्रीयिते ॥ १० ॥

चायश्चेक्रीयिते परे किर्भवति । चेक्रीयते ॥

प्यायः पिः परोक्षायाम् ॥ ११ ॥

प्यायश्चेक्रीयिते परे परोक्षाया च पिर्भवति । पेयीयते ।
आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे ॥

श्रयतेर्वा ॥ १२ ॥

श्रयतेर्चेक्रीयिते परे परोक्षायां च सम्प्रसारणं भवति
वा । शीश्रूयते । शीशीयते । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शिञ्जाय ।
शिञ्जियतु ॥

सनि दौढः ॥ २३ ॥

दौढः सन्याकारो भवति । उपदिष्टमते । ताम्यन्ता-
नामनिटाम् [का० ३, ५, १७] इत्यगुणत्वाद् वचनम् ॥

स्मिजिक्रौञ्चामिनि ॥ २४ ॥

एषामिनि पर आकारो भवति । विस्मापयति । जाप-
यति । क्तापयति । प्रधापयति ॥ हेतुकर्तृभवे स्मिजोऽभि-
धानात् । कुक्षिकर्त्रेण विस्माययति । करणाद् भवे न
श्चात् ॥ भातिरिजन्तो हेतुभवेऽपि वर्तते । सुण्डो भाप-
यते ॥ भौषिचिन्ति [का० ४, ५, ८३] इति वचनाद् भियः
पान्तता । सुण्डो भोषयते । विस्फुरणं विस्फारः । तं करो-
तीत्यिन् । विस्फारयति । विस्फोरयति । हेतुविषया-
याम् ईन् ॥ चप साम्बने चयनेऽपि वृत्तिः । चापयति ।
विचल चाययति । जुवपि प्रजनेऽपि । पुरोपातो गाः
प्रवापयति ॥ वी प्रजने । प्रवाययति । गर्भं वाहयतो-
त्यर्थः ॥ तपः साधयति । धर्मं साधयतीति पारलौकिके-
ऽपि साधिना भवितव्यमेव ॥ सिधु मत्वामित्यनेन च ।
अन्नं सेधयतीति । धामं सेधयतीति भवितव्यमेव । सिध्य-
तिनापि । तपस्तापसं सेधयति । कस्वामुक्तापयते । श्रेतो
वर्त्तिकामुक्तापयति । सातेरिवाय प्रयोगः । विसंयाटाभि-
मन्त्रयोर्लियः । कारिणे यंदोगे नाल्त्वनभिधानाद् । क्वादि-
रयम् । विनाता । विनेता । विसास्यते । विलेप्यते ।
विनाय । विलोय । सातेर्लियः प्रयोगोऽनेकाधत्वाद्वा-
नामिति ॥

**मृलिङ्गोरागमोऽकारः स्मरात्परो धुटि
गुणद्विस्थाने ॥ २५ ॥**

मृलिङ्गोः स्मरात्परो धुडादी प्रत्यये गुणद्विस्थाने-
ऽकारागमो भवति । स्मृष्टा । अस्माचीत् । कृष्टा । अद्रा-
चोत् ॥ धुटोति किम् ? ससर्जं । ददर्शं ॥ गुणद्विस्थान
इति किम् ? हृषीष्ट । हृषीष्ट ॥

योगविभागात् सृशादीर्नावा । सृश । अस्माचीत्
सृश । अष्टा । अस्माचीत् ॥ कृष । कृष्टा । अस्माचीत् ।
तप । तप्ता । अस्माचीत् ॥ हृष । कृष्टा । अस्माचीत् ॥ पचे
अर्ष्टा । अस्मार्चीदित्यादि ॥

दीङोऽन्तो यकारः स्मरादावगुणे ॥ २६ ॥

दीङोऽन्तो यकारो भवति । स्मरादावगुणे प्रत्यये परे ।
उपदिदीये । उपदिदीयाति । उपदिदीयिरे । दीङोऽवयव-
त्वेन द्विवचन स्याद् भालं च न स्यात् ॥

भालोपोऽसार्वधातुके ॥ २७ ॥

धातीराकारस्य लोपो भवति । असार्वधातुके स्मरा-
दावगुणे प्रत्यये परे । पपुः । तस्थुः । मोटः । संस्था ॥ असा
र्वधातुक इति किम् ? यान्ति ॥ स्मरादाविति किम् ?
ग्लायते ॥ अगुण इति किम् ? दानम् ॥

इटि च ॥ २८ ॥

धातीराकारस्य लोपो भवति । इटि परे । पपिथ ।
ददिथ ॥ इटीति किम् ? पपाथ । गुणार्थमिदम् ॥

दामागायतिपिबतिस्वास्थ्यतिजहातीना-
मौकारो व्यञ्जनादौ ॥ २६ ॥

दासंघकमाहपगायतिपियतिस्वास्थ्यतिजहातीनामन्त-
रेकारो भवति । व्यञ्जनाटायगुणे प्रत्यये परे । दीयते ।
धीयते । सोयते । गीयते ॥ गायतीति निर्देशाद् गाङ्
गतावित्यस्य गायत इति भवितव्यमेव ॥ पीयते । पातंसु
पायते ॥ लोयते । अवसोयते ॥ स्यतोति निर्देशात् । सायते ।
सासायते । अनोतिर्य यात्वम् ॥ ह्रीयते । हाडसु हायते ॥

आशिष्येकारः ॥ ३० ॥

दामादोनामाशिष्यगुणे व्यञ्जनाटौ परत एकारो भ-
वति । डेयात् । धेयात् । नेयात् । नीयात् । पेयात् । स्नेयात् ।
अवसेयात् । डेयात् ॥ अगुण इति किम् ? दामोष्ट । मामोष्ट ।
या संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम् । स्नेयात् । स्वायात् ॥
स्नेयात् । स्वायात् ॥ अस्य इति किम् ? स्नेयात् ।

अन उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥ ३१ ॥

सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भूवर्जितेभ्यः परस्मान् टम्
आदेशो भवति । सिप् । अकार्णुः । उदशु । यदुः । परस्य
न लुप्तोप इति ॥ अभ्यस्ते । अददुः । अजुददुः । अनेनिलुः ।
लिदादि । लिद अने । अदन्त । छिप । अविदुः । अरु ।
अलु । अदिगुः ॥ गणकतमनित्वमिति वा स्यात् । अक्षान्यन
एवार्थात् । अविदन् । अरान् । अजान् । अदिषन् ॥ अभुव
इति किम् ? अभूवन् ॥

इचस्तलोपः ॥ ३२ ॥

इचस्तप्रत्ययस्य सर्वस्य लोपो भवति । अपादि
अस्तावि ॥ इचस्त इति किम् । अकारितराम् ॥

हिरकारादहन्तेः ॥ ३३ ॥

धातोर्विहितस्य हिरकारात्परस्य लोपो भवति ।
अहन्तेः । पच । पठ । भव । दौघ्य ॥ हेर्ध्वस्तित्वात् । पच-
तात् ॥ अकारादिति किम् ? याहि ॥ अहन्तेरिति किम् ?
जहि शत्रून् । संनिपातलक्षणस्य वर्ण्यचक्षे निमित्तत्वात् ॥

नोच विकरणादसंयोगात् ॥ ३४ ॥

नोच विकरणादसंयोगात्परस्य हेर्लोपो भवति । चिनु ।
सुनु ॥ विकरणादिति किम् ? रुचि ॥ असंयोगादिति
किम् ? राधुहि ॥

उकाराच्च ॥ ३५ ॥

उकाराच्च विकरणात्परस्य हेर्लोपो भवति । तनु ।
कुरु ॥ विकरणादिति किम् ? रुचि ॥

उकारलोपो वमोर्वा ॥ ३६ ॥

असंयोगस्य विकरणस्त्रोकारस्य लोपो भवति वा वमोः
परतः मुन्वः । सुम्नः । सुनुवः । सुनुमः । तन्वः । तन्मः ।
तनुवः । तनुमः ॥ आद्यन्ववद्वायात् । भुर्नामि । तमो-
मोति परत्वात् स्वरदिशत्वाद्वा निबन्धम् ॥

करोतेर्नित्यम् ॥ ३७ ॥

कृतः परस्य विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति यनाः

परतः ॥ कुर्वः । कुर्यात् ॥

ये च ॥ ३८ ॥

करोतेर्नित्यं विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति ये
प्रत्यये परे । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ ३९ ॥

करोतेरकारस्यागुणे सार्वधातुके पर उकारो भवति ।
पुहते कुर्यात् । कुह । प्रत्ययत्वापक्षप्रथात् । शुचो नेय
स्वरूपनिर्देशात् ॥ सार्वधातुक इति किम् ? सञ्ज्ञकतः ॥
अगुण इति किम् ? करोमि ॥

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ ४० ॥

रुधादेर्वी विकरणस्तस्यान्तावयवस्य लोपो भवति ।
अगुण सार्वधातुके परे । रुध् । रुध्यति । भिन्त ।
भिन्दन्ति ॥ अगुण इति किम् ? रुषति ॥

अस्तेरादेः ॥ ४१ ॥

अस्तेरादेरकारस्यागुणे सार्वधातुके पर लोपो भवति ।
स्त । सन्ति ॥ अगुण इति किम् । अस्ति ॥

अभ्यस्तान्तानाकारस्य ॥ ४२ ॥

अभ्यस्तसञ्ज्ञकानाकारस्य लोपो भवति । अ ।
सार्वधातुके पर । मिसते । मिसताम् । जिहते । जिह
ताम् । दत्ते । धत्ते ॥ अगुण इति किम् । जहाति ।

क्रादीनां विकरणस्य ॥ ४३ ॥

क्रादीनां घातूनामगुणे सार्वधातुके विकरणाकारस्य लोपो भवति । क्रीणते । क्रीणन्ति । प्रीणते । प्रीणन्ति ॥ कथं स्तम्भस्तोत्रुपलक्षणत्वात् ॥ क्रादोनामिति किम् ? टोव्यामः । सोव्यामः ॥ विकरणस्येति सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अगुण इति किम् ? क्रीणाति ॥

उभयेषामौकारो व्यञ्जनादावदः ॥ ४४ ॥

राश्वपेजयोभयशब्दो व्यञ्जपेक्षया बहुवचनम् । उभयेषामभ्यस्तक्रादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुक ईकारो भवति । मिमीते । जिहीते । सुनीते । पुनीते । व्यञ्जनादाविति किम् ? मिमते । क्रीणते ॥ अगुण इति किम् ? जहाति । क्रीणाति ॥ सार्वधातुक इति किम् ? जालायते ॥ अद इति किम् ? दक्ते । धक्ते ॥

इकारो दरिद्रातेः ॥ ४५ ॥

दरिद्रातेराकारस्यागुणे सार्वधातुके व्यञ्जनादाविकारो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रियः ॥ अगुण इति किम् ? दरिद्राति ॥ सार्वधातुक इति किम् ? दरिद्रायम् । दरिद्रायकः । द्दिदरिद्रासति ॥

मिमीते इति वक्तव्यम् । विभितः । विभोतः ॥

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥ ४६ ॥

जाहतेरन्त्य सप्तम्यामगुणे लोपो भवति । जघात् ।
जाघाताम् ॥

अध्वनादावगुणे सार्धधातुके इत्वं वा यत्तद्वत् । जहितः ।
जघीतः ॥ ह्रीं धात्वमित्त्वमात्रं चेटम् । जहाहि । जहि-
हि । जघीहि ॥

धुटि हन्तेः सार्धधातुके ॥ ४७ ॥

हन्तेर्धुडाहो सार्धधातुकेऽगुणेऽन्तस्य नकारस्य लोपो
भवति । हतः । हयः । आहते । आहताम् ॥ धुटीति
किम् ? हन्तः । हन्तः ॥ अगुण इति किम् ? हन्ति ॥
प्रतिपिहेटां मध्ये हन्तेरेव सार्धधातुके सम्भवदर्शनार्थमि-
दम् ॥

शासेरिदुपधाया अणव्यञ्जनयोः ॥ ४८ ॥

शासेरुपधाया इदं भवति । अणि अध्वनादावगुणे ।
अण्वगियत् । शिष्यते । शिष्टः ॥ कथं मित्वं यास्यतीति मि-
त्रयोः । विलोपात् स्वरादेशो विधिर्भूतवान् ॥ अणा सह-
चरितः शास्त्रिह गृह्यते । आयासे । आयासमानः ।
कथम् आशीः । आपकात् ॥

हन्तेर्जं हौ ॥ ४९ ॥

हन्तेर्जकारो भवति हौ परे । जहि गवून् ॥ हेर्दन्ति-
त्वाद हतात् । परत्वात्तात् ॥

दास्योरेऽभ्यासलोपश्च ॥ ५० ॥

दासंशयस्यास्त्रिय हौ परेऽन्तस्त्रैत्वं भवति । दस्य-
स्य

लोपय च्यासन्धवम् । देहि । धेहि । अम । एधि ॥
अलोपयेति सिद्धेऽभ्यासग्रहणं सनस्तलोपार्थम् ॥

अस्यैकव्यञ्जनमभ्येऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ५१ ॥

अगुणे परोक्षायाम् परतोऽनादेशादेर्धातोर्नस्यैकव्यञ्जन
मध्यगतस्येत्वं भवति । अभ्यसलोपय । पितृतुः । गेमतुः ।
सेटि ॥

चकाराधिकारान् कश्चिद् दीर्घोऽपि गृह्यते । राधो हिमा-
याम् । अपरेधतुः ॥ हिमायामित्येव । आरराधतुः ॥

राजिभ्राजिभ्राजिभ्राजोना वा वक्तव्यम् । रजतुः । ररा-
जतुरित्यादि । अन्यत्र न भवति । चकाराणि ॥ यन्नि च
संख्येयम् । रजिथ । रराजिथ ॥

अमहाऽव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् ? ततश्चतुः ॥ अना-
देशादेरिति किम् ? वभषतुः । अगुण इति किम् ?
अहं पपच ॥

यलि च सेटि ॥ ५२ ॥

यलि च सेटि परतोऽनादेशादेर्धातोर्नस्यैकव्यञ्जनम-
ध्यगतस्येत्वं भवति । अभ्यासलोपय । पैषिथ । गेमिथ ।
सेटीति किम् ? पपक्थ ॥ अनादेशादेरिति किम् ? यम-
णिथ ॥ एकव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् ? पिष्यचिथ ॥

तृफलमञ्जवपथ्यन्धिग्रन्थिदन्भोनां च ॥ ५३ ॥

तृभूतोनामन्त एत भवति । अभ्यासलोपय । परो-
क्षायामगुणे यन्नि च सेटि परत । गुणादेशादिमहाय

व्यञ्जनत्वाद् वचनम् । तेरतुः । तेरिथ । फेलतुः । फे-
लिथ । भिजतुः । भिजिथ । द्वेपे । वेपाते । वेपिरे ।
शेयतुः । शेयतुः । देभतुः ॥ यत्तुपङ्क्तोपिनां मध्ये हन्मे-
रैवेति नियमात् । ममध्वान् ॥ निरतुपङ्क्तः साहचर्यात् ।
शयन्यथ । जयन्यथ । ददन्मिथ । इत्यनुपङ्क्तिणां न
स्यात् ॥ अगुण इति किम् ? अहं ततर ॥

जृभमुषसिस्त्रनफणस्यमां वा वक्तव्यम् । जीरतुः । जज-
रतुः । जेरिथ । जजरिमेत्यादि ॥

न शसद्दवादिगुणिनाम् ॥ ५४ ॥

शसेर्ददेर्दकारादीनां गुणिनां च धातूनामीत्वसभ्यासनीपय
न भवति । अगुणे परोच्चायां यत्ति च सेटि परतः ।
विशयसतुः । विशयसिथ ॥ दददे । ददहाते । ववसतुः ।
ववसिथ ॥ विशयरतुः । विशयरिथ ॥ निनयिथ ।

स्वरादाविवर्णौ वर्णान्तस्य धातोरेविवर्णौ ॥ ५५ ॥

स्वरादावगुणे प्रत्यये परे धातोरेविवर्णौ वर्णान्तस्य
इविवर्णौ भवतः । निर्दिष्टस्य स्यान्नित एवास्तरतम्यात् ।
यिथियतुः । चिक्रियतुः । चुचुवतुः । पुपुवतुः । पुवन्ति ।
ववन्ति । लुवन्ति ॥ स्वरादाविति किम् ? शीयात् । लू-
यात् ॥ अगुण इति किम् ? अपिना । लविता । धातुग्र-
हणमप्युत्तरार्थमेव ॥

अभ्यासस्यासवर्णौ ॥ ५६ ॥

इविवर्णान्तस्याभ्यासस्यासवर्णौ स इविवर्णौ भवतः ।

इयेप । उयोप । इयुयात् ॥ अस्यवर्ण इति किम् ? ईषतुः ।
उषतुः ॥

नोर्विकरणस्य ॥ ५७ ॥

नोर्विकरणस्योक्तान्व्यागुणे स्वरादावुष् भवति । आ
न्तरतस्यात् । प्राप्न,यन्ति । प्राप्न,यन्तु । शक्न,यन्ति ।
शक्न,यन्तु ॥ नोरिति किम् ? चक्षन्ति ॥ विकरणस्येति
किम् ? तन्वन्ति ॥

य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्थानेकाक्षरस्य ॥ ५८ ॥

अनेकाक्षरस्य धातोर्य इवर्णस्तस्यासंयोगपूर्वस्य यकारो
भवति । अगुणे स्वरादौ । विव्यत् । विव्यु । निम्यमुः ।
निम्युः । दिग्विरे । निव्यिरे । असंयोगपूर्वस्येति किम् ?
गिग्वियतुः । चिग्वियतुः ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरिति
किम् ? अधीयते ॥

इणश्च ॥ ५९ ॥

इणो धातोरगुणे स्वरादौ यकारो भवति । यति ।
यन्तु ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे । तेन इकोऽपि स्यात् ।
अधियन्ति । अधियन्तु ॥

नोर्विकारो विकरणस्य ॥ ६० ॥

नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्य स्वरादावगुणे यकारो भ-
वति । कुन्वन्ति । चिन्वन्ति ॥ विकरणस्येति किम् ? नृव-
न्ति । नोनृवः ॥ असंयोगपूर्वस्येति किम् ? तप्सु वन्ति ॥

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ ६१ ॥

जुहोतेरुकारस्य सार्वधातुके स्वरान्तावगुणे प्रत्यये परे
वकारो भवति । जुहति । जुघ्रतु ॥ अगुण इति किम् ?
जुह्वानि ॥ सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवुः ॥ स्वरान्ता-
विति किम् ? जुहुयात् ॥

भुवो वोऽन्तः परोच्चाद्यतन्योः ॥ ६२ ॥

भुवो धातोरेक्यो वकारो भवति परोच्चाद्यतन्योः भ-
राण्योः परतः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूविष्य ।
अभूवन् । अभूवन् ॥ पुनर्वकारो गुणवृत्तियाधनार्थः ।
नित्ययेदगुणाधिकारः भ्यात् ॥ भ्रराद्योरिति किम् ?
अभूत् । बभूवान् ॥ बभूवुष इत्यसिच बहिरङ्गमन्तरङ्ग
इति ॥

गोहेरुदुपधायाः ॥ ६३ ॥

गोष्ठिः कृतगुणस्य सारादी परत उपधाया जड् भवति ।
गूहयति । गूहिता । गूहकः ॥ गोहिः हातगुणस्येति किम् ?
गुगुहः ॥ उपधाग्रहणस्तुत्तरार्थं च ॥

दुपेः कारिते ॥ ६४ ॥

दुपेरुपधाया जड् भवति कारिते परे । दूययति ।
कारित इति किम् ? दोषो वर्तते ॥ कारित इति मन्त्रा-
पूर्वकत्वाद् वा चित्तविकारे । चित्तं दूययति । चित्तं
दोषयति । मन्त्रां दूययति । मन्त्रां दोषयति ॥

मानुबन्तानां क्षत्रः ॥ ६५ ॥

घटादयो मानुबन्धा अन्धाख्याताः । तेषामुपधायाः
कारिते परे ऋन्वो भवति । घटयति । व्यथयति ॥

क्रगे ह्रगे सगे स्थगे संवरणे । कगे नीच्यते । अस्यायमर्थः
इति च नीच्यते । कगयति ॥ चन् च । यन् च नीच्यते ।
चन् च हिंसार्थः । यन् च कगेवत् । चनयति । वनयति ।
अन् आधाने । अरयति । चिन्तायामन्यत्र न भवति ।
विस्मारयति ॥

जनो जृष् कृषु रन्जोऽमन्ताथ । जनो प्रादुर्भावे । जन-
यति ॥ जृष् । जरयति ॥ कृषु क्षरणे । कृषयति ॥ रन्ज
रागे । रजयति मृगान् । रन्जिर्मुग्गरमणेऽनुपपन्नोपः ॥
अमन्ताथ । रमयति । व्यमयति ॥

ज्वलद्बलद्बलनमोऽनुपसर्गा वा । सोपसर्गास्तु नित्यं मानु-
बन्धाः । ज्वल दीप्ती घटादिः । प्रज्वलयति ॥ तथा द्रव
द्बल चलने । प्रक्षलयति । प्रक्षलयति ॥ अमन्तत्वात् ।
उपनमयति ॥

श्लाघावनुबन्ध । अनुपसर्गा इति किम् ? प्रश्लापयति ।
प्रश्लापयति । उपवनयति । उदमयति ॥ न कर्म्यमिषमः ॥
शमोऽदर्शने । शमयति रोगान् । दर्शने तु न भवति ।
निशामयति रूपम् ॥

संवदिरवपरिभ्यां च । अवस्वदयति । परित्यज्जदयति ॥
अवपरिभ्यामिवेति नियमादन्योपसर्गान्न भवति । पम्बद-
यति । उपम्बदयति ।

फण भती पच्यते मानुबन्धश्च । गतेरन्यत्र न भवति । फण-
भञ्जि पचयति ॥

अन्धे सुगमा इति नोदाहृता । कथम् उदाटितः
कपाटः । शीरस्योत्काशयति । घञन्नादिन् ॥ संक्रामय-
तीति शक्नुडन्तादिन् ॥

इचि वा ॥ ६६ ॥

मानुषभानां धातूनां कारित इचि परे कृषी भवति
वा । अघटि । अघाटि । अघयि । अघ्याधि ॥ अजि गतो
दाने च । दघ हिंसात्रामिति घटादिघाठवसादनुपधाया
अपि दीर्घत्वम् । तेन अजान्ति । अघ्यान्ति ॥ अटति ।
अटाति ॥

जनिबध्योश्च ॥ ६७ ॥

रज्ज्मात्रमिह वर्धते । जनिबध्योरिचि परे नित्यं कृषी
भवति । अजनि । अघाधि ॥ यद्यपि बन्धने बधिसु तथा-
पीचि हिंसायाम् । तथा च भयकरोन्नाप्ति बधयोऽपि न
विद्यते ॥ यधिः प्रकृत्यन्तरमित्येके ॥

ओतो यिन्आयो सरवत् ॥ ६८ ॥

ओतः परौ यिन् आयौ सरवद् भवतः । गच्छति ।
गच्छते ॥ अयोऽपि न स्यात् । गवाजिनबद्धित्वात् ॥

ओतश्च ॥ ६९ ॥

ओतः परौ यिनआयो सरवद् भवतः । नाज्यति ।
नाज्यते । यथासंख्यमयात् पुत्रमुच्यते ॥

नाभ्यन्तानां ययुआयियिन् आशीश्चि चेक्री-
वितेभ्यु ये दीर्घः ॥ ७० ॥

नाम्यन्तानां धातूनां यणादिषु ये चो च परत आन्तर-
तम्याश्च दीर्घा भवति । चोयते । मज्जयति । अज्जोयते ।
पट्ठयति । चोयात् ॥ चो च । पट्ठयरोति ॥ चेचोयते ॥ य
इति किम् ? कपोष्ट । नामीति सम्भवदर्शनार्थमिदम् ॥

इणोऽनुपसृष्टस्य ॥ ७१ ॥

इणो धातोरनुपसृष्टस्यैवायिषि ये दीर्घा भवति ॥
ईयात् । ईयास्ताम् ॥ अनुपसृष्टस्येति किम् ? अन्वियात् ॥
यणो व्यवहितपाठावेहानुवृत्तिरिति गम्यते । तेन समी-
यते । नियमो न स्यात् ॥

ऋत ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्चायिषु ॥ ७२ ॥

ऋदन्तस्य चिचेक्रीयितयिन्चायिषु परत ईदन्तो
भवति । भावीकरोति । जेहीयते । स्रज्जोयति । दुहित्री-
यते ॥ ऋत इति किम् ? चेकीर्यते ॥

इरन्त्यगुणे ॥ ७३ ॥

ऋदन्तस्यानि विकरणेऽगुण इकारी भवति । आद्रि-
ते । आध्रियते ॥ ऋत इति किम् ? किरति । गिरति ॥
गुण इति किम् ? स्मरति । आदेशादागमो विधिर्वन-
निति ॥

यणाशिषोर्ध्वे ॥ ७४ ॥

ऋदन्तस्य यणाशिषोर्ध्वे पर इकारोऽन्तो भवति । क्रि-
यते । क्रियात् ॥ य इति किम् ? कपोष्ट ॥

गुणोऽतिसंयोगाद्योः ॥ ७५ ॥

अर्त्तः संयोगादेव धातोर्ध्याग्रिधोर्य परे गुणो भवति ।
अर्थ्यते । अर्थात् । अर्थ्यते । अर्थ्यात् । असिद्ध बहिर्बुद्ध
मन्तरङ्ग इति संस्क्रियते । संस्क्रियात् ॥

चेक्रौयिते च ॥ ७६ ॥

अर्त्तः संयोगादेव धातोर्चेक्रौयिते परे गुणो भवति ।
अरार्थ्यते । साम्प्रार्थ्यते ॥

ब्राध्मोरो ॥ ७७ ॥

ब्रा । ध्या । इत्येतयोश्चेक्रौयिते पर ईकारो भवति ।
जेक्रौयते । ईप्नीयते ॥ इन्तेर्ग्रीर्वा वक्तव्यम् । ईप्नीयते ।
जहान्यते ॥

यिन्यवर्णस्य ॥ ७८ ॥

यिनि परेऽवर्णस्य ईकारो भवति । वक्षीयति । माप्नो-
यति ॥ यौ च । दीर्घो भवति । भाखीय्यात् ॥
अशनायोदन्यधनाया नुभुजापिपासाकाङ्क्षासु निपाता
रुदाः । अशनमिच्छति भोक्तुम् । अशनायति ॥ उदकमि-
च्छति पातुम् । उदन्यति ॥ धनमिच्छति दृष्टव्यम् । धना-
यति ॥

अदेर्धस्तृ सनद्यतन्योः ॥ ७९ ॥

अदेः स्थाने सनद्यतन्यो परतो चष्पृरादेशो भवति ।
स्तृ अर्ण्यः । लिपयति । अधसत् ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ८० ॥

परोक्षायाम् परतोऽर्धं सृष्टार्थो भवति वा । आदौ
आदत्त । जघास । जघत्तु ॥ घञ् भदने । सीतोऽय
भाषायां सरन्विषय एव ॥

वेजश्च वयिः ॥ ८१ ॥

वेजो धातो परोक्षायाम् परतो वयिर्भवति वा ।
उघाय । जघत्तु । ववी । ववत्तु ॥ इकार स्वरूपमाहकः ।

हन्तेर्वधिराशिपि ॥ ८२ ॥

हन्तेर्वधिर्भवति । आशिपि परत । वध्यात् । वध्या
स्ताम् ॥

अद्यतन्यां च ॥ ८३ ॥

हन्तेरद्यतन्या च परतो वयिर्भवति । प्रवधीत । अव
धिष्टाम् ॥ अनान्तत्वादिति कृते वा दीर्घो न स्यात् ।
इज्जनिर्देशस्य स्वरूपमाहकत्वात् ॥ यामन्तो व्यवस्थायाधीह
स्मर्यते । तेनात्मनेपदे वा । आहत । आहमाताम् । आव
धिष्ट । आवधिपाताम् ॥

इणो गा ॥ ८४ ॥

इणो धातोर्द्यतन्या गादेशो भवति । अगात् । अगा
ताम् । इण्वद् इकोऽपि । अव्यमात् ॥

इङ् परोक्षायाम् ॥ ८५ ॥

इङ् परोक्षायाम् गादेशो भवति । अधिङ्गी । अधिज

भवति । रोचते । वर्त्तते । भवति । नवति ॥ अन्येष वि-
करण इति किम् ? नृत्त्यति । सुनोति । क्रोधाति । पुपाण ॥
विकरण इति किम् ? अदुहन् ॥

करोतेः ॥ ४ ॥

करोतेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । करोति । करोसु ॥
तनाद्युपमत्तणं करोतिरिति केचित् । तेन सम्पूर्णति ॥

मिदेः ॥ ५ ॥

मिदेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । मेदति ॥ भौवा-
दिकस्य मेदतेरनि सिद्ध एव ॥

अभ्यस्तानामुसि ॥ ६ ॥

अभ्यस्तानामुसि परे नामिनी गुणो भवति । दित्व
बहुत्वयोश्च परस्मा इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अविभयुः ।
अशुहयुः । अविभय । अजागरुः ॥ अभ्यस्तानामुसीति
किम् ? शुहयुः ॥

न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥ ७ ॥

नाम्यन्तानां नाम्युपधानां च णकारानुबन्धे चेक्रीयिते
च परे गुणो न भवति । अशिश्रिवत् । अप्रयत् । अमुचत् ।
नीयते । दुष्यते ॥ नरीनृत्यते । सोलूयते ॥

**अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरं
गुणिनि सार्वधातुके ॥ ८ ॥**

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरदो गुणिनि सार्व

धातुके परे गुणो न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् ॥
विशेषनामिग्रहणात् जजनानीत्यसोपो न भ्यात् । एव-
मुत्तरवामि योज्यम् ॥ गुणिनीति किम् ? गुणिन्यपि
गुणो नाभूत् । अनेनित्तुः ॥

सनि चानिटि ॥ ९ ॥

नामिन उपधाया अनिटि सनि गुणो न भवति ।
विभक्तिति । दिक्ता । वृथुघते । जिघृक्षति ॥ चकाराद-
नामिनोऽपि क्वचित् । तेन धीषति । नसोपः स्यात् ॥
अनिटीति किम् ? चुकोपिपति ॥

सिजाशिषोश्चात्मने ॥ १० ॥

नामिन उपधायाः सिञ्चात्मनेपठ आशिषि चानिटि
गुणो न भवति । अभिस्त । अश्चिस्त । अभिस्ताताम् ।
अदुहहि । अदुग्ध । अदुग्धाः । दुहदिहनिहगुहामात्मने
वतवर्गे वा सषिव तत्र व्ययस्थितवानुहत्तेः मिषोऽवतान्यु-
पसक्षपत्वात् सिद्धम् ॥ भिक्सीष्ट । भुक्षीष्ट ॥ अनिटोति
किम् ? अवर्धिष्ट । वर्धिषीष्ट ॥ इहात्मनेपठेण गुणवाधिका
हविरिति ज्ञापनार्थम् । तेन न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । कुटादि-
त्वादगुणे वृद्धिर्न स्यात् ॥

ऋदन्तानां च ॥ ११ ॥

ऋदन्तानां च धातूनां सिजाशिषोश्चात्मनेपठेऽनिटि
गुणो न भवति । अकृत । अकृपाताम् । कृपीष्ट । अनिटोति
किम् ? प्रावरिष्ट । प्रवरिषीष्ट ॥ कथं नृ । अतीष्ट । तीर्षीष्ट ।

म् । अस्तोष्ट । अस्तोर्पोष्ट । ष्ट । अपूष्ट । पूर्पोष्ट । सिलाशि
पाशाकन इद्विकल्पेष्टित्वृकारस्योपलक्षणात् ॥

स्वादीय ॥ १२ ॥

स्यादासंज्ञकयोश्च नामिनः सिद्धात्मनेपदे गुणो न
भवति । समस्थित । समस्थिपाताम् । अदित । अदि
पाताम् । अधित । अधिपाताम् । नामिन इति किम् ?
स्वासीष्ट । दासीष्ट ॥

भुवः सिञ्जलुकि ॥ १३ ॥

सुवो धातोः सिञ्जलुकि सति गुणो न भवति । अभूत् ।
अभूताम् । सुव इति किम् ? अर्थात् । सिञ्जलुकीति वच-
नाच्चात्मिनो निवृत्तिर्नेति गद्यते ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १४ ॥

सूतेः पञ्चम्यन्तमे गुणो न भवति । सूत् । सूयै । सुधा-
वृष्टे । सुधामष्टे ॥

दौघीवेव्योश्च ॥ १५ ॥

छान्दसावेतो धात् इत्येके । पञ्चम्यामिति नैटान-
हनिः पृथग्योगात् । दौघीवेव्योश्च गुणो न भवति । प्रा-
दोघ्यै । आवेय्यै । आदीष्यन्म् । आवेय्यन्म् । प्रादीष्यकः ।
आवेय्यकः ॥

रुदविदमुपां सनि ॥ १६ ॥

रुदादीनां सनि गुणो न भवति । रुददिपति । विवि-

दिपति । सुनुपिपति ॥ पारिशेष्याद् विदिर्ज्ञानार्थः ॥
सनि व्यञ्जनादेर्युपधात्वाद् विकल्पेऽष्टौ यच्चनं नित्यार्थम् ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ १७ ॥

नाम्यन्तानां धातूनामनिटा सनि गुणो न भवति ।
चिचोपति । निनीपति । सुप्पति । सन्पूति । चिकी-
पति । कुम्पति । अनिटामिति किम् ? शिन्धतिपति ॥
स्त्रीपतीति नित्यत्वात् कारितलोपः स्यात् ॥

दीर्घाणां च छत्ता दीर्घो गुणं बाधेत चेत्तदा ।

दीर्घजाविहरी नाम इना मांससु दुर्लभः ॥

सर्वेषां धातूनां विकरणानां च नामिन उपधाया
सर्वेषां धातूनां विकरणानां च नामिन उपधाया
नाम्यन्तस्य च सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जित आत्मनेपदे
गुणो न भवति । दुग्धे । सुते । चितुते । कुर्वते ॥ माय-
धातुक इति किम् ? धीक्ष्यते । स्तीप्यते ॥ अनुत्तमे पञ्चम्या
इति किम् ? स्तुषे । करवे ॥

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ १८ ॥

सर्वेषां धातूनां विकरणानां सार्वधातुके पञ्चम्यु-
त्तमवर्जितं द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मैपदे गुणो न भवति ।
दुग्धः । दुहन्ति । सुतः । सुवन्ति । चितुतः । चित्वन्ति ।
कुरुतः । कुर्वन्ति ॥ द्वित्वबहुत्वयोरिति किम् ? दोन्धि ।
स्तीति । करोति । चिनीति ॥ अनुत्तमे पञ्चम्या इति
किम् ? दोष्ठाप । दोष्ठास । चिनयाव । चिन्माम ॥

परोक्षायां च ॥ २० ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायां च द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै-
पदे गुणो न भवति । दुदुहसुः । दुदुहः । विव्यसुः । विव्युः ॥
द्वित्वबहुत्वयोरिति किम् ? दुदोह । निनयिष्य ॥

सर्वत्रात्मने ॥ २१ ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायां च सर्वस्मिन्नात्मनेपदे गुणो
न भवति । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरे । चक्रे । चक्राते ।
चक्रिरे ॥

आशिपि च परस्मै ॥ २२ ॥

सर्वेषां धातूनां सर्वत्राशिपि च परस्मैपदे गुणो न भ-
वति । चीयात् । चीयास्ताम् । दुद्यात् । दुद्यास्ताम् ॥
परस्मा इति किम् ? चेपीष्ट । धीपीष्ट ॥

सप्तम्यां च ॥ २३ ॥

सर्वेषां धातूनां सप्तम्यां परस्मैपदे गुणो न भवति ।
सुयात् । चिनुयात् । दुद्यात् ॥

हौ च ॥ २४ ॥

सर्वेषां धातूनां हौ परे गुणो न भवति । नुडि ।
दुग्धि । प्राप्नुहि ॥ चिनु । सुनु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् ॥
कथम् एहि । आठ एत्वमिति ॥

तदादेरनि ॥ २५ ॥

तदादेरनि गुणो न भवति । तदति । नुदति ॥

आमि विदेरेव ॥ २६ ॥

विदेरेयामि परे गुणो न भवति । विदुः ज्ञाने । विदाश्च-
कार । विदेरेवेति किम् ? ओपाश्चकार । जागराश्चकार ॥

कुटादेरनिनिचट्सु ॥ २७ ॥

कुटादेर्गणस्य इन्ङ्प्रचटो वर्जयित्वान्येषु प्रत्ययेषु
गुणो न भवति । उत्कुटिता । उत्कुटितुम् । उत्कुटि-
ष्यति । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटिष्यति । कुटा-
देरिति किम् ? लेखनीयम् ॥ अनिनिचट्स्यिति किम् ?
उल्लोठयति । उदकोटि । उच्चकोट ॥ कथं पृच्छनीयम् ।
रुढित्वात् ॥

विजेरिति ॥ २८ ॥

विजेरिति परे गुणो न भवति । ओषिजी । उदि-
जिता । उद्विजितुम् । उद्विजिष्यते ॥ कथम् उद्विजिता ।
इना सिद्धम् ॥

स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २९ ॥

स्यादामङ्गल्योरद्यतन्यामात्मनेपद इर्भवति । सम-
स्थित । समस्थिपाताम् । अदिन । अदिपाताम् । अधित ।
अधिपाताम् ॥ आत्मन इति किम् ? अस्यात् । अदात् ।
अधात् ॥

मुचादेरागमो नकारः खरादनि विकरणे ॥ ३० ॥

मुचादेर्गणस्य खरात्परो नकारागमो भवति । अनि

विकरणे परे । मुञ्चति । लुम्पति ॥ विकरण इति किम् ?
अमुचन ॥

मस्जिनशोर्धुटि ॥ ३१ ॥

मस्जिनयोः स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि
परे । मञ्ज्ता । मञ्ज्रति । मष्टा । मञ्ज्रति ।

रधिजभोः खरे ॥ ३२ ॥

रधिजभो स्वरात्परो नकारागमो भवति खरे परे ।
रन्धयति । अरन्धि । जन्धयति । अलन्धि ॥

नेटि रधेरपरोक्षायाम् ॥ ३३ ॥

रधेरिति परे नकारागमो न भवति । अपरोक्षायाम् ।
रधिता । रधिष्यति । रधितव्यम् ॥ अपरोक्षायामिति
किम् ? ररन्धिव । ररन्धिम ॥

रभिलभोरविकरणपरोक्षयोः ॥ ३४ ॥

रभिलभो स्वरात्परो नकारागमो भवति । अविकर
णपरोक्षयोः स्वरे परे । आरन्धयति । आरन्धि । आरभो
धत्ते । आलन्धयति । आलन्धि ॥ अविकरणपरोक्षयोर
रिति किम् ? आरभते । आलभते । रभे । सेभे ॥

जुधुहभ्यां हेर्धिः ॥ ३५ ॥

जुधुहभ्या परस्य हेर्धिर्भवति । जुद्धधि । चकाहि ।
भिन्धि । छिन्धि ॥ भिन्नतात् । छिन्तात् । परत्तात्
नातन् ॥ भिन्दकि । छिन्दकि । पयाटक् ॥ कय रुटिदि ।
अपिहि । सेटकत्वात् ।

अस्तेः ॥ ३६ ॥

अस्तेः परस्य द्विर्भिभवति । अस्त । एधि । नित्यवाट-
त्तरङ्गत्वादस्ते सति वचनम् ॥

या यास्तेष्व ॥ ३७ ॥

यास्तेः परस्य द्विर्भिभवति । यास्तेष्व या भवति ।
याधि । यथेति कृत इत्वं स्यात् ॥

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ३८ ॥

अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति । दृढति ।
दृढतु । जायति । जायतु । ननोपः साध्य इत्यनुकृतः ॥

आत्मने चानकारात् ॥ ३९ ॥

अनकारात्आत्मनेपदेऽन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । कु-
र्वते । कुर्वताम् । लुनते । लुनताम् । व्यतिक्रान्ते । व्यति-
क्रान्ताम् ॥ अनकारादिति किम् ? पचन्ते । पचन्ते ॥

शेते रिरन्तेरादिः ॥ ४० ॥

शेतेः परस्यान्तेरादि र्भिभवति । शेरते । शेरताम् ।
अशेरत ॥ अन्तिपञ्चमन्तिनो रिरादिर्माभूत् ॥
वेत्तेर्वा वक्तव्यम् । संविष्टते । संविष्टते ॥

आकारादट औ ॥ ४१ ॥

आकारात्परस्य अट और्भवति । पयो । तस्यौ ।
आशिषि तुष्टोष्मातर् वा वक्तव्यम् । जीयतु । जीयतात् ।
जीवत्वम् । नन्दतु । नन्दतात् । नन्दत्वम् । द्विन्तात् ।
कुरुतात् ॥ अकारातोऽयुषायः ॥

कृदन्तस्येरगुणे ॥ ४२ ॥

कृदन्तस्य धाताः श्रुतस्य स्थानिनोऽन्तरतमोऽगुणे प्रत्यये पर इभंभवति । चिकीर्षति । जिह्वीर्षति । तितोर्षति । कृदन्तस्येति किम् ? चकतुः ॥ कीर्त्तयति । क्रीडति [का० ४ ५ पद] इति निर्देशात् । कीर्त्तयति ॥

उरोष्ठोपधस्य च ॥ ४३ ॥

ओष्ठोपधस्य धातोर्कृदन्तस्यागुणे प्रत्यये पर उभंभवति । पुपूर्यति । मुमूर्यति । बुभूर्यति । बोभूर्यति । दन्त्यो-
पधादपि । प्रासुवूर्यति । संसुवूर्यति ॥ धातोरोष्ठोपधस्येति किम् ? कृ गतौ । समीर्णः ॥

इत्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्च ॥ ४४ ॥

अविद्यमानसमानलोपोपधाया ह्रस्वो भवति । इति चण् परे । अचोकरत् । अजीजपत् । अलीलवत् ॥ इन्प्रहृ-
थमिन्सामान्यायम् । तेन वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अघोषद्वीणा परिवादकेन । इत्यसमानलोपतैव ॥ अस-
मानलोपोपधाया इति किम् ? असमात् । उपधाया इति किम् ? अचकाङ्क्षत् ॥ कथं गोमावसाख्यातवान् । अजुगोनत् । अतः स्थानिवद्भावात् ॥

न शास्त्रदनुवन्धानाम् ॥ ४५ ॥

शास्त्रोक्तदनुवन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति । इति चण् परे । अशशामत् । अहुटोकत् ॥ शासोरिति किम् ? आहः शास इच्छायाम् । आशोशसत् ॥ ओनेर्क-

दनुवन्धो ज्ञापनार्थः । नित्यमपि द्विवचनं क्लृप्त्वेन बा-
ध्यते । तेन मा भवानटिष्ठत् ॥

भ्राजृ । भ्रासृ । भासृ । एषासृदनुवन्धो नाद्रियते । भ्राज
अविभ्राजत् । आस अविभ्रासत् । भास अवीभसत् । दीप
अदीपत् । जीव अजीवित् । मोल अमोलित् । पीड
अपीपित् । कण अचोकाणत् । वण अवोवणत् । भण
अवीभणत् । श्रण अश्रोश्रत् । हिठ अजोहिठत् । लुगृ
अलूलुपत् ॥ भ्राजनं भ्राजस् तमचीकरत् । अविभ्राजत् ।
समानलोपत्वात् । तेन भ्राजादोनां वेति न वक्ष्यम् ॥

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४६ ॥

पिबतेरुपधाया लोपो भवति । अभ्यासस्यैव भवति ।
इति चण्परे । अपीपत् । पिवतेरिति किम् । पै ओषे ।
अपीपयत् ॥ या रचने । अपीपयत् ॥

तिष्ठतेरित् ४७ ॥

क्लृप्त्वं ईकारोऽभ्यासस्यैव । तिष्ठतेरुपधाया इद् भवति ।
इति चण्परे । अतिष्ठित् ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४८ ॥

जिघ्रतेरुपधाया इद् भवति वा । इति चण्परे । अ
जिघ्रित् । अजिघ्रित् ॥ कथम् अवीहृत् । अववर्धत् ।
अमीमृजत् । अममार्जत् । अचीकृपत् । अचकप्यत् ।
अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । इति चणि ऋवर्षस्य संज्ञा-

पूर्वकत्वात् कीर्त्तयोः क्तिञ्च [का० ४. ५. ८६] इति आप-
कस्य नित्यत्वात् ॥

॥ इति दीर्गसिद्धा उक्तावाख्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ।

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः ॥ १ ॥

अनिदनुबन्धानां धातूनामगुणे प्रत्यये परेऽनुपङ्गलोपो
भवति । अस्यति । ध्वस्यति । नष्टः । नष्टवान् ॥ अनिदनुब-
न्धानामिति किम् ? यद्भ्यते । बद्ध्यते । अतएव वर्जनादिद-
नुबन्धानां नोऽस्तीति ॥ तथा च वृंहणमिति स्वरान्तत्वा-
न्नत्व स्यात् । नञा निर्दिष्टस्यानित्यात् ।

क्षत्रिकम्परीरुपतापशरीरविकारयोः स्यात् । विलगितः ।
विकल्पितः ॥

तनफादीनां शुन्फान्तानामनि न च लुप्यते । लृप् लृम्फ
लृत् । लृम्फतौत्यादि ।

नशब्दाच्च विकरणात् ॥ २ ॥

अनिदनुबन्धानां चकारेण योगः । परेऽगुण इति
सामान्यम् । इदनुबन्धानामनिदनुबन्धानां च गुणिन्यगुणे
च नशब्दाच्च विकरणादनुपङ्गलस्य लोपो भवति । भनक्ति ।
भङ्क्ते । भञ्जन्ति । हिनन्ति । हिंन्ते । हिंसन्ति ॥

परोक्षायामिन्धि यन्धिग्रन्थिद्भूमीनामगुणे ॥ ३ ॥

इत्यादीनां परोक्षायामगुणे परतोऽनुपङ्गलस्य लोपो

भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । वचनाटाम्
नास्ति ॥ येधत् । येधतुः । देभतुः ॥ इन्ध्यादीनामेवेति
नियमात् । शयंसे । यमञ्चतुः ॥

दन्शिसन्निस्त्रन्जिरन्जीनामनि ॥ ४ ॥

देन्ध्यादीनाम् अणि विकरणेऽनुपङ्गस्य लोपो भवति ।
दशति । सजति । परिष्वजते । रजति ॥ कथं परिष्वजेते ।
अन्तरङ्गत्वात् स्यानिवद्वावाच ॥ दन्म दशन इति निदे-
यात् । दशनम् ॥ कथम् अभञ्चि । अभञ्जि । मजेरिचि
भञ्जनेऽपि वृत्तिः ॥

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ ५ ॥

धातोर्वपधाया अस्य दीर्घो भवति । नामिना च
वृद्धिर्भवति । इन् । इष् । अट् । एषु परतः । पाचयति ।
अयाचि । ययाच । ज्ञाययति । अज्ञायि । तुजाव । नाय-
यति । अनायि । निनाय । कारयति । अकारि । चकार ॥
धातोरिति किम् ? त्वचयति ॥ कथं पटुमाख्यातवान् ।
अपोपटत् । वृद्धौ सम्बन्धरलोपः । धातोर्नामिनो गुणे कत्यु-
पधाया दीर्घं निहः ॥ नामिग्रहणं निङ्कार्यमेव बहुवचनं
वा ॥ कथम् अचकस्तत् । अजहस्तत् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धि-
रनित्येति समानलोपत्वात् सम्बन्धायो न स्यात् ॥ तथा ।
अव्युत्तसे वा । अह पयय । अह पयाप । अह निनय ।
अह निनाय । अह तुतव । अह तुनाव । अह चकर ।
अह चकार ॥

चिचि परस्मै कुराज्जानाम् ॥ ६ ॥

परस्मैपदे सिचि परतः स्वरान्तानां धातूनां वृद्धि-
र्भवति । नामिन एव । अरावीत् । अनावीत् । अचैधोत् ।
अनेधोत् ॥ अर्थात् स्वरान्तग्रहणमुपदेयार्थं तेन । उदवी-
हाम् ॥ सिचोति किम् ? नघाव ॥ परस्मा इति किम् ?
अच्योष्ट ॥

ऊर्णतिर्वा । प्रीर्णावीत् । प्रीर्णवीत् ॥

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ ७ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम्-
निटां नामिनो वृद्धिर्भवति । उपधाया एव । अभैत्सीत् ।
अरोत्सीत् । अतार्सीत् ॥ अनिटामिति किम् ? अजोधोत् ।

अस्य च दीर्घः ॥ ८ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम्
अनिटामप्य च दीर्घो भवति । अवावीत् ॥ वृषग्यागात् ।
अभाहोत् ॥

वद्वज्रजलन्तानाम् ॥ ९ ॥

अथ । अक्षयीत् ॥ अक्ष । अक्षसीत् ॥ अनिटामिति नञा
निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

श्लिजाग्रोगुणः ॥ १० ॥

सिद्धि परस्मैपदे श्लिजाग्रोगुणो भवति । अक्षयीत् ।
अजागरौत् ॥ इडेरपवादाः ॥

अस्तिमर्त्योरणि ॥ ११ ॥

अस्तिमर्त्योरणि गुणो भवति । अर भवानरत् । असरत् ।
अथम् अजरत् । अदर्शत् । अटपणस्योपलक्षणात् ॥

जागर्तः कारिते ॥ १२ ॥

जागर्तः कारिते परे गुणो भवति । जागरयति ॥

जागर्त्यैर्यागिषीर्ये ॥ १३ ॥

जागर्त्यैर्यागिषीर्ये परे गुणो भवति । जागर्त्यते ।
जागर्त्यात् ॥ य इति किम् ? जागरिषीष्ट । इहे स्वप्नेति
हविः स्यात् ॥

परोक्षायामगुणे ॥ १४ ॥

जागर्तः परोक्षायामगुणे गुणो भवति । अजागरतुः ।
अजागरुः ॥ अगुण इति किम् ? अजागार ॥

षट्सं संयोगादेः ॥ १५ ॥

संयोगादेर्षातोर्षतय परोक्षायामगुणे गुणो भवति ।
सञ्चरत् । सञ्चरुः ॥ कथं सञ्चस्करतुः । सञ्चस्करः ।
असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गमित्यनित्यम् ॥

ऋदन्तानां च ॥ १६ ॥

ऋदन्तानां च परोच्चायामगुणे गुणो भवति । तिरतुः ।
 तिरुः । विग्रयतुः । विग्रयतुः । विददरतुः । विददरुः ।
 निपपरतुः । निपपरुः ॥ कथं दिग्रयतुः । विग्रयुः । विद-
 दतुः । विददुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । गृहप्रामर्शे आद्रा-
 प्राद्य वर्तन्ते ॥

ऋच्छ ऋतः ॥ १७ ॥

पुनर्ग्रहणं शुद्धयम् । ऋच्छ ऋतः स्थाने परोच्चार्या
 शुचिन्यगुणे च गुणो भवति । आनर्ह । आनर्हतुः ।
 आनर्हुः ॥ कथम् । आरतुः । नित्यत्वादिमिताभावात्
 नागमविघातः स्यात् ॥

शीङः सार्वधातुके ॥ १८ ॥

शीङः सार्वधातुकेऽगुणे गुणो भवति । एकवर्णत्वाद्-
 णन्ति । शीते । शयीत । शीताम् । अशीत ॥

अयीयै ॥ १९ ॥

शीङ ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते । अधिशय्य
 गतः ॥ कथं समुह्यते । समुह्य गतः । ऊह्यत्यर्थे वहिरिति ॥
 अगुणे ये तु सीयमगस्य ऊहतेर्निहतिरभिधानात् । तेन
 ऊह्यो न वाच्यः ॥

आयिरिच्छादन्तानाम् ॥ २० ॥

आदन्तानां धातूनामिचि पर आयिर्भवति निर्दिष्ट-

प्यातः प्यानि । अस्यायि । अटायि । दायिषते । अटायि-
पत । दायिपीष्ट । दायिता । इङ्ङीत्वच्चेति ॥

शाक्षासाह्याव्यावेपामिनि ॥ २१ ॥

शाक्षासाह्याव्यावेयाम् इति पर आयिर्भवति । गो
शाययति । छो छाशयति । सो साययति । छेज् द्वाय-
यति । ओज् भंशाययति । वेज् वाययति । पा पानि । पै
श्रीवे । पाययति ॥

**अर्त्तिह्रीव्लीरीक्यूच्छ्माय्यादन्तानामन्तः
पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ २२ ॥**

अर्त्तादीनामादन्तानां च इति परे पकारोऽन्तो
भवति । यष्मासम्भवं यलोपो गुणश्च नामिनाम् । तिस्र
धातुरेव निर्दिश्यते । अर्पयति । क्रेपयति । व्लेपयति री
रेपणे रीङ् यवणे वा । रेपयति । क्लोपयति । क्षापयति ।
श्यापयति । कापयति । अध्यापयति ॥

पातेर्लोऽन्तः ॥ २३ ॥

पातेरिति परे नकारोऽन्तो भवति । पालयति । पाल
रचने श्रीरादिकोऽप्यस्ति पातेरायिः स्वादिति वचनम् ॥
पुनरन्तपद्वयम् आदेशो वा स्वादिति ॥

धूष्मृषीणात्वोर्नः ॥ २४ ॥

धूष्मृषीणात्वोरिति परे नकारोऽन्तो भवति । धून्-
यति । मृषयति ॥ धूष्मृषीणात्वोरिति किम् ? धू विधू-
नने । विधाययति । मृीद् मृती । माययति ॥

घृतं विनीनयति । विनीनं करोतीतीन् । घृतं विसाल-
यति । नलते रूपम् । स्नेहद्रवीकरणे नियः कारिते वृत्ति-
र्वास्थ्यनभिधानात् ॥

पक्षेणोपवाजयतीति वजते रूपम् । बाधातोः कम्पने
कारिते न वृत्तिः ॥

सत्त्वार्थवदानामन्त आधु कारित एव पुरादौ । सत्त्वाप-
यति । अर्थापयति । वेदापयति ॥ कथं कारापयति ।
वर्णापयति । शब्दापयति । आपनमापः कारस्यापः
कारापः तं करोतीतीन् । हेतो साधुखेदतत्त्वं वा ॥

स्फायेर्वादेशः ॥ २५ ॥

स्फायेरिति परे वादेशो भवति । स्फावयति । आगमः
स्यादित्यादेशवचनम् ॥

शदेरगतौ तः ॥ २६ ॥

शदेरगत्यर्थस्य इति परे त आदेशो भवति । फलानि
घातयति ॥ अगताविति किम् ? गाः शादयति । गमय-
तीत्यर्थः ॥

रुद्ध्यर्थं रुपिरिति व्रीहीन रोपयति । कायमध्वारोपयति ।
अर्थं समारोपयति ॥ रुहेस्तु । रोहयति । आरोहयति
हस्ती हस्तिपक्षम् ॥

हन्तेस्तः ॥ २७ ॥

हन्तेरिति परे तकारोऽन्तो भवति । घातयति ॥ पुन-
स्तप्रह्ननं गत्वर्थम् । तेन शस्त्राद् मां घातयति । गमयती-
त्यर्थः ॥

हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः ॥ २८ ॥

हन्तेर्हस्य इनिचोः परतो घिर्भवति । घातयति ।
पघानि । हान्तस्य घातोर्विगेपयं स्यादिति पुनर्हन्ति-
ग्रहणम् ॥

तुप्तोपधस्य च ॥ २९ ॥

हन्तेर्तुप्तोपधस्य च हस्य घिर्भवति । घ्नन्ति । पाघ्नते ॥
तुप्तोपधस्येति किम् ? क्लीयापघः । तप्तोपधः ॥

अभ्यासाच्च ॥ ३० ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घिर्भवति । जघान ॥
हन्तेरभ्यासादिति किम् ? हननीयितुमिच्छति । जिघ-
ननीयिषति ॥

हिरचणीति वक्तव्यम् । जिघीषति । प्रह्वययितुमिच्छति ।
प्रजिघाययिषति ॥ घचणीति वचनम् । प्राजीह्यत् ॥

जिगीः सन्परोक्षयोः ॥ ३१ ॥

जयते. सन्परोक्षयोर्भिर्भवति । जिगीयति । जिगाय ।
विजिगी ॥ जिनातेर्नाचयिकत्वात् । जिज्यतुः ॥

चैः कि वा ॥ ३२ ॥

चिजः सन्परोक्षयोः किर्भवति च । चिकीयति ।
चिचीयति । चिक्वाय । चिधाय । चिरो । चिथे ॥ कि
कित प्राप्ते परस्मैपदोति वचनम् ॥

सथोऽलोपः सरोऽवृत्ते ॥ ३३ ॥

सप्तोऽकारस्य लोपो भवति । अवहुत्वे खरे । अधुषा-
ताम् । अधुषाथाम् । अधुषि ॥ खर इति किम् ? अधु-
षत ॥ अवहृत्वमिति किम् ? अधुषन्त । अकारान्तत्वा-
न्नलोपो न स्यात् ॥

दरिद्रातेरसार्वाधातुके ॥ ३४ ॥

तिपा धातुर्न निदिष्टः । दरिद्रातेरसार्वाधातुकमात्रे
ऽन्तस्य लोपो भवति । दरिद्रयति । अदरिद्रि । दरिद्रो
वर्तते । दरिद्राते । दरिद्रात् ॥ लघु दरिद्रेयम् । धातु-
ष्वनोनिष्ठ [का० ४, २, १०] इति परत्वादेति मल्लूक-
भृत्या युष्मीरनिष्ठि सन्नि च न स्यात् । दरिद्रायम् । दरि-
द्रावकः । द्दिरिद्रामकः ॥

ब्रश्मिन्सञ्जोर्धुटि ॥ ३५ ॥

ब्रश्मिन्सञ्जोर्धुटि परेऽन्तस्य लोपो भवति । ब्रष्टा ।
ब्रश्नति । मङ्गला । मङ्गल्यति । नागमेत्यरहत्वात् सञ्ज
हृतोये सति पञ्चाङ्गोप ॥ धुटोति किम् ? हृषति ॥

यन्योकारस्य ॥ ३६ ॥

धातोरोकारस्य लोपो भवति । यनि पर । यति ।
यति ॥ यनीति किम् ? यपोयते । परनिमित्तादेगः
पूर्वमिन् न एव ॥

आकारस्योचि ॥ ३७ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । उचि पर । उदग् ।
उदु ॥ उच ॥ उतुः ॥

सन्ध्याक्षरे च ॥ ३८ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । सन्ध्याक्षरे च परतः ।
व्यतिरे । व्यतिले ॥

अस्तेः सौ ॥ ३९ ॥

अस्तेः सौ परेऽन्तस्य लोपो भवति । अस्ति ॥ कथम्
आशीः । आशेषिकत्वात् । आध्वम् । आशाध्वम् । इति
सस्य लृतायेऽपि ध्व उच्चारणस्याभेदात् ॥

इ एकारे वशाद्यः । व्यतिरे ॥ कथम् ईदामासे । तिपा
धातुस्वरूपनिर्देशात् ॥

असन्ध्याक्षरयोरस्य तौ सलोपश्च ॥ ४० ॥

इह धातुप्रस्तावेऽकारसन्ध्याक्षरयोः परयोरकारस्य ता-
वकारसन्ध्याक्षरे वर्यौ भवतः । यथासंख्यम् । तयोश्च निमि-
तभूतयोर्लोपो भवति । चिकीर्षन्ति । दीव्यन्ति । पश्यन्ते ।
पर्व ॥ अख्येति किम् ? यान्ति ॥ असन्ध्याक्षरयोरिति किम् ?
पश्यति ॥ अस्य लोप इति सिद्धे तौ तलोपश्चेति किम् ?
पश्यन्ते । नलोपो नाभूत् ॥

दीधीवेव्योरिवर्ण्यकारयोः ॥ ४१ ॥

दीधीवेव्योरन्तस्य लोपो भवति । इवर्ण्यकारयोः
परयोः । आदीधिता । आवेयिता । आदीधीत । आवे-
वीत । आदीध्यते । आवेध्यते ॥ न यथासंख्यमिद्वेति न
तु प्रत्येकं धातवो द्विवचनात् ॥

नामि व्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४२ ॥

५

नाम्यन्ताद् व्यञ्जनान्ताच्चावेरादेर्लोपो भवति । अन्तो-
यते । रेयते । विदुष्यते । अनुसृज्यते ॥ ब्राह्मणोवाचरति ।
नित्यत्वात् पुंश्चङ्गावः । ब्राह्मणायते ॥ सन्निपातलक्षणं स्या
दिति नमिषद्वयम् ॥

गमसहनजनखनवसासुपधायाः स्वरादावन-
यगुणे ॥ ४३ ॥

गमादीनामुपधायाः स्वरादावपूर्वजितेऽगुणे लोपो
भवति । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जनौ जन
जन्ते । जख्नतुः । जख्नुः । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ स्वरादाविति
किम् ? गम्यते । अनधीति किम् ? अगमत् । अघसत् ॥
अगुण इति किम् ? गमिष्यति ।

कारितस्थानामिद्धिकरणे ॥ ४४ ॥

आम्हृद्विकरणादन्यस्मिन् प्रत्यये कारितस्य स्थाप-
न भवति । अचोकरत् । अचोकमत । अररचत् । कार्यते ।
कारणा । उदपादि । यत्वादयो बाध्यन्ते । अनामिहृद्वि-
कारण इति किम् ? कारयामास । कारयिता । कारयति ।
अह कारये । तद्वावाटन्तरङ्गत्वाच्च गुणः ॥

यस्यापत्यप्रत्ययस्यास्वरपूर्वस्य यिन् आधिप्यु ॥ ४५ ॥

यिन्भाषो षो बहुवचन गणार्थम् । यस्येत्यकार उभा-
रणाद्यः । अपत्यप्रत्ययसम्बन्धिनां यस्याध्वरपूर्वस्य यिन्भा-
षितद्वितानात्स्वरघ्निसीकारेषु लोपो भवति । मार्गीयति ।
मार्गीयते । मार्गे साधुर्गार्थ इति श्रुतेरभेदात् । ५ भे

नकारादेन रूढादपत्यनात्रे नगादित्वात् ख । कौरव्य
 व्यापत्यमितोऽन्यो कौरवि । नैपाटि । गार्ग्यस्याय गार्गी
 य । गार्गीणां सम्बुद्धौ गार्ग्यकम् । सम्बुद्धेऽकम् । १ कत्र
 राजन्यकम् । गण्यतमनिधमिति गार्गी स्यात् । गार्गी
 न्योगः ॥ अनात्स्वर इति णिम् ? गार्ग्यायण ॥ यिन
 आशिष्विति विम् ? गार्ग्यमाचष्टे गार्ग्यः इति ॥ यिन
 आशिष्विति न्यायः पाठः । तद्धितानामाकृतिप्रधानत्वात् ।
 तथा च सोमो देवताऽभ्याः सोमौ जन्म च दृश्यत ॥ अश्व
 रपूर्वस्येति किम् ? आत्रे यीयति । आशे यायते । आशे यौ
 स्यात । आत्रे यौ स्यो ॥

मन्त्रस्य न्यस्य स्तोक र ईये चागस्त्यसूर्य्यां ।

तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्रे अनि यस्य विभञ्जनात् ॥

मन्त्री । अगस्त्यस्यापत्यमित्यण् । अगस्त्यस्यायम अग
 स्तोय । अगस्त्यस्येयम अगस्ती । सूर्यस्याय सौर्यः ।
 तत्र भव' सौरोय । सूर्यस्येय सौरो दिक् । तैषमह ।
 तैषी रात्रिः । पौषमहः । पौषो रात्रि । गणात् पुष्यमा
 यिरुक्षरार्थः ।

नलोपश्च ॥ ४६ ॥

नकारा लुप्यते येन स नलोपा योगः । अर्थाद् यिन
 आख्यानलोप एव करणीयः । विदुष्यति । विदुष्यत । पश्य
 राजोगति । पश्यीयति ॥ पुष्यतोत्यपि ॥ निधमः किम् ?
 टोष्यतीत्यपि ॥ कथं चतुर्थ्यति । अनुदुहति । गीर्ष्यति ।
 भूष्यति । शब्दाद्ययत्नादिनियमः । सर्पिष्यति । धनूयति ।

एतं प्यादेव । गीमत्वतीति विष् । कथं गीमान् ।
 एषन । पुमान् । यिन्पायोर्धुं टि प्रत्ययलोपपत्तिस्तत्तादु-
 दनुमन्मन्तृहृप्सामेवेति ॥

व्यञ्जनादिस्थोः ॥ ४७ ॥

धातोर्थप्रणाद दिप्तोर्लोपो भवति । यधीक् । य-
 दित् ॥ कथं हंसि । साहचर्यात् ।

वसाननि ॥ ४८ ॥

यथेत्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनात्पत्य धातोर्लोपा-
 ननि प्रत्यये परे लोपो भवति । विभिदिता १ इगदमि
 आत्तावति वा । इगदिता । भियन्वधागुः कण्ठवाहो ।
 भियन्विता । यिन्पायोर्मेवाकोर्ध्वः । गीमोभवत्प्रमावराद्
 विजम्प इति वज्रमावलोपोर्ध्वेतिट्कारवाठाहा मयाहो-
 नामलोपः । मय्यिता । मय्यिता । ईर्षिता । व्यञ्जना-
 दिति विष् । लोप्यदिता । इमो लोपोपादेने च । मीम्
 तिता । नामयिता । धातोर्लोपोति विष् । वज्रने ।
 यमलोनि विष् । पापयने ।

यस्य च लोपः ॥ ४९ ॥

धातोरकारवादिनि प्रत्यये परे लोपो भवति । विष्को
 रित्ता । कुक्षम मन्त्रं कर्त्तुः । कुक्षमिता । मन्त्रयिता ।
 विष्कृत्यति । कण्ठ् । लोप्युः । दादावराः । मेलाक् च
 लोपे लोपोः स्यात् ।

विष्को प्रकाटे ॥ ५० ॥

सिचो धकारे परे लोपो भवति । अक्षविट् । अथो-
ट् । अयन्मिति सख द्वितीयेऽपि ध्व सञ्चारणस्याभिदात् ॥

धुटश्च धुटि ॥ ५१ ॥

धुटः परस्य सिचो लोपो भवति । धुटि परे । अभित्त ।
अभित्याः ॥ धुट इति किम् । अनङ्गा ॥ धुटीति किम् ?
अभिक्षाताम् ॥

ह्रस्वाच्चानिटः ॥ ५२ ॥

ह्रस्वात्परस्यानिटः सिचो लोपो भवति । धुटि परे ।
अकृत । अकृताः । असंस्थित । आहत ॥ अक्षादिति
किम् ? अथोष्ट । नेटः परस्य वेति सुखार्थम् । तेन । अ-
धारिष्टाम् । व्यथीतिष्ट ॥

इटश्चेटि ॥ ५३ ॥

इटः परस्य सिचो लोपो भवति । ईटि परे । अलाधीत् ।
अकोषीत् ॥ इट इति किम् ? अभैक्षीत् ॥ ईटीति किम् ?
अकनिषम् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ५४ ॥

धातोः संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धु-
यन्ते च । आरिष्यते । आलिष्यते । आचष्टे । अष्टा ।
अप्यति ॥ त्वष्टु । त्वष्टिः । स्त्री नेट् ॥ अन्ते चेत्युत्तरार्थम् ।
भाषायामपि चेकीयितलुगन्तमित्येके । अवाभट् ॥ स्को-
रिति किम् ? अकाटोम् । मृज अभगट् ॥ धुवन्त इति
किम् ? मृज्जते । आचक्षते ॥

चवर्गस्य किरसवर्णं ॥ ५५ ॥

चवर्गस्य किमभवति । असवर्णे ध्रुवन्ते च ॥ वक्ता ।
योंक्ता । अनेनेक् । अवेवेक् । असवर्ण इति किम् ।
दृश्यति । उज्जति ॥

हो ढः ॥ ५६ ॥

धातोर्हकारस्य ढो भवति ध्रुवन्ते च । लीढा । लीय-
ति । अनेट् ॥

दादेर्धः ॥ ५७ ॥

धातोर्दादेर्यवस्य ध्रुवन्ते च । अधी-
यत । अधीक् ॥ कथं लोन्धा । आद्यन्तवद्भावात् ॥

नहेर्धः ॥ ५८ ॥

नहेर्धस्य धो भवति ध्रुवन्ते च । नहा । नत्स्यति ।
अनानत ॥

भृजादीनां घः ॥ ५९ ॥

भृजादीनामन्त धो भवति ध्रुवन्ते च । भृष्टा ।
भ्रजति । स्रष्टा । स्रजति । मार्षा । अमार्ष । मार्षति ।
यज यष्ट । राजृ राष्टिः । भ्राजृ भ्राष्टि ॥ भ्रमर्जर्भ्रजि-
रिहोपलक्षणम् । निपातनखेष्टविषयत्वात् सम्प्रसारणा-
दन्यत्र विभाषा । भ्रष्टा । भर्षा । भ्रज्जनम् । भर्जनम् ।
सम्प्रसारणे तु । सृजति । सृजते ॥

दृशे ढ ॥ ६० ॥

कुर्याद्य धी भवति ध्रुवन्ते च । प्रष्टा । प्रष्टयति ।
क्रोष्टा । क्रोष्टयति । अचोक्रोष्ट् ॥ निमित्ताभावाद् द्विर्वा
धाटः ॥

भाषितपुंस्त्वं पुं वदायौ ॥ ६१ ॥

भाषितपुंस्त्वं पुं वद भवति । आयौ परे । ब्राह्मणी-
वाचरति । ब्राह्मणायते । श्ये नी श्ये तावते । हरिणौ हरि-
तायते । एनी एतायते । सोहिनी सोहितायते । श्येते-
तहरितसोहितेभ्यश्चो न इति नदादौ । अर्थे तु न भवति
शीलत्वात् । असोहिनी सोहिनी भवति । सोहिनीयते ।
इत्यन्ये ॥ पुमानिव पु वत् स्त्रीति लोकोक्तः सिद्धम् । तत्रा-
धिकारबलाद् अमुष्यमपि नपु सक पु वदति । तेनाति
नूयते ॥ भाषितः पुमान्वाचिस्रष्टं इति समासात् । द्रोणी-
यते । कथ श्रूयते । शशुरस्य शशूवडन्तो निपातनात् ।
नामीभावत्वं शशुरत्वम् अपि तु विशिष्टमिव कृढम् ॥ कथ
गर्भयते शालिः । अन्तर्बन्धित्वमात्रविवक्षयेति ॥

आदातामायामादेरिः ॥ ६२ ॥

अकारात्परयोरातामायामित्ये तयोरादेरिर्भवति । पचे-
ताम् । पचेयाम् ॥ अकारादिति किम् ? व्यत्ययात्ताम् ॥

आते आथे इति च ॥ ६३ ॥

अकारात्परयोराते आथे इत्येतयोरादेरिर्भवति । ॥
चेते । पचेथे ॥ अविकृतनिर्देशात् सरे विकृतिर्नास्तीति ।
इति चेवं प्रकारे द्रष्टव्यः । तेन पचावहे आवाति स्तु
विकृतिर्न स्यात् ॥

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ६४ ॥

अकारात्परस्य याशब्दस्य सप्तम्या इर्भवति । पचेत् ।
पचेताम् । पचेः ॥ अकारादिति किम् ? अद्याम् ॥

याम्युसोरियमियुसौ ॥ ६५ ॥

अकारात्परयोर्याम्युसोरियमियुसौ भवतः । यथासं-
ख्यम् । पचेयम् । पचेयुः ॥ कथम् आह । आहत्तु । आहुः ।
आत्य । आहयुः । हुवख्यादिषु पच्यसु निपातता वा । तथा
विदेर्नवसु । वेद । विदत्तुः । विदुः । वेत्य । विद्वुः । विद ।
विद । विद्व । विद्व ॥

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ ६६ ॥

शमादीनां दीर्घो भवति यनि परे । शाम्यति । दा-
म्यति ॥ अदीपयन्तः शमादिः ॥ यनीति किम् ? शम्यते ॥

ष्ठिवुक्लाम्वाचमामनि ॥ ६७ ॥

एषामनि परे दीर्घो भवति । ठीवति । क्लामति ।
आचामति ॥ आडिति किम् ? पिचमति । चमति ॥

क्रमः परस्मै ॥ ६८ ॥

क्रमः परस्मैपदेऽन दीर्घो भवति । क्रामति ॥ कथं
क्राम । डितोपात् । परस्मा इति किम् ? पराक्रमते । उप-
क्रमते ॥

गमिष्यमां कः ॥ ६९ ॥

गामात्यमनुवर्त्तते । एषामस्तस्य को भवति । यनि

परे । गच्छति । सङ्गच्छते । दृच्छति । यच्छति । प्राय
ज्यते ।

प्रः पिबः ७० ॥

प्राधातोरेणि परे पिबादेशो भवति । पिबति ।
अदन्तो वा । अनिपाकपस्येति किम् ? ये जोषे । पायति ।

प्रो जिघ्रः ॥ ७१ ॥

प्राधातोरेणि परे जिघ्रादेशो भवति । जिघ्रति ॥

धमो धमः ॥ ७२ ॥

प्राधातोरेणि परे धमादेशो भवति । धमति ॥

स्थस्तिष्ठः ॥ ७३ ॥

स्थाधातोरेणि परे तिष्ठादेशो भवति । तिष्ठति ।

मनो मनः ॥ ७४ ॥

म्राधातोरेणि परे मनादेशो भवति । मनति ॥

दाणो यच्छः ॥ ७५ ॥

दाणधातोरेणि परे यच्छादेशो भवति । यच्छति ॥

दृशेः पश्यः ॥ ७६ ॥

दृशेरेणि परे पश्चादेशो भवति । पश्यति ॥

अर्तर्कच्छः ॥ ७७ ॥

अर्तेरेणि परे कृच्छादेशो भवति । कृच्छति ॥ तिव
निर्देयाय एव ॥

सर्तर्धावः ॥ ७८ ॥

सर्तर्धनि परे धावादेशो भवति । धावति ॥ ननु धावु
गतावप्यस्ति जवाभिधाने यथा स्यादिति वचनम् । तेन
प्रियामनुसरति ।

शदेः शीयः ॥ ७९ ॥

शटेरनि परे शीयादेशो भवति । शीयते ॥

सदेः सीदः ॥ ८० ॥

सटेरनि परे सीदादेशो भवति । सीदति ।

जा जनेर्विकरणे ॥ ८१ ॥

जनेर्विकरणे जादेशो भवति । जनी । जायते । यणि
तु ये वा स्यात् । जायते । जन्यते ।

ज्ञश्च ॥ ८२ ॥

ज्ञश्च विकरणे जादेशो भवति । जानाति ॥

पूादीनां ह्रस्वः ॥ ८३ ॥

पूजादीनां विकरणे ह्रस्वो भवति । पुनाति । तुनाति ।
स्त्री चेत्यतो स्वादिष्ठादिष्ववच्छिन्नये हत् ॥ पूठसु पधत्ते ।
भूह् भवते ॥

उतो ह्रिद्व्यञ्जनादौ शुणिनि सार्वधातुके । ८४ ॥

धातोश्चतो ह्रिद्विभवति । व्यञ्जनादौ शुणिनि सार्वधा-
तुके परे । रीति । रीयि । रीमि । एर नोति । ज्ञोति ।

कथं जुहोति । जुहोतिरिति निर्देशान् ॥ धातोरिति किम् ? अनुति । तनोति ॥

ऊर्णोतेर्गुणः ॥ ८५ ॥

परयोगेनात्र वा गम्यते । ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे गुणो भवति वा । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति ॥

ह्यस्तन्यां च ॥ ८६ ॥

ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ गुणिनि ह्यस्तन्यां च नित्यं गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः ॥ चकारोऽगुणसमुच्चयार्थः । तेनेटि वा स्यात् । प्रोर्णविता । प्रोर्णविता ॥ प्रोर्णावीत् । प्रोर्णोवोत् । इत्यपि स्यात् ॥

वृहेरिङ् विकरणात् ॥ ८७ ॥

प्रकृतत्वात्सार्वधातुकमनुवर्त्तते । वृहैर्विकरणात्पर इडागमो भवति । व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृहेरिङ् । वृहेरि । वृहेरि ॥

ब्रुव ईङ् वचनादिः ॥ ८८ ॥

ब्रुव ईङ् भवति वचनादिभूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके । ब्रवीति । ब्रवीतु । अब्रवीत् ॥

चर्करीताहोति कश्चित् । बोभवीति । बोभोति ॥

अस्तेदिंस्योः ॥ ८९ ॥

अस्तेः परयोर्दिंस्योर्ध्वनादिरीङ् भवति । आसीत् । आसीः । साहचर्यात् त्वमसि ॥ तिप्ता धातुस्वरूपनिर्देशात् अभूत् ॥

सिचः ॥ ६० ॥

सिचः परयोर्दिस्थोर्वचनादिरोद्ध् भवति । अकार्षीत् ।
अकार्षी ॥ आगमशासनमनित्यमिति केचित् । सा भैः ॥

शृदादिभ्यश्च ॥ ६१ ॥

शृदादिभ्यः परयोर्दिस्थोर्वचनादिरोद्ध् भवति । अरो
हीत् । अरोही । अस्त्रपीत् । अस्त्रपी । अस्त्रसीत् ।
अस्त्रसीः । प्राणीत् । प्राणीः । अजघीत् । अजघीः । यच्चैते
शृदादयः ॥

अदोऽट् ॥ ६२ ॥

अदः परयोर्दिस्थोर्वचनादिरोद्ध् भवति । आदत् ।
आदः ॥ शृदादेरपि केचित् । अरोदत् । अरोदः ॥

सस्य सेऽसावधातुके तः ॥ ६३ ॥

सस्य तकारो भवति । असार्वाधातुकविषये से । जिघ
सति । वक्ष्यति ॥ असार्वाधातुक इति किम् ॥ वक्षे ॥

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ ६४ ॥

वचेरुपधाया ओद्ध् भवति । अणि परे । अवीचत् ।
अवीचः ॥ कथं पुस्तकवाचः । असार्वाधातुक इति विशेष
णात् । एयमुत्तरत्रापि ॥

अस्यतेः स्त्रोऽन्तः ॥ ६५ ॥

अस्यतेरन्त ओ भवति । अणि परे । अपास्यत् ॥

पतेः पप्तिः ॥ ६६ ॥

पतेः पतिर्भवति । अणि परे । अपसृग् ॥ खिरद्
वक्तव्यः । अखत् ॥

कृपे रो लः ॥ ८७ ॥

कृपे रेफस्य लकारो भवति । कल्पना । कल्पयति ।
कल्पः ॥ कथं कृतः । कृत्यतिरिति रशुवेल्शुतिरिति वक्तव्यं
वा । इह कृत्कारस्य रेफस्यावर्णात्मन लकारस्यो लका
रोऽवर्णात्मात्तरतम्याद् भवन् । कृत्कारस्य लकार एव
स्याद् अभ्यतिरिक्तत्वात् । कथं कृपा । साक्षयिकत्वात् ।
कृपणादयो ह्रीणादिका इति ॥

गिरतेच्चेक्रौयिते ॥ ८८ ॥

गिरते रेफस्य लकारो भवति । चेक्रौयते परे । गर्हितं
गिरति । निजेगिष्यते ॥

वा खरे ॥ ८९ ॥

गिरते रेफस्य लत्वं भवति वा खरे परे । गिरति ।
गिरति । निगरणम् । निगलनम् ॥ निगात्यत इतीनः
म्यानिबद्धावात् ॥ गलः प्राण्यङ्गे विषे तु गर इति ॥ कपि-
रिकादेश्लोकतः सिद्धिः । कपिरिका । कपिलिका । रो-
हिणी । लोहिणी । रोम । लोम । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । प-
रिघः । पलिघः । परियोगः । पनियोगः । चूडा । चूना ।
जडमी । जलमी । जडम् । जलम् । जडधिः । जलधिः ।
जलयोरेकत्वम् ॥ तथोपसर्गस्यायतौ । परायते । पलायते ॥
निर्दुरोर्वा स्यात् । निरयणम् । निलयनम् । दुरयणम् ।
दुल्लयनम् ॥ अतिव्यवहिते नेष्टम् । प्रत्ययते ॥

तृतीयादेष्वन्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं
सध्वोः ॥ १०० ॥

धातोरेवयवस्य तृतीयादेष्वन्तस्यादिचतुर्थत्वं भवति । आन्तरन्त्यात् । सकारे ष्वे च परतः । दुध-
चति । अदुग्धम् । अदुघत । अघृदुम् । अभुक्तम् ।
अभुङ्गम् । धोप्सति । मोक्ष्यते । निधीयते । इत्याद्यन्त-
वद्भावात् ॥ मध्वारिति किम् ? दिदग्धिपति । दुग्धः । दुग्ध-
वान् ॥ पुनर्धातुप्रत्ययमिह सुखार्थं च ॥

लोपे च दिस्योः ॥ १०१ ॥

धातोरेवयवस्य तृतीयादेष्वन्तस्यादिचतुर्थत्वं भ-
वति । दिस्योर्लोपे च सति । अधोक् । अजोमोद् । अजो-
भोत् ॥ दिस्योरिति किम् ? अदुग्धाः । धर्माश्रयत्वात्
प्रत्ययलोपनक्षणे नास्तीति ॥

सथोच्च दधातेः ॥ १०२ ॥

‘दधातेर्धातस्यादिचतुर्थत्वं’ भवति । सथोः सध्वोश्च
परतः । धत्तः । धत्तः । धत्ते । धत्ते । धातन्त्रेति किम् ?
दधाति । दधाति ॥

॥ इति दीर्घसिंहां वृत्तावाख्याते षष्ठः पादः

समाप्तः ॥

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरय-

कारादेः ॥ १॥

भातोर्विहितस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरा-
दिरिडागमा भवति । भवित्ता । भविष्यति । भवितव्यम् ॥
पुनर्धात्वधिकारो धातुसंज्ञायितासार्वधातुकार्यः । तेन
गृह्णाति । गृह्णीति । जुगुप्सते । भोगांसते ॥ असार्वधातुक-
स्येति किम् ? जेते । वेत्ति ॥ टकार इटि च [का० १. ४,
२८] इत्यादौ विज्ञेयार्थः ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् ? वभूव ॥
अयकारादेरिति किम् ? भूयात् ॥

क्षुक्रमिभ्यां परस्मै ॥ २ ॥

परस्मै पदविषये यौ क्षुक्रमौ ताभ्यां परस्यासार्वधातुकस्य
व्यञ्जनादेरयकारादेरादिरिडागमो भवति । प्रस्रविता ।
प्रस्रविष्यति । क्रमिता । क्रमिष्यति । चिक्रमिषति । परस्मै-
पदविषय एवेति नियमात् । व्यतिस्त्रोयते । प्रचिक्रंसते ।
उपचिक्रंसते । प्रोषाम्यां क्रमो रुचादिरादिक्रमेण ॥ प्रस्र-
वितव्यम् । प्रक्रमितव्यम् । इत्यसमानविषयत्वादिट् ॥ कथं
प्रक्रमता । उपक्रमता । 'आजनेपदविषयस्य क्रमेः कर्तरि
लृटोऽपत्तिषधः ॥ प्रस्रवितेवाचरति । प्रस्रवितोयते ।
आयिरयमाजनेपदौ ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ ३ ॥

रुदादेर्गणात् सार्वधातुके व्यञ्जनादेरयकारादेरादि-
रिडागमो भवति । रोदिति । रुदितः । स्रपिति ।

स्वपितः । श्रमिति । श्रमितः । प्राणिति । प्राणितः । ज-
चिति । जचितः ॥ रुदात् इति परत्वाद् यणा भवितव्यम् ।

रोदिमिः स्वपितिच्चैव श्रमितिः प्राणितिस्तथा ।

जचितियैव विप्रियो रुदादिः पञ्चको गणः ॥

ईयः से ॥ ४ ॥

ईयः सादी सार्वधातुक आदिरिङागमो भवति ।
ईयिषे । ईयिष्व ॥

ईङ्जनोः सध्वे च ॥ ५ ॥

ईङ्जनोः सध्वे च सार्वधातुके पर आदिरिङागमो
भवति । ईङ्जिषे । ईङ्जिष्व । ईङ्जिध्वे । ईङ्जिध्वम् । व्यतिज-
ज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिध्वन् । जन जनने । न
जनो यना व्यवहितत्वात् ॥ सध्वे चेति पठितत्वापका-
रेण ईगिरनुकल्पते । ईगिध्वे । ईगिध्वम् ॥

से गमः परश्चै ॥ ६ ॥

परश्चैषदस्य यो गमिम् तस्मात् स आदिरिङागमो
भवति । गमिष्यमि । जिगमिषति । अधिजिगमिष त्वम् ।
जिगमिषा । जिगमिषुः । जिगमिषितव्यम् ॥ षदस्यैषद-
स्येति किम् ? अधिजिगांसते । सङ्गोष्ट ॥ येषिद् योगं
विभज्यात्मनेपद इष्टमिच्छन्ति । तस्मात्तेन सञ्चिगमिषुः ।
अधिजिगमिषितव्यम् । अनिष्टयः स्तौत्येके । तदा ।
अधिजिगांसरिति ।

इष्टदन्तात् स्ये ॥ ७ ॥

हन्ते कृट्वाश् घातोः स्वे पर आदिरिहागमो
भवति । हनिष्यति । हनिष्यमाणः । करिष्यति । करिष्य-
माणः । स्वरिष्यति । स्वरिष्यमाणः । अस्वरिष्यत् ॥

अङ्कः सिद्धि ॥ ८ ॥

पक्षेः सिध्दादिरिडागभो भवति । याप्सोत् । या-
प्तिष्ठाम् ॥ जदनुबन्धत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे वचनम् ॥

स्तु सुव्रजस्यः परमै ॥ ६ ॥

एभ्यः परस्मैपठे निष्ठादिष्विडागमो भवति । प्राप्ता-
 वोत् । प्राप्तावोत् । प्राधावोत् ॥ परस्मा इति किम् ?
 प्राप्सोऽ । प्राप्सोऽ । प्राधोऽ ॥ धृञ् कर्मणिऽपि । अधावोत् ॥

यमिरमिनभ्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ १० ॥

एषां परस्मैपदे सिध्दादिरिडागमो भवति । सिधान्तो भवति । अयंसीत् । व्यरमोत् । अयंसीत् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अन्तासीत् । अन्तासिष्टाम् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् । अन्तश्चष्टाद् दरिद्रातेरालोपो न स्यात् ॥ कथम् अदरिद्रोत् । अदरिद्रिष्टाम् । आगमस्यानि-
त्यात्वाद् विभाषैव ॥

किङ्कड्-पङ्-रन्-ज्व-शू-क-गृ-ह-प्र-च्छां संनि ॥ ११ ॥

एषां समोपे सनीडासमो भवत्यादिः । जिह् । सिक्-
विषते ॥ पृह् । पिपविषते । पूजसु । उपूषति । ऋ । य-
रिरिपति । अस्तु । अष्टिजिषति ॥ अगृ । अमिगिषते ।

कृ । चिकरिषति ॥ गृ । जिगरिषति ॥ दृढ् । दिदरिषते ॥
 धृढ् अवस्थाने । दिधरिषते ॥ प्रच्छ । पिपृच्छिषति ॥

प्रच्छिसहचरिताः कृ गृ धृ तीदादिकाः । कृष्
 हिंसायां । चिकरिषति । चिकोर्यति ॥ गृ ग्रन्थे । जिग
 रिषति । जिगोर्यति ॥ धृ धारणे दिधरिषति । दिधी-
 र्यति ॥ कृग्रोर्ज्ञापकस्य सविकल्पत्वाद् अन्धेषामुदन्तानां या
 स्यादेव ॥ कथं प्राप्नुवूर्पते । प्राप्तिवरिषते । सप्नुवूर्पति । सप्ति
 वरिषति । दृढ् दृजोर्नञाग्निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

ऋदृहृढ् हजां सनोह् वा स्यादात्मने च सिजाग्निषोः ।

संयोगादेर्ऋतो वाच्यः सृष्टसिद्धो बहिर्भवः ॥

तृ । अतरिष्ट । अतीष्टे । तरिषोष्ट । तीर्यीष्ट ॥ हृ । अवरिष्ट ।
 अहत । वरिषोष्ट । वृषोष्ट ॥ षृ । अध्वरिष्ट । अध्वृत ।
 ध्वरिषोष्ट । ष्वृषोष्ट ॥ समस्तत । सस्कृषीष्ट । असिहं बहि
 रङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

॥ इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ १२ ॥

ग्रहेः परस्मैटो दीर्घो भवति । न तु परोक्षायाम् ।
 अक्षीता ॥ अग्रक्षीत् । इट्त्वात् मिथो लोपः स्यात् । अस्य
 च दीर्घो न स्यात् ॥ कर्त्तव्यं याहिता । याहिष्यते । इट्त्व-
 दिटोऽन्युत्तत्वात् ॥ अपरोक्षायामिति किम् ? जगृहिव ।
 जगृहिम ॥

ऋदृहृढ् हजोऽपि वा दीर्घो न परोक्षाग्निषोऽगिटः ।

न परस्मै मिथि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥

तृ । तरिता । तरीता ॥ हृढ् हृष् वा । वरिता । वरीता ॥

वर्जने तु । विगशरिव । विशयरिय । ववरिव । तरिषोष्ट ।
वरिषोष्ट । अतारिष्टाम् । अवारिष्टाम् ॥

अनिडेकस्वगादातः ॥ १३ ॥

एकस्वरादातोराकारान्तात् परमसार्वधातुकमनिह्
भवति । दाता । दास्यति । दातव्यम् ॥ एकस्वरादिति
किम् ? दरिद्रिता ॥

अनात्मनेपदस्यास्तु हतादेरिह न स्ये सनि ।

अस्तन्यां च ह्यपेनैव कृतादेर्वापि स्येऽसिचि ॥

हृत् । बर्ह्यति । विवृष्यति ॥ हृष्टु । बर्ह्यति । विवृष्यति ॥
गृह् । गर्ह्यति । गिगृह्यति ॥ गृह्णु । गृह्ण्यति । सिगृह्ण-
न्त्यति ॥ कृष्टु । कर्ह्यति । चिह्ण्यति । कर्ह्यति ।
कृपे श्वस्तन्या वा कृचादित्वम् ॥ कृतो । कर्ह्यति । कर्ति-
ष्यति । एव चूरी हिमागम् । चर्ह्यति । चर्तिष्यति ॥
उहृष्टिर् । उहर्ह्यति । उहर्दिष्यति ॥ उहर्ह्यति । तर्ह्यति ।
तर्दिष्यति ॥ नृती । नर्ह्यति । नर्तिष्यति ॥ असिचोति
किम् ? अकर्तोऽिव ॥

इवर्णादग्नित्रिडोह्योडः ॥ १४ ॥

इवर्णान्ताच् अग्नित्रिडोह्योड्यर्जितादेकस्वरात् परम
सार्वधातुकमनिह् भवति । चेता । चेत्यति । नेता । ने-
ष्यति । अग्नित्रिडोह्योड इति किम् ? शि श्रयिता ।
शि ययिता ॥ डोह् डयिता । योह् अयिता ॥ एकस्वरा
दिति किम् ? अटोषिता । अवेयिता ॥

उतोऽयुरुगुस्तुक्षुण्वः ॥ १५ ॥

उकारान्तादेकस्वराद् युरुगुस्तुक्षुण्वर्जितात् परम-
सार्वधातुकमनिङ् भवति । होता । सोता ॥ अयुरुगु-
स्तुक्षुण्व इति किम् ? यविता । रविता । नविता । मूविता ।
अविता । ह्यविता ॥ उत इति किम् ? लविता ॥ एक-
स्वरादिति किम् ? प्रीर्णविता ॥

कृदन्तादेकस्वराद् कृद्वृज्वर्जितात् ॥ १६ ॥

कृदन्तादेकस्वराद् कृद्वृज्वर्जितात् परमसार्वधातुक-
मनिङ् भवति । कर्त्ता । हर्त्ता ॥ अकृद्वृज्व इति किम् ?
वरिता ॥ कृत इति किम् ? कृ करिता ॥ एकस्वरादिति
किम् । जागरिता ॥

शक्तेः कात् ॥ १७ ॥

शक्तेः कान्तादनिङ् भवति । शक्तृ शक्ती । शक्ता ।
शक्यति ॥

पञ्चिवचिसिचिरिचिसुचेद्यात् ॥ १८ ॥

पञ्चः पञ्चभ्योऽनिङ् भवति । इपचप् पाकि । पच व्य-
क्तोकरणे या । पक्ता ॥ वच वचि । वक्ता ॥ सिच । सिक्ता ॥
रिचिर् । रिक्ता ॥ सुप्छ । मोक्ता ॥

प्रच्छेच्छात् ॥ १९ ॥

प्रच्छेच्छान्तादनिङ् भवति । प्रष्टा । प्रक्षति ॥

युजिर्गुनिरन्जिभुजिमजिभनृजिसन्जित्यनिभ्रस-

त्रियजिमस्जिह्वजिनिजिविजिस्वनृजेजात् ॥२०॥

एभ्यः पञ्चदशभ्योऽनिङ् भवति । युजिर् युजि । योक्ता ॥
 रुजो । रीक्ता ॥ रनृज । रङ्क्ता ॥ सुज सुजी । भोक्ता ॥
 भज । भक्ता ॥ भनृज । भङ्क्ता ॥ सनृज । सङ्क्ता ॥ त्यज ।
 त्यक्ता ॥ भ्रज्ज । भ्रष्टा ॥ यज । यष्टा ॥ टमस्जो । मङ्क्ता ॥
 स्रज । स्रष्टा ॥ निजिर् । नेक्ता ॥ विजिर् । वेक्ता ॥ न त्वी-
 विजो । ईदनुबन्धवन्मात् ॥ स्वनज । स्वङ्क्ता ॥

अदितुदिनुदिक्षुदिस्त्रिद्यतिविद्यतिविन्दतिविन-
 त्तिच्छिदिभिदिहृदिशदिसादिपदिस्कन्दिखिदेदात् २१

एभ्यः षोडशभ्योऽनिङ् भवति ॥ अट । अक्ता ॥ तट ।
 तोक्ता ॥ तुट । नोक्ता ॥ क्षुटिर् । क्षोक्ता ॥ स्विट । स्विक्ता ॥
 पिट सत्तायाम् । विदन् न्नाभि । विट विचारे वा । वेक्ता ॥
 छिटिर् । छिक्ता ॥ भिदिर् । भिक्ता ॥ हृट । हृक्ता ॥ श-
 दन् । शक्ता ॥ पट । पक्ता ॥ स्त्रन्टिर् । स्त्रन्क्ता ॥ खिट
 देन्द्रे । खिट परिधाते वा । खेक्ता ॥

राधिरुधिरुधिक्षुधिवन्धुधिसिध्यतिवुध्य-

तियुधिव्यधिसाधेधात् ॥ २२ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ राध । रादा ॥
 रुधिर् । रीदा ॥ ऋध । कोदा ॥ क्षुध । क्षोदा ॥ वन्ध ।
 वन्दा ॥ सुध । गोदा ॥ सिध । सेदा ॥ बुध अवगमने ।
 बोदा ॥ युध । योदा ॥ साध । सादा ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ २३ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । हन । हन्ता ॥ मन जने ।
मन्ता ॥ कथन् अवधौत् । नाय नान्तः ॥

आपितपितपिस्त्रपित्रपिशपिष्कुपिस्त्रिपिलि-
पिलुपिस्त्रपेः पात् ॥ २४ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ आम् । आता । तप
धूप सत्तापि । तप ऐक्यर्थे वा । तप्ता ॥ त्रिष्ट ॥ तप्ता ॥
लिस्त्रप । स्वता ॥ तुष्टप । वप्ता ॥ शप । शप्ता ॥ कुप ।
होता ॥ क्षिप । क्षेता ॥ लिप । लेता ॥ लुष्ट । लाता ॥
सम् । सप्ता ॥ कथं तप्ता । दप्ता । रधादित्राद् विभाषिट् ॥

यभिरभिलभेर्भात् ॥ २५ ॥

एभ्यस्त्रिभ्योऽनिङ् भवति । यभ्या । रब्धा । लब्धा ॥

यभिरमिनमिगमेर्भात् ॥ २६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्योऽनिङ् भवति । यन्ता । रन्ता । मन्ता ।
गन्ता ॥

रिशिरुशिक्रुशिलिशिविशिदिशिदृशिस्पृशि-
मृशिदन्शेः घात् ॥ २७ ॥

एभ्यो दशभ्योऽनिङ् भवति ॥ रिश रुश हिमायाम ।
रेष्टा । रोष्टा ॥ क्रुश । कोष्टा ॥ लिश । लेष्टा ॥ विश वेष्टा ॥
दिश । देष्टा ॥ दृशिर् । द्रष्टा ॥ स्पृश । स्रष्टा ॥ मृश ।
म्रष्टा ॥ दन्श । दंष्टा ॥

द्विपिपुष्यतिद्वपिश्विष्यतित्विपिपिपिविधि-
शिपिशुपितुपिदुपेः पात् ॥ २८ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति । द्विप । द्वेष्टा ॥
पुष्यति । पोष्टा ॥ कपति कर्पति या । कटा ॥ क्षिपति ।
शेष्टा ॥ त्विप । त्वेष्टा ॥ पिप्सु । पेष्टा । विप्सु । वेष्टा ॥
शिप्सु । शेष्टा ॥ शुप । शोष्टा ॥ दुप । दोष्टा ॥

वसतिघसेः सात् ॥ २९ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । वसता । जिघत्सति ॥ नायं
दान्त इति ॥

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहि-
नहिवहेर्हात् ॥ ३० ॥

एभ्यो दशभ्योऽनिङ् भवति । दह । दग्धा ॥ दिह ।
देग्धा ॥ दुह । दोग्धा ॥ मिह । मेढा ॥ रिह । रेढा ॥
रुह । रोढा ॥ लिह । लेढा ॥ लुह । लोढा ॥ नह । नडा ॥
वह । वाढा ॥ रिहितुहो मोत्रो धात् केचित् पठन्त्येव ॥

ग्रहगुहोः सनि ॥ ३१ ॥

ग्रहगुहोः सनि नेङ् भवति । ग्रह । जिघृक्षति । गुह ।
गुघृक्षति ॥

उवर्णान्ताच्च ॥ ३२ ॥

उवर्णान्तादातोः सनि नेङ् भवति । वर्णयत्तनं कर्तु-
मुद्यत्यर्थम् ॥ वरुयति । ननुयति । सुस्रयति । सुक्ष्पति ।
सुक्ष्णयति । लुलूपति । पुण्यति ॥

इवन्तर्धभस्जदन्भुश्रियूर्णुभरञ्जपिसनित-
निपतिदरिद्रां वा ॥ ३३ ॥

एषा सति पर इडागमो न भवति वा । इयन्त ।
दिदैविपति । दृष्टूपति ॥ ऋष्टु । अर्दिधिपति । ईर्त्तति ।
भस्ज । विभ्रज्जिपति । विभ्रचति ॥ दन्भु । दिदन्भि
पति । धिषति । धीषति ॥ श्रिञ् । श्रिययिपति । श्रित्री-
पति ॥ यु । यियविपति । युयूपति ॥ ऊर्णुञ् । मीर्णुनवि
पति । मीर्णुनूपति ॥ भर । विभरियति । बुभूर्षति ॥
जपि । जिज्ञपिपति । ज्रीषति ॥ सनु । सिसनियति ।
सियासति ॥ तनु । तितनिपति । तितासति ॥ घतल ।
पिपतिपति । पिषति ॥ दरिद्रा । दिदरिद्रासति । दिद-
रिद्रिपति ॥ भस्जभयूनामप्राप्ते विभाषा ॥

भुवः सिञ्जुकि ॥ ३४ ॥

भुवो धातोः सिञ्जुकि सति नेङ् भवति । अभूत् ।
अभूतान् ॥ सिञ्जुकीति किम ? व्यत्यभविष्ट ॥

हृष्टभस्जुद्रुस्तुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५ ॥

एभ्य एव परोक्षायाम् नेङ् भवति । हृ । ससृव ॥ हृष्ट
हृष्ट् । वसृवहे । वसृमहे ॥ हृभृज् हृज् वा । वभृव ॥
हृज् । तुष्टव ॥ हृ । दुष्टव ॥ सु । ससृव ॥ श्रु । शश्रुव ॥
एभ्य एवेति किम ? ऐचिव । शिकिव । दटिव । ररन्धिव ।
नेशिव । रधादित्वाद् विभाषापि बाध्यते । परत्वाद् विकल्प
इत्येके । ररन्धिव । रध्मइति ॥

यस्य कारात् ॥ ३६ ॥

ऋकारात्पातोस् घासि नेह् भवति । दधर्घ । जहर्घ ।
घञोति किम् ? जङिघ । जङिम ॥ ऋकारात्पादिति
किम् ? ऋञ् । तत्सरिय ॥

नित्यात्वतां घरात्तानां रुजिहृशोय वेट् घलि ।

ट्वि नित्यामिडः स्युर्दे वृध्देऽर्दा नित्यमिड् घलि ॥

पपकृध । पेचिध ॥ पपाय । पपिध । पिसेय । पिचचिध ॥
सस्रठ । सस्रजिघ ॥ दद्रठ । ददर्जिघ ॥ ट्वि योऽकारयान् ।
नित्यानिडिति विगेषणात् । अदेर्घर् । जघसिध । वेजो
रयि । उययिध ॥ अच्चेर्विकल्पोऽत्वात् । आनस्त्रिध । वव-
रिध । पारिध । विव्ययिध । आदिध ॥

कञोऽसुटः ॥ ३७ ॥

असुटः कञः परोच्चायां घलि ॥ नेह् भवति । चहृष ।
चहृम । चकर्थ ॥ असुट इति किम् ? सञ्स्कृतिरिय । सञ्स्कृ-
तिम । सञ्स्कृतिष ॥

स्यसिनाशोऽस्तनीषु भावकर्मावकासु च ।

सरहनप्रहृयामिहुं ज्यधेति वक्तव्यम् ॥

चेयते । चायिष्यते ॥ दास्यते दायिष्यते ॥ एयम् अचेयत ।
अचायिष्यत ॥ अदास्यत । अदायिष्यत ॥ हनिष्यते । घानि-
ष्यते । अहनिष्यत । अघानिष्यत ॥ अहीष्यते । अहिष्यते ।
अग्रहीष्यत । अग्रहिष्यत ॥ दृष्यते । दर्शिष्यते । अद्रष्यत ।
अदर्शिष्यत ॥ सिचि च ॥ अचेपाताम् । अचायिपाताम् ॥
अवधिपाताम् । अधानिपाताम् ॥ अग्रहीपाताम् । अश-

हिपाताम् ॥ अदृष्टाताम् । अदर्शिताताम् ॥ आशिपि च ॥
 चेपोष्ट । चायिपोष्ट ॥ दासीष्ट । दायिपोष्ट ॥ बधिषीष्ट ।
 धानिपोष्ट ॥ यहीपोष्ट । पाहिपोष्ट ॥ द्रघीष्ट । दर्शिषीष्ट ॥
 श्रस्तन्या च ॥ चेता । चाशिता ॥ दाता । दायिता ॥
 हता । धानिता ॥ यहीता । पाहिता ॥ द्रष्टा । दर्शिता ॥
 इज्जडावादिटसु कारितलोपः स्यात् । कारिष्यते । कार-
 यिष्यते ॥ चोरिष्यते । चोरयिष्यते ॥ मानुषस्थानां क्लृप्तो
 नित्यम् । गमिष्यते ॥

सुङ् भूपणे सम्मर्युपात् ॥ ३८ ॥

भूपणेश्चै सम्मर्युपात् परस्मै लजः सुजादिर्भवति ॥
 सकृत्ता । सचस्कार । समस्कार्यीत् । परिष्कृता । परि-
 चस्कार । पर्यष्कार्यीत् । अङ्घ्र्यवधानेऽपि पत्वनिष्यते ॥
 उपस्कृता । उपचस्कार । उपास्कार्यीत् ॥ एवं समवायेऽपि
 वक्तव्यम् । भूपणसमवायाभ्यामन्यत्रापि दृशवे । 'सकृतमि-
 दमनित्यमिति । उपात् प्रतिवद्विज्ञतवाक्याध्याहार्यु
 सुङ् वक्तव्यः । असिपत्रस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।
 विज्ञतं भुङ्क्त इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पति । वाक्याध्याहारं
 जल्पतीत्यर्थः ॥

। इति दीर्गसिंघां सत्तावाख्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ १ ॥

पदान्ते यत्तमानानां धुटाम् अन्तरतमः प्रथमो भवति ।
 तत्रायः । पस्सुच्छानि । ज्ञानमुद्योक्तम् । तच्छ्रुतम् । ककु-

ब्रूमः । यर्गप्रथममन्तणं स्यात् ॥ अनेट । अनेड् ।
 आमोत् । अमाद् । या विरामे [का० २. ७. ६२] इति
 बाधकत्वात् प्रथमतोयो ॥ पटपङ्कणम् अपङ्कतस्यापि
 निद्रस्य परिपङ्कार्थं तेन च धातोरने न स्यात् । यदिति ।
 पङ्कतं ॥ धुटानिति किम् ? अङ् । अपङ् ।

रसकारयोर्विष्टटः ॥ २ ॥

पदान्ते वर्तमानया रेफसकारयोर्विष्टटो भवति ।
 अविभ । पचावः ॥ पटान्त इति किम् ? विभर्त्ति । आच्छटे ।
 अतएवारभः ॥ कथम् अभिनस्वम् । अभिनस्वम् । अङ्ग-
 स्वम् । अङ्गस्वम् । सौ पदान्तेऽरेफप्रकृत्योरपि वा दधो
 रत्न स्यात् ॥

घटधुभेभ्यस्तयोर्धोऽघः ॥ ३ ॥

घटधुभेभ्यः परगास्तयोर्धो भवति । न तु धाज ।
 अदुग्ध । अदुग्धाः । अनोट । अनोटाः । अनुव । अनुवाः ।
 अनव्य । अनव्याः ॥ अध इति किम् ? धत्तः । धत्यः ॥

पटोः कः से ॥ ४ ॥

पटोः कौ भवति से परे । पश्यति । पिपचति ।
 सेज्यति । सिलिचति ॥ स इति किम् । पिनटि । सेटि ॥

तवर्गस्य पटवर्गाद् टवर्गः ॥ ५ ॥

पाटवर्गाच्च परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति । वपुष्टरम् ।
 वपुष्टा । दृष्टि । पिनटि । कुणाति । ईडे । लीटः ।

अलोढम् ॥ टवर्गाद्वर्ग इति किम् । यत्ता । पपक्व । इति
मिद्वयम् ॥ कथं मधुलिद् तरति । मधुलिद्वतरः ।
अन्यत्वात् ॥

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ ६ ॥

ढे परे ढलोपो भवति । उपधायाय दीर्घः । लीढ ।
मूढः ॥ कथं लीढा । द्रोढा । अन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते ढलोप
एव स्यात् ॥ उपधाग्रहणस्य सञ्चापूर्वपात्वाद् ऋतो न
स्यात् । वृह । वृढः ॥ दृह । दृढः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७ ॥

सहिवहोर्ढे परे ढलोपो भवति । अवर्णस्योद् भवति ।
मोढा । वोढा ॥ कथम् ऊढः । ऊढवान् । अन्तरङ्गत्वान्नित्य
त्वात् सम्प्रसारणम् ॥ वर्णग्रहण किम् ? उटवोढाम् ।
सिच्यस्य दीर्घत्वेऽपि न स्यात् ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ८ ॥

धातूना धुटा चतुर्थेऽथेव तृतीयो भवति । दोग्धा ।
दिष्टि । चकादि । लब्धा ॥ चतुर्थेऽथेवेति नियमात् । ग-
ण्यते । धिटः ॥

अघोघेष्वग्निटां प्रथमः ॥ ९ ॥

अघोघेषु परतो धातूनामग्निटां धुटा प्रथमो भवति ।
घोचि । मीक्षा । युयुक्षते । आरिप्सते ॥ अग्निटामेवेति
किम् ? अस्ति ॥

भृजः स्वरान्त् खरे द्विः ॥ १० ॥

भृज. स्वरान्त् परस्य खरे द्विर्भवति । भृजो । बभ्रज्जि ।
बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे ॥ आद्यव्याकरणमतमेतत् ॥

अस्य वमोर्दोर्वः ॥ ११ ॥

अकारस्य वमोः परतो दीर्घो भवति । ययामि ।
ययाव । ययामः । दीप्यामि । दीप्यावः । दीप्यामः ॥ अ-
स्येति किम् ? दध्यः । दध्यः । यदि स्वादीर्घस्तदान्तोपी न
स्यात् ॥ कथं पचमानः । अपचम् । यमीर्वर्णयोराद्ययोः
साहचर्यात् ॥

स्वरान्तानां सनि ॥ १२ ॥

स्वरान्तानां धातूनां सनि परं दीर्घो भवति । चिकी-
र्षति । कुक्षपति । चिषोर्षति । शिथयिषति । विमरेष-
तीति गुणेनात्रातत्वात् स्वरान्तानामिति सुखार्थमेव ॥

हनिङ्गमोरुपधायाः ॥ १३ ॥

इडा गम. इङ्गमः । हन्इङ्गमोरुपधाया दीर्घो भवति
सनि परं । लिघासति । अर्धाजिगामत् ॥ इडो गम इति
किम् ? सार्धगसत् ॥ तितासति । तितनिपतीति वा वक्ष-
्यम् ।

नामिनो वोरकुर्कुरोर्व्यञ्जने ॥ १४ ॥

नात्र तटन्तविशेषणम् । वोरुपधाया धातोरनामिनो
दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । न तु कुर्कुरोः चिकीर्षति । वुभृ-

पति । दीव्यति । जीव्यति । कुर्वते । कुर्वते ॥ धातोरिति
 किम् ? कुर्वते ॥ कथं कुर्वते रोगते । नामधातुत्वात् ॥
 नामिन इति किम् ? कर्त्ता । भव्यम् ॥ वीर्येति किम् ?
 वीर्यति ॥ अकुर्वते रोरिति किम् ? कुर्वते । दीर्घविधिं प्रति
 न स्यानिबद्धिति । कुर्वते ॥ कथं रोरि रोगते । रोरितुः ॥ रोरि
 'गजने । विव्यतुरिति । अभ्यासप्रतिषेध इति ॥ व्यञ्जन
 इति किम् ? किरिति । सुवति ॥

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १५ ॥

सस्य ह्यस्तन्यां दौ परे तां भवति । अचकात् । अन्व
 गात् ॥ ह्यस्तन्यामिति किम् ? अभैक्वीत् । ईदृशदृषदृषिण
 यदृषात् ॥ ह्यस्तन्यां सौ वा यत्तव्यम् । अचकास्वम् । अच-
 कात्त्वम् ॥

अङ् धात्वादिह्यस्तन्यद्यतनोक्रियातिपत्तिषु ॥ १६ ॥

ह्यस्तन्यादिषु परतो धातोरादिगङ्गागमो भवति ।
 अकरीत् । अकार्षीत् । अकरिष्यत् ॥ धातोरिति किम् ?
 न्ययिगत ॥

स्वरादीनां हृदिरादेः ॥ १७ ॥

स्वरादीनां धातूनां ह्यस्तन्यादिष्व्रादेः स्वरस्य हृदिर्भ-
 वति । आन्तरतम्यात् । ऐधत । ऐधिष्ट । ऐधिष्यत ॥
 कथम् ऐज्यत । औष्यत । औष्यत । अन्तरङ्गत्वादङ्गागमे
 यणि सम्प्रसारणे सन्धौ च हृदिः । पदान्तरङ्गां वा यणा
 दयः ॥

अवर्णस्याकारः ॥ १८ ॥

स्वरादीनां धातूनामादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्या-
दिषु परतः । आटत् । आटोत् । आटिष्यत् । आट्रीत् ।
आपत् । आप्प्यत् ॥ अवर्णः सर्वमुच्चस्यानमिलो कै । एक-
देशेनान्तरतस्यात् । सर्वा ह्रस्वा मा भूवन्निति वर्णग्रह-
णम् ॥

अस्तेः ॥ १९ ॥

अस्ते ह्यस्तन्यामगुणेऽवर्णस्याऽऽकारो भवति । आस्ताम् ।
आमन । व्यत्यास्त । परोऽप्यवर्णस्याकारो लोपेन बाध्यतेऽ-
स्तिमात्राव्ययत्वात् ॥

एतैर्ये ॥ २० ॥

एतैर्ये ह्यस्तन्यानि परेऽटोऽवर्णस्याऽऽकारो भवति ।
आयन । अध्यायन् ॥ परापि ह्रस्विरणमात्राश्रितेन यत्वेन
बाध्यते ॥ च इति किम् ? अगात् ॥

न मामास्ययोगे ॥ २१ ॥

मायोगे मास्ययोगे च ह्यस्तन्यादिष्वडागमो न भवति ।
मा भवान् करोत् । मास्य करोत् । जुगुप्सत् स्मै नमदुष्ट-
भाव सैव भवानक्षतमाहुस्त इति मतम् ॥ मा भवान्
कार्षीत् । मास्य कार्षीत् । संयुक्ते न स्यादिति मास्यग्रह-
णम् ॥ साहचर्यान्मटो न स्यात् । मा भवानपठत् ॥

नास्यन्ताद्वातोराशोरद्धतनीपरोच्चासु धो दः ॥ २२ ॥

नाम्यन्ताज्ञातो गशौरद्यतनोपरोधासु यो धकारस्तस्य
 ठकारो भवति । चेपोदुम् । कपोदुम् । अध्यगोदुम् । मम
 स्थिदुम् । तुष्टुदुम् । चक्षुदुम् ॥ अन्तग्रहण भूतपूर्वनाम्यन्ता
 र्थम् । तेन प्रावरिपोदुम् । अनविदुम् । लुलुविदुम् ॥ धातो
 रिति सन्नापूर्वकत्वादनित्यार्थम् । तेनासु सेटसु विभाषा
 सिद्धा । प्रावरिपोदुम् । प्रावरिपोध्वम् । अनविदुम् । अन-
 विध्वन । दिदौयिदुम् दिदौयिष्व इत्यपि ॥

मर्जो मार्जिः ॥ २३ ॥

मर्ज इत्येतस्य मार्जिराटेशो भवति । माष्टी ।
 मार्च्यति । अमार्ट् । मार्जी वर्त्तत ॥ मर्ज इति किम् ?
 ष्टः ॥

अगुण स्वरे या वक्तव्यम् । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति ॥

धात्वादेः यः सः ॥ २४ ॥

धातोराद्यवयवस्य धकारस्य मकारो भवति । पङ्
 मङ्गति ॥ पिच् । सिञ्चति ॥ धारोरिति किम् ? षट् ।
 पण्ड ॥ आदेरिति किम् ? लपितुम् ॥ कथं परङीयति ।
 नामधातुत्वाद् धातोच्चारणको यिन् न धकार इति ॥ छिबु
 कम्वाचमामनि [आ० ३ ६, ६७] इति निर्देशात् ।
 छोयति । छिवेरपि धकारष्ठकारपरस्परकार परो वेति
 मतम् । तेन टेष्ठोच्यते । तेष्ठोच्यत इति मिद्वज ॥

धक्तेर्न स्यादिति वक्तव्यम् । धक्ते । निमित्तादिका
 रस्यस्य सकारस्य यत्पार्श्वं यापदेशो धातूनामिति । तत्र

च खरदन्त्यपराः सादय. णोपदेशाः । णिङ्खिदिखटिष्य
पयय सृपिसृजिस्तुत्यासोक्तसेक्तवर्जम् ॥

णो नः ॥ २५ ॥

धात्वाटर्णकारस्य नकारो भवति । णीज् भवति । णम
नमति ॥ धात्वादेरिति किम् ? कणति ॥ कथञ्चकारोयति ।
नामधातुत्वात् ॥ इङ्गाप्युपसर्गाटमभासे णोपदेशस्य णत्वार्थो
नकारपाठः ॥ सर्वे नादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनर्दिन-
द्विगाटिनटिनृनाद्युनाद्यवर्जम् ॥

निमित्तात्मन्यविकारागमस्यः सः पत्वम् ॥ २६ ॥

अन्त्याद्यौऽवमारम्भः । निमित्ताद्याभिकरात् परः प्रत्य-
यविकारागमस्य. सः पत्वमापद्यते ॥ नाभिनम्यायत् ।
चिचोपति । लुलूपति । मर्पिष्यति । धनुष्यति ॥ कात् ।
गण्यति । विषजति ॥ रात् । चिकीर्षति ॥ विकारस्य ।
मिदिय । सुखाय ॥ अगमस्यः । यरिष्यरोति । वधनाद्
भिन्नपटेऽपि व्यपदेशिवद्भावात् । प्रत्ययविकारागमस्य इति
किम् ? सृष्टृ । मिसृप्मति ॥ नेह । मिमेकिपति । तस्मैवापि
शब्दस्याव प्रपञ्चः ॥

तथोपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्वतिस्तोतिस्तोभतीनाम् अङ्-
न्तरोऽपि । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिपुङ्गति । अम्भ-
पुवत् । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिष्टोति । अभ्यष्टीत् ।
अभिष्टोमते । अभ्यष्टोमत ॥

स्यासेनिसेधतिचिचसन्वप्सन्वजाम् अङ्भ्यामान्तरोऽपि ।

अभिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । अभितष्ठौ ॥ सेन्या अभि
याति । अभिपेणयति । अभ्यपेणयत् । अभिषिपेणयिषति ॥
अभिपेधति । अभ्यपेधत् । प्रतिपिपेधयिषति । प्रत्यपेधत् ।
प्रतिपिपेधयति ॥ अभिपिषति । अभ्यपिषत् । अभिषिषि
यति ॥ अभिपजति । अभ्यपजत् । अभिपिषद्भति ॥ परि-
ष्वजते । पर्यष्वजत । परिपिष्वहुते ॥

सटेरप्रति ॥ निषोटति । न्यषोटत् । निषिषत्सति ॥ अप्रति-
रिति किम् ? प्रतिसोटति । प्रत्यसोटत् । प्रतिसिषत्सति ॥
प्रतैरपि स्तन्मे ॥ प्रतिटश्नाति । प्रत्यटश्नात् । प्रतितटश्न ॥
एवम अभिटश्नाति । अभ्यटश्नात् । अभितटश्न ॥ अवाद्
ओर्जित्यनिकटाययेषु । मत्तस्यावटश्न । अवटश्ना सेना ।
टण्डमवटश्नास्ते ॥ एष्विति किम् ? अवस्तव्यो वृषण ।
श्रीतेन सङ्घुषित इत्यर्थः ॥

विश्वस्य नो भोजने ॥ विष्वणति । अवष्वणति । व्यष्वणत् ।
अवाष्वणत् । विष्वणाण । अवष्वणाण । मगच्छ भुङ्क्त
इत्यर्थः ॥ एवमन्येऽप्यनुमर्त्तव्याः ॥

शासिवसिषसौना च ॥ २७ ॥

निमित्तात्परः शासिवसिषसौना च सः पत्वमाप
यति । शिष्यते । उष्यते । जचतु ॥ अविकारस्य इत्यारम्भः ॥

स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥ २८ ॥

निमित्तात्परः प्रत्ययविकारागमस्य स्तौतीनन्तयो-
रेव सनि पत्वभूते सः पत्वमापयति । तुष्टूषति । सिपेधयि-

पति । सुखापयिपति ॥ स्तोतोमन्तगोरिति किम् ? मिसि-
घति । सुसूयति ॥ गत्वभूत इति किम् ? तिष्ठामति । सुप-
पति ॥ कथं मायुपति । सेकोयते पत्नं पथात् मम् ॥
अर्थान् प्रतीपिपति । सनोऽवयवस्यानभ्यासभ्यान्निमित्तात्
पत्नं व्यादेव ॥

खिटिखटिमहोनामिमन्तानां नेप्यते । सिखेटयिपति ।
मिषादयिपति । सितादयिपति ॥ तन्नैवापि गण्डेनान्य-
दपि व्यभिचार्यते । तथा मिषयेकोचितं न स्यात् । मेसि-
खते ॥ सुनोते. खे । अभिसाख्यते ॥ सेधवेगते । अभिसेध-
यति गाम् । गमयतीत्यर्थः ॥ एवमन्येऽप्यनुमत्तव्यः ॥

लुगलोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ २६ ॥

लुका लोपे मति प्रत्यये परे यत् कार्यं प्रकृतस्तत्र
भषति । लुका लोपो यस्येति विषयः । यज्ञाः । यज्ञाः ।
कनिष्ठाः । पञ्च । कति । दुग्धे । विकरणलुकि न गुण ।
लुकाति न कृतं लुक्लोपयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तत्र प्रत्यय-
लोपे प्रत्ययनक्षणमवधार्यते । अभिषत् । अक्षिप्त ॥ प्रत्य-
यकृतमिति किम् ? परस्यान वत् । उटशुः । यदु ॥
कतोऽङ् । पञ्चाय ॥

श्रुविधिः स्मरे द्विर्वचननिमित्ते कृते द्विर्वचने ॥३०॥

द्विर्वचननिमित्ते स्मरादौ प्रत्यये परे प्रकृतेः पूर्वान्धन
परान्धत्वा द्विर्वचने कृते स्मरस्य स्थाने विधिर्भवति ।
पपतुः । आटिटत । जम्भतुः । इयाय । गिनाय । निनविध ।

लुनाव । लुलविध । निम्नतुः । चक्रतुः ॥ स्वरविधिरिति
 किम् ? अस्यपपत् । सपरस्वरायाः समामारणे पश्चाद् द्विर्व-
 चनम् ॥ स्वर इति किम् ? जीघ्रोयते ॥ द्विर्वचननिमित्त
 इति किम् ? दुष्पूषति ॥ येन विना यत्र भवति तत्तस्य
 निमित्तम् ॥ इदो विधिना सति द्विर्वचनमिति तेन ।
 प्ररिप्यतोति मिडम् ॥ वायम् । इधेय । उवाय । न स्या
 नियस्वम । अमज्जम् इति वचनात् ॥

दोऽनुबन्धोऽप्रयोगौ ॥ ३१ ॥

अनुबन्धत इत्यनुबन्धः । अप्रयुक्तिरप्रयोगः । अनुबन्धो
 यः सोऽप्रयोगो । अनुस्वारणोयो भवति । इड् । अधोते ॥
 डुक्कज् । कुरुते । एवमन्येऽपि ॥

शिडिति शादयः ॥ ३२ ॥

शादयो वर्णा हप्येन्ताः शिडिति संज्ञिताः ॥ शिडप-
 देगाः । शिडपरोऽघोषः [का० ३. १. १०] इत्येयमादयः ॥

सम्प्रसारणं दृष्टतोऽन्तःस्थानिमित्ताः ॥ ३३ ॥

इदं उच्यते इत्येति दृष्टम् । तकारः सुम्बनिर्देशार्थः ।
 अन्तःस्थेन निमित्तमप्यतिर्येयां तेऽन्तःस्थानिमित्ता दृष्टत
 समामारणमिति संज्ञिताः ॥ सम्प्रसारणप्रदेशाः । सपरस्व-
 रायाः सम्प्रसारणनन्तःस्थागाः [का० ३. ४. १] इत्येय-
 मादयः ॥ अन्तःस्थानिमित्ता इति किम् ? स्थिताः । स्थित-
 यान् । तदीर्घमन्य न स्यात् ॥

अर् पूर्व द्वे सन्ध्याक्षरे च गुणः ॥ ३४ ॥

अर् पूर्व द्वे सम्यक्त्वे च गुण इति संज्ञिताः । एक
 पूर्वमैकारमपेक्षापर चोकारमपेक्ष्येति ॥ गुणप्रदेगाः ।
 नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः [का० १. ५. १] इत्येव-
 मादयः ॥

आकृत्तरे च वृद्धिः ॥ ३५ ॥

आर् उत्तरे च द्वे सम्यक्त्वे वृद्धिरिति संज्ञिताः । आर् ।
 णि । ओ ॥ वृद्धिप्रदेगाः । वृद्धिरादौ नण [का० २. ६. ४८]
 इत्येवमादयः ॥

इति दोर्गसिंघां वृत्तायास्यात्तेऽष्टमः पाठः समाप्तः ॥

॥ इत्यास्यात् समाप्तम् ॥

अथ कृतः ॥

वृत्तादिवटमो रुढाः कृतिना न कृताः कृतः ।

कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रतिहृदये ॥

सिद्धिरिज्जद्व ज्ञानुबन्धे ॥ १ ॥

ज्ञानुबन्धे णानुबन्धे च कृतत्ववे परे धातोरिधौव
 कार्यस्य सिद्धिरितिदिश्यते ॥

इज्जद्वेऽस्योपधाया दीर्घा वृद्धिश्च नाभिनाम् ।

इन्तेषां ज्ञानुबन्धोऽस्वः कुटादीनां गुणो भवेत् ॥

भ्यादादन्तानामायिष इनोचीति निबन्धनात् ।

न इच्छो भानुबन्धानामिषि वा वचनेन च ॥

पाठः । पाठकः । कारः । कात्तः । मानः । मानकः ।

जनः । जनकः । बः । बधकः । उत्कोटः । उत्कोटकः ।
पायः । पायकः ॥ मिथियहणं मित्रकर्तृकत्वाभङ्गनार्थम् ॥

इन्तेस्तः ॥ २ ॥

इन्तेर्नकारस्य तकारो भवति । जानुबन्धे णानुबन्धे च
कृत्यत्यये परे । घातः । घातकः ॥ कथं भ्रौणहृत्यमिति
रुटितः मिथः ॥

न सेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ३ ॥

इज्मात्रमिह स्मर्यते । सेटोऽमन्तस्य वमिकमिचमिव-
र्जितस्यैचि कृत कार्यं न भवति । अगमि । अतमि ॥
जानुबन्धे कृतोच्चङ्गावाच्च । शमः । शमकः । शमी । तमः ।
तमकः । तमी ॥ सेट इति किम् ? अयामि । यामः ।
शानकः ॥ अवमिकमिचमामिति किम् ? अवामि ।
अकामि । आभिधानादाहपूर्वधमिः । आचामि । वामः ।
कामः । आचामः ॥ कथम् आमः । अम रोग इति चोरा-
दिक इति दीर्घः । वी यमेर्णमानिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ।
विग्रामः ॥ कथम् उग्रामः । यम चेति चोरादिको मानुव-
न्धश्च ॥ उपरम इति च दृश्यते ।

प्रत्ययलुकां चानाम् ॥ ४ ॥

प्रत्यये लुग् येषां धातूनामेकदेशस्य ते प्रत्ययलुकोऽ-
र्थात् अनामित्यनकाराणाम् । प्रत्ययलुकां धातूनां नलो-
पवर्जितानां यत् प्राप्तं तत्र भवति । अर्थात् तत्क्षिप्त्रेव प्रत्यये
परे । समिधिता । समिधकः । अदृग्दि । दृग्दक् ; । यिन् ॥

नोत्तवः । मरीच्यः । तस्य लुगधि । अस्योपधाया दीर्घां
गणय न ध्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुग् येभ्य इत्युक्तेः । भिद्याद् ।
वैप्सीति । इद्यनोर्लुकि प्रतिषेधः स्यात् ॥ अनामिति
किम् ? इन्धेर्घाज् । णधः ॥ छन्दे मनि । योस्य । रन्जिः ।
रागः ॥ कथं कुन्चेर्निकुचितमिति सन्निपातलघयत्वाद्-
गुणस्य ॥

सार्वधातुकवच्छे ॥ ५ ॥

शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुक इव कार्यं भवति ।
जुहत् । पचमानः । छजः श च [का० ४. ५. ७७] क्रिया ।
यस्य यदुक्तं तस्य तदेव श्रुतत्वात् ॥

छे न गुणः ॥ ६ ॥

छानुबन्धे कृति परे गुणो न भवति । विभ्यत् । विदन् ।
सुन्वन् । कतोऽ मधु निहानायित्वानाः ।

के यण्वच्च योक्तवर्जम् ॥ ७ ॥

कानुबन्धे कृति परे यणोव कार्यं भवति । य उक्त
वर्जयित्वा । कृतः । कृतवान् । गृहीत्वा । इष्टिः । यस्त्वद्वायं-
ऽगुणत्वं सम्प्रसारण च स्यात् ॥ योक्तवर्जमिति किम् ?
कृतः । जितः । स्मृतः । इकारागमदीर्घगुणा न स्युः ॥

जागुः छत्वशन्तृङ् व्योः ॥ ८ ॥

जागतेः कृति परे यणोव कार्यं भवति । न तु गन्तु-
च्छ्याः । यथागिषोर्वे । जागरकः । जागरितः । जागर्तिः ॥

कतीति किम् ? जागृयात् । अग्रन्तृङ्घोरिति किम् ?
जाग्रत् । जागृवि । कृगृजागृभ्यः क्तिः ॥

। गुणी क्त्वा सेङ्, अरुदादिक्षु, धकुशक्लिशगु-
धम् उमृदवदवसग्रहाम् ॥ ९ ॥

अरुदादिक्षुधादीना क्त्वा सेङ् गुणी भवति । यस्मिन्
यो भवति स तस्येति विवचायामिन । शयित्वा । देवित्वा ।
असित्वा ॥ क्तेति किम् ? निकुञ्चिति ॥ 'शीडादीना
सेङ् निष्ठैवेति नियमश्च स्यात् ॥ सेङिति किम् ? कृत्वा ॥
अरुदादिक्षुधादीनामिति किम् ? रुदविदसुधा सनि [का०
३ ५ १६] इत्यत्र रुदिसङ्घचरितो विदिर्ज्ञानार्थः ।
रुदित्वा । विदित्वा । सुपित्वा । क्षुधित्वा । कुशित्वा ।
क्लिश क्लिशू क्लिशित्वा । गुधित्वा । व्युपधत्वाद्वा न स्यात् ॥
मृडित्वा । मृदित्वा । वद उदित्वा । वस निवास एव
यजादित्वाद् उषित्वा । क्षुधिवसीच [का० ४ ६ ८७]
इतीट् ॥ गृह्णीत्वा ॥

स्कन्दस्यन्दोः क्त्वा ॥ १० ॥

अनयो क्त्वा गुणी भवति । स्कन्दिर स्कन्त्वा । स्यन्द
स्यन्त्वा ॥ असेडर्थमिदं पुनः, क्त्वाग्रहणम् ॥ यच् गुणी मा-
भूत् । प्रस्कृद्य । प्रस्यद्य ॥

व्यञ्जनादेर्व्युपधस्यानो वा ॥ ११ ॥

उच्य इयं वी । ते उपधे यस्य स व्युपधः । व्यञ्जनादे-
र्धातोस्कारेकारोपधस्यावकारान्तस्य क्त्वा सेङ् गुणी

भवति वा । द्युतित्वा द्योतित्वा ॥ निम्बित्वा । सेम्बित्वा ॥
अश्वनादेरिति किम् ? एषित्वा । ओषित्वा ॥ अथ इति
किम् ? देवित्वा ॥

मयेति वा वस्तुश्रमः । कनचिपते सरोचिपते तिलिचि-
पति तिलेचिपति ॥

टपिमृषिकृगिवञ्चिलुच्चा तां च ॥ १२ ॥

एषां धातूनां क्ता सेट् गुणो भवति वा । टपित्वा
तर्पित्वा । अर्पित्वा । मर्पित्वा ॥ कृग्य तनूकरणे । कृगित्वा
कर्षित्वा ॥ वचित्वा वञ्चित्वा ॥ चुचित्वा । सुञ्चित्वा ॥ ऋत
इति सौत्रो धातुः । ऋतित्वा अर्तित्वा ॥

यफान्तानां चानुपङ्क्तिणाम् ॥ १३ ॥

यान्तानां फान्तानां चानुपङ्क्तिणा क्ता सेट् गुणो
भवति वा । यथित्वा यथित्वा ॥ यथित्वा यथित्वा ॥
शुभित्वा शुम्भित्वा ॥ अनुपङ्क्तिणामिति किम् ? कौथित्वा ।
रुफित्वा । व्युपधत्वे विकल्पो न भ्यात् ॥

जान्तनशामनिटाम् ॥ १४ ॥

जान्तनशामनिटामनुपङ्क्तिणा क्ता गुणो भवति वा ।
भक्ता भङ्क्ता ॥ रक्ता रङ्क्ता ॥ नक्ता नङ्क्ता । मञ्जि-
नशार्धटौति नकारागमः ॥ अनिटामिति किम् ?
अञ्जित्वा ॥

शौङ्पूङ्घपिच्चिदिखिदिमिदां निष्ठा सेट् ॥ १५ ॥

शोडाटोना निष्ठा सेट् गुणो भवति । यथितः । यथि

तवान् ॥ पवितः । पवितवान् । पूक्षिथोर्वा [का० ४ ६
८८.] इतीट् ॥ एष धर्षितः । धर्षितवान् ॥ छेदितम् ।
मेदितम् । प्रक्षेदितः । प्रक्षेदितः । प्रमेदितः । आदनुबन्धाद्
भावादिकर्मणोर्वा [का० ४. ६. ८२] इतीट् ॥ छेदिति
किम् ? पूतः । धृष्टः ॥ उत्तरत्र वा वचनान्नित्यमिहेति ॥

॥ उपः क्षमायाम् ॥ १६ ॥

क्षमाती वसमानान्मृषो धातोर्निष्ठा सेड् गुणी भवति ।
मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायामिति किम् ? अपमृषितं
वाक्यमाह ॥

भावादिकर्मणोर्वादुपधात् ॥ १७ ॥

उदुपधादातोर्भावि आदिक्रियाया च निष्ठा मेड् गुणी
भवति वा । द्योतितमनेन द्युतितमनेन ॥ प्रद्योतितः
प्रद्युतितः । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । अव्ययितविभा-
षया गुण्यनः स्यात् ॥ शुधितम् ॥

ह्लादो ह्रस्वः ॥ १८ ॥

ह्लादो दीर्घो ह्रस्वो भवति निष्ठामात्रे । प्रह्लातः ।
प्रह्लातवान् ॥ प्रह्लातिरिति क्तो विध्यते ॥

ह्लादेर्धस्मन्त्रन्क्लिप् ॥ १९ ॥

ह्लादेर्धस्मन्त्रन्क्लिप् । एष परतो दीर्घो ह्रस्वो
भवति । चरच्छटः । प्रच्छटः । एकोपमर्गस्यैव घे अव्ययि-
तवाच्यरणत् । तेन समुपपन्नाद् ॥ अर्धिशुचिरुचिदुष्टपि-
च्छादिच्छर्दिभ्य इम् । ह्लादयतीति कटिः । ह्रदिषो ।

हृदीपि ॥ मन् । छद्म ॥ तन् । छाद्यतेऽनेनेति छद्मम् ॥
क्षिप् । तनुच्छत् ॥

दीर्घस्योपपदस्थानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ २० ॥

दीर्घान्तस्योपपदस्थानव्ययस्य खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ
परं ऋजो भवति । वधुश्चन्द्रा दासो । यामणिश्चन्द्रो दासः ।
वधुश्चन्द्रा । कालिश्चन्द्रा । हरिणिश्चन्द्रेति विवक्षितकर्तृक-
र्मैकवस्तुप्राप्तं पु वद्भाव बाधते परत्वात् ॥ दीर्घप्रद्वयं तद-
न्तसुखार्थमिति के । पाञ्चन्या ॥ उपपदस्येति किम् ? यट्
प्रियंवदा ॥ अनव्ययस्येति किम् ? दिशामन्या राशिः ॥

नामिनोऽम् प्रत्ययवच्चैकस्वरस्य ॥ २१ ॥

उपपदस्थानव्ययस्यैकस्वरस्य नामिनः यरोऽभवति ।
खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । स च प्रत्यय इव मात्रि-
भाद्विदितोयैकवचनवत् । यथा । रविकरस्तक्यु क्षिप्रन-
यमिव रत्न इति गम्यते ॥ नावश्चन्द्रः । नरश्चन्द्रः ॥ शा-
चन्द्रः । श्रियश्चन्द्रः ॥ नामिन इति किम् ? चम्पन्या ॥
एकस्वरस्येति । किम् ? सेनानिश्चन्द्रः ॥

ह्रस्वात्पोर्माऽन्तः ॥ २२ ॥

उपपदस्थानव्ययस्य ह्रस्वान्तस्य रूपस्य मकारोऽन्तो
भवति खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । नाठिन्मः । यद्
मेजयः । भरुनुदः । संयोगादेर्धुटः [का० २. ३. ५५]
इति सन्तोषः ॥ अनव्ययस्येति किम् ? मुकरः कटः ॥

सत्यागदास्तूनां कारे ॥ २३ ॥

सत्यादीनां कारशब्दे परे सोऽन्तो भवति ॥ सत्य करो-
तीति सत्यद्वारः । एवम् अगदद्वारः । असुद्वारः ॥ उयो-
च्चारिपदानामपि कारे । येजन्तेऽपीच्छन्ति । सत्यस्य कारः
सत्यद्वारः । एवमन्यत्रापि मकारवर्णागमो दृश्यते । लोक-
स्फीणः । आद्रमिन्वः । अग्निमिन्वः । भद्रद्वरणम् । उष्ण-
द्वरणम् । मध्यन्दिनम् । स्येनम्पाता तैलम्पाता कोडा ॥

गिलेऽगिलस्य ॥ २४ ॥

गिलादन्यस्य गिलशब्दे परे सोऽन्तो भवति । गिरतेः
कप्रत्ययः ॥ तिमिगिलः । तिमिगिलः ॥ एवं रिपुगिलम् ॥
अगिलस्येति किम् ? गिलगिलः ॥

अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम व्रतयोजनविस्तरः ।

तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति त्रिलोऽप्यस्ति राघवः ॥

उपसर्गादसुदुर्भा लभेः प्राग् भात् खल्वधोः ॥ २५ ॥

उपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राड् मकारागमो भवति ।
खल्वधोः परतः । न तु सुदुर्भाम् । ईपल्लभः । सुप्र-
लभः । दुष्प्रलभः ॥ धनि च । प्रलभः । विप्रलभः ॥ उप-
सर्गादेवेति नियमात् । ईपल्लभः । लाभो वर्तते ॥ असुद-
र्भामिति किम् ? सुलभः । दुर्लभः ॥ केवलाभ्यामेवेत्यत
तेन । अतिसुलभः । अतिदुर्लभः ॥ कथम् अतिसुलभः ।
अतिदुर्लभः । यदादतिना समासः ॥

आडो वि ॥ २६ ॥

आडः परस्य लभेर्भात् प्राड् मकारागमो भवति
यकारादौ प्रत्यये परे । आल्लभा गौः ॥

उपात् प्रशंसायाम् ॥ २७ ॥

उपात्परस्य समीभात् प्राङ् मकारागमो भवति प्रशं-
सायां शक्यमानायां ये परतः । उपलब्धानि धनानि ।
प्रशंसनीयानीत्यर्थः ॥ प्रशंसायामिति किम् ? उपलब्धुं
शक्यम् । उपलब्धम् ॥ वाच्यम् आलभ्य । उपलभ्यते । समी-
कार इति विशेषणात् ॥

वा कृति राचेः ॥ २८ ॥

कृदन्ते परे रात्रेर्भोऽन्तो भवति वा । रात्रिश्चरः ।
रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्राट् । पचादित्वादच् ॥ रात्रि-
चर इति नित्यम् उपपदाश्रयत्वात् ॥

पुरन्दरवाचंयमसर्वं सहद्विषन्तपाञ्च ॥ २९ ॥

एतेऽण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुरं दारयतीति पुर-
न्दर इन्द्र । वाच. वच्छतीति वाचंयमो यत एव । भवे
सहते सर्वसहः । द्विष तापयतीति द्विषन्तप ॥ यज्ञक्षणे-
नानुत्पद्यं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् ॥ भग दारयतीति
भगन्दरो रोगो रुदित एव ॥

धातोस्तोऽन्तः पानुबन्धे ॥ ३० ॥

ऋत्वारुपोर्भोऽन्त [का० ४. १. २२] इत्यतो ऋचोऽनु-
वर्तते । धातोर्ऋत्वान्तस्य पानुबन्धे कृति परे तोऽन्तो
भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । पल्लव । इत्वरः ॥ धातो-
रिति किम् ? उपपदस्य माभूत् । आमन्नी । सेनानि
कुलम् ॥ इव इभ्यामिति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

ऋष्वान्तस्येति किम् ? आनीय । आपूय ॥ कथम् उपेत्य ।
साधनायत्तत्वात् क्रियायाः प्रत्ययकार्यमेव ॥ अन्तग्रहण
सुखार्थम् ॥

ओदौह्रां कथः स्वरवद् ॥ ३१ ॥

ओदौह्रां कथः स्वरवद् भवति । लघ्वम् । अवश्यला-
घ्यम् ॥ ओदौह्रामिति किम् ? चेयम् ॥ कथ इति किम् ?
उपीयते । प्रीयत । इह कदम्बहृणादन्त्यच सामान्यमवग-
म्यते ॥

जिह्वोः शक्ये ॥ ३२ ॥

जिह्वोः शक्येऽर्थे विहितः कथः स्वरवद् भवति ।
जेतुं शक्यं जय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् ॥ शक्य इति किम् ?
जेयम् । जेयम् ॥ जिह्वोरिति किम् ? जेतुं शक्यः । जेय ॥

क्रौञ्चस्तदर्थे ॥ ३३ ॥

तस्यार्थो द्रव्यविनिमयः । क्रौञ्चः परस्मादर्थे वर्त्तमानः
कथः स्वरवद् भवति । क्रय्या गौः । कथित् क्रीयतोति
कृत्वा हृष्टेऽवतारिता गौरित्वर्थः ॥ तदर्थ इति किम् ?
क्रेयं मे धान्यं नास्ति क्रय्यम् । न प्रसारितमित्वर्थः ॥

वेलोपोऽष्टकस्य ॥ ३४ ॥

वेः कृत्तञ्चकस्याष्टकस्य वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य लोपो
भवति । किप् । छतस्पृक् ॥ विष् । अर्धभाक् ॥ विच् ।
तलपाः ॥ छत इति किम् ? उपेयिवांसमाचष्टे । उपेयि-

व्यतीति किप् । उपेयिवः । उपेयिवो ॥ अपृक्तस्येति
किम् ? छिन्नादीनां विशेषकवानुबन्धान्मृज्ये कारोपमत्ति-
तस्य वसावस्य लोपार्थं तेनेह न स्यात् । जागृविः । कृग-
जागृभ्यः क्ति ।

द्योर्व्यञ्जनेऽये ॥ ३५ ॥

यकारवकारयोर्व्यञ्जने परे यकारवर्जिते लोपो
भवति । कूयो । कूत । कूतवान् । टिटिवान् । मिमि-
वान् ॥ व्यञ्जन इति किम् ? ज्ञायिता । टेविता ॥ अय
इति किम् ? प्रकूय । प्रदोष्य । कथं कण्डूः । लोन् । य-
र्थाश्रयेऽपि प्राचयलोपलक्षणं कश्चित् ॥ नव्य । लघुमित्यो-
होऽयं वकारः ॥

निष्ठेटौनः ॥ ३६ ॥

निष्ठायाभिष्टि पर इनो लोपो भवति । जारितः ।
जारितवान् । लक्षितः । लक्षितवान् ॥ इटोति किम् ?
संज्ञपितः पशुः । इत्यन्तर्धं [कार० ३ ७, ३३] इत्यादिना ।
अत्रि वेट् ।

वेटाभेकस्वरभृत्वा संज्ञपित इहस्ति ते ।

पाविते प्रागिनी लोप एकस्वराश्च चेट् पचेः ॥

नालिष्ठायायान्ते लुप् ॥ ३७ ॥

आलु । इणु । आय्य । यन्त । इव । एषु परत इनो
लोपो न भवति । मृहयालुः । पावयिष्णुः । मृहयाय्यः ।
शुद्धिस्सुद्धिश्चिभ्य आय्यः ॥ गण्डयन्तः । मण्डयन्तः ।

यष्टिमष्टिनिनन्दिभ्योः भृच् ॥ स्तनविद्भुः । स्तनिकृष्टिपु-
पिगटिमटिभ्य इन इत्तः ॥

लघुपूर्वाऽय् यपि ॥ ३८ ॥

लघुपूर्व इन अय् भवति यपि परे । वचनाटेकवर्णव्य-
वधानेऽपि । प्रथमय्य । विगर्णय्य ॥ लघुपूर्व इति किम् ?
'अस्त्रधार्य गत' ॥ आपः परस्य वा वक्तव्यम् । प्राप्य गत ।
प्रापय्य गतः ॥ इडादेशस्य लाघणिकत्वात् अभ्याप्य
गतः ॥

मौनात्यादिदादौनामाः ॥ ३९ ॥

'मौनातिर्मिनोतिदीडां दामागयतिपिबतिस्यास्यति-
जहातीनां च यपि पर आकारी भवति । मौञ् प्रमाय ।
ह,मिञ् परिमाय । ङीङ् उपदाय ॥ दामादौनामोत्तवाध
नार्धमेव । प्रदाय । प्रधाय । नेङ् माङ् प्रमाय । प्रगाथ ।
प्रपाय । प्रस्थाप । मो अवसाय अवहाय ॥

चेर्दीर्घः ॥ ४० ॥

चेर्दीर्घो भवति यपि परे । प्रचोय । उपचोय ॥ कथं
प्रचित्य गत । चिप् चिसायामिति लाघणिकत्वात् ॥

निष्ठार्या च ॥ ४१ ॥

निष्ठार्या च चेर्दीर्घो भवति । प्रचीणः । प्रचीणवान् ।
प्रचीयतेऽस्मिन्निति प्रचीणं चिं छात्रस्य ॥ दीर्घ इति रुक्ता
पूर्वकत्वाटनित्यार्थः । तेन भाष्यकर्त्तृणां न प्लुतः । चित्तम-
नेन । प्रचित्तञ्छात्रो भवता ॥ आक्रोशदैव्यशेष वा ।

सितायुः । शोषायुः ॥ 'दैन्ये च । धितकः । शीणकः ॥
विताऽयं शोषोऽयं तपस्यो । कर्त्तृधिकरणयोरेवात्रापि ॥

स्फायः स्फोः ॥ ४२ ॥

निष्ठायां च स्फायः स्फोरादेर्गो भवति । स्फोतः ।
स्फोतवान् ॥ स्फायोति । इदमुद्यन्ववनावादेर्गोऽयमनित्य-
इति । स्फातः । स्फातवान् । इदृष्ट् प्रतिषिध्यते ॥

प्यायः पौः स्वाङ्गे ॥ ४३ ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गे वर्त्तमानस्य प्यायतेर्भातीनि-
ष्ठायां च पौर्भवति । पौर्नं मुखम् । पौनवस्युखम् ॥ स्वाङ्ग-
इति किम् ? प्यानः स्नेहः । प्याना बुद्धिः । प्यानं सुखं
श्लाघायाः । प्यानः शोधः । कथं पौनो बाह्यरप्यायां
पति ५ः । कथं पौन मुखं प्रतिमायाः ॥ स्वादेव

अद्रवं मूत्तिमन् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तत्र चेत् वत् तद्यायुतम् ॥

पीनाङ्गयोगात् पौनो वटुरिति । पौनः स्नेहा । पौनो
वाटुरित्यपमानात् ॥ आपौनोऽन्तः । आपौनमूधः । पाडो-
ऽभ्रुसोरेव ॥

शृतं पाके ॥ ४४ ॥

श्रातः अपयतेषु शृतमिति निपात्यते । पाकेऽर्थः ।
क्षीरहविषोरिव निपातनस्येष्टविषयत्वात् । शृतं क्षीरम् ।
शृतं हविः ॥ अन्यहेतो न स्यात् । क्षीरं अपिर्तं देवदत्तेन
यज्ञदत्तनेति ॥ क्षीरहविषोरिति किम् ? आशा यदागूः ।
अपिता यदागूः ॥

। प्रस्थः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

प्रपूर्वस्य स्थायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । प्रेष स्यादिति समासात् । प्रसस्तीमः । प्रसंस्तीमवान् । अन्तरङ्गत्वात् ह्यते सम्प्रसारणे मत्व' तु स्यात् पक्षे ॥

द्रवघनस्पर्शयोः स्थः ॥ ४६ ॥

द्रवघने स्पर्शे चार्थे स्थायतेर्निष्ठायां च सम्प्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीतो वायु' । द्रवीभूय घन कठिनमित्यर्थः । त्वगिन्द्रिययाहो गुणविशेषः स्पर्श इति ॥ द्रवघनस्पर्शयोरिति किम् ? संज्ञानो ह्यधिकः । शीतेन बहु-
धित इत्यर्थः ॥

प्रतीञ्च ॥ ४७ ॥

प्रतिपूर्वस्य स्थायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति । प्रति-
शीनः । प्रतिशीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोग एव वर्तते ॥

वाभ्यवाभ्याम् ॥ ४८ ॥

अभ्यवाभ्यां परस्य स्थायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति
वा । अभिशोच । अभिश्रूयानः । अवशीनः । अवश्रूयान् ।
उभयत्र विभाषणम् ॥

न वेज्योर्यपि ॥ ४९ ॥

वेज् । ज्या । इत्येतयोर्मपि परे सम्प्रसारणं न भवति ।
एतौ यजादिग्रहादी ॥

व्यञ्च ॥ ५० ॥

व्यञ्जय यपि परे सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उप-
व्याय ॥ यजादिरयम् ॥

सम्परिभ्यां वा ॥ ५१ ॥

सम्परिभ्या परस्य व्यञ्ज सम्प्रसारणं भवति या ।
यपि परे । मव्याय सवीय । परिव्याय परिवीय ॥ ममो
न विभापेत्यभ्ये ॥

तद् दीर्घमन्त्यम् ॥ ५२ ॥

तत्सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते । अन्त्यं चेत् । झतः ।
सवीतः । प्रस्तोतः । मित्रहः । संवीय । अन्तरङ्गत्वात्
तकारागम बाधते ॥ अन्त्यग्रहणमाख्यातार्थं च । तदुप-
हणमभिन्नबुद्धार्थम् । तेन सपरस्वरायां स्थाने सम्प्रसा-
रणं सिद्धम् ॥

वः कौ ॥ ५३ ॥

वैजः काविव सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते । ऊः । उवौ ।
सवः ॥ काविति किम् ? उत । उतवान् ॥

ध्याप्योः ॥ ५४ ॥

ध्याप्योः सम्प्रसारणं कौ परे दीर्घमापद्यते । धोः ।
आपोः ॥ वचनात् सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ५५ ॥

पञ्चमान्तस्योपधाया दीर्घो भवति कौ ध्रुवगुणे ।
 प्रयान् । प्रतान् । शान्तः । शान्तवान् । शान्तिः । शान्त्वा ॥
 ध्रुटीति किम् ? अपमत्स्य ॥ अगुण इति किम् ? गन्ता ॥
 दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वात् कमेः क्ताप्रत्यये वा । कन्त्वा
 कान्त्वा ॥

कृः शूटो पञ्चमे च ॥ ५६ ॥

हकारवकारयोः स्थाने श् ऊट् । इत्येती भवतां
 यथासंख्यम् । कौ ध्रुवगुणे पञ्चमे च । विह् गोविट् ।
 प्रह् पथिमाट् । दिव् अक्षधूः । पृष्टः । पृष्टा । द्यूतः ।
 द्यूत्वा । दुष्यूपति । विश्वः । प्रश्वः ॥ सर्वधातुभ्यो मन् ।
 श्योमा । अन्तरङ्गत्वाद् यत्वमेव ॥ ह्रस्व द्विःपाठो नैमित्ति-
 कस्याप्यभावो वा ॥

श्रिव्यविमवित्त्वरित्वरासुपधया ॥ ५७ ॥

एपासुपधया सह वकारस्योद् भवति कौ ध्रुवगुणे
 पञ्चमे च । श्रितु । श्रूः । श्रुवो । श्रुतः ॥ श्रव । ऊः ।
 उवो । उवः ॥ मव । मूः । मुवो । मुवः ॥ ज्वरः । जूः ।
 जुरो । जुरः ॥ त्वर । तूः । तुरो । तुरः ॥ श्रूतः । श्रूतः
 बान् । श्रूतिः ॥ ऊतिः । मूतिः । जूतिः ॥ तूतिः ॥
 मन् । श्योमा ॥ अयत्तरन्त्यस्वरादिसोपः । श्रोम् ॥

राह्लोष्यौ ॥ ५८ ॥

रेफात् परो हकारवकारौ सोष्यौ भवतः । कौ ध्रुव-
 गुणे पञ्चमे च । सुष्ठा । मूः । सुरो । मुरः । धुर्वो । धूः ।

उन्देर्मनि ॥ ६३ ॥

उन्देर्मनि पञ्चमो लोप्यो भवति । ओझ । ओझगो ॥

घञीन्धेः ॥ ६४ ॥

इन्धेर्घञि पञ्चमो लोप्यो भवति । एध ।

स्यदो जवे ॥ ६५ ॥

स्यन्देर्घञि स्यद् इति दीर्घाभाषो निपात्यते वेगीऽर्थे ।
स्यद् । स्यदः ॥

अवोदहिमययप्रयथास । इति निपातयितव्या । अव
पूर्वस्य उन्देः । अवोदः ॥ हिमपूर्वस्य प्रपूर्वस्य च अन्य ।
हिमययः । प्रययः ॥

रन्जेर्भावकरणयोः ॥ ६६ ॥

रन्जेर्भावकरणयोर्विहिते घञि पञ्चमो लोप्यो भ-
वति । रञ्जन रागः ॥ भावे घञ् । रज्यतेऽनेनेति राग ।
भावकरणयोरिति किम् ? रजत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥

बुष्धिनिणोश्च ॥ ६७ ॥

रन्जेर्बुधि धिनिणि च पञ्चमो लोप्यो भवति । शि-
न्धिनि बुध । रजकः । रजकी ॥ बलभजेत्यादिना धि-
निष् । रागो । चकारोऽनक्तसमुच्चयार्थ । तेन युत्यपि ।
रजनम । रजनी ॥

टंटेः खरेऽनिटि वा ॥ ६८ ॥

संछेः खरादावनिटि पञ्चमो लोप्यो भवति या ।
 यर्हयाः । संछकः । यर्हणम् । संछणस् । यर्हति । सं-
 छति ॥ अनिटीति किम् ? संछितव्यम् ॥ मर इति
 किम् ? संछेर्मन् इत्यते । परिचंछा । परिहृष्टिः । क्षिप्रा
 क्षिः ॥ कथं वृद्धते । संछति । यर्हिता । संछिता । येषां
 मक्षत्यन्तरमस्ति तेषां मते व्यञ्जनादाविश्वपि स्यात् ॥

यममनतनगमां कौ ॥ ६६ ॥

एषां पञ्चमो लोप्यो भवति कौ परे । आतद्याद् भ-
 यति । यम । संयत् ॥ मन । सम्यत् ॥ तनु । परीतम् ।
 ऋ स्वस्य दीर्घता ॥ गच्छृ । जगत् ॥

हनिः सिन्धात्मने हृष्टः सूचनार्थे यमेरपि ।

विधाटे तु विभापैव सिजागिषोर्गमिस्तथा ॥

आहत ॥ उपायत । उपायन्त कन्धा छाद्यः ॥ समगत ।
 समगन्त ॥ सङ्गसीष्ट । मङ्ग'सीष्ट ॥

विड्वनोरा ॥ ७० ॥

विटि यनि च प्रत्यये परे पञ्चमस्याकारो भवति ।
 विट् । अजाः । गोपाः । सनोतेः यत्वम् ॥ वनिप् । वि-
 लाषा । अग्निगावा । ओष्टृ अवावरी । यनो र च ॥ घुष
 घ्रावा । कनिप् । सानुनासिकमध्याकारमिच्छन्ति ॥

घुटि खनिसुनिजनाम् ॥ ७१ ॥ ;

घुडादौ प्रत्यये परे एषां पञ्चमस्याकारो भवति ।

खातः । खातिः । सातः । सातिः । जातः । जातिः ॥
सनि च । सिपासति ॥

ये वा ॥ ७२ ॥

एषा पञ्चमस्याकारो भवति वा' ये परे । प्रखाय
प्रखन्य । प्रसाय प्रसन्य । प्रजाय प्रजन्य ॥ एवं खायते
खन्यते । चाण्डायते चह्न्यते ॥

जा जनेर्विकरणे नित्यम् । जायते ॥ व्यवस्थितविभाषया
घ्यपि ये न स्यात् । खान्यम् । सान्यम् । जन्यम् ॥ तनोति-
र्यणि वा वक्तव्यम् । तायते । 'तन्यते ॥

सनस्तिक्कि वा ॥ ७३ ॥

सनोतेस्तिक्कि परे पञ्चमस्याकारो भवति वा । सनु-
तात् । सातिः । सन्तिः ॥ पुनर्वावचनालोपश्च । सतिः ॥

स्फुरिस्फुल्लोर्ध्वज्योतः ॥ ७४ ॥

अनयोर्ध्वलि पर ज्योतः प्राकारो भवति वा । विस्फारः ।
विस्फोरः । विस्फालः । विस्फोलः ॥

इज्जहातेः क्ति ॥ ७५ ॥

वा न वक्तव्ये । ज्हापत्यये परे जहातेरिद् भवति ।
हित्वा गतः ॥ जहातेरिति किम् ? हाड् हात्वा ॥

द्यतिस्त्यतिमास्तां त्यगुणे ॥ ७६ ॥

एषां तकारादावगुण इदं भवति । द्यो । दितः ।
दितवान् । दितिः । दित्वा । सो । अपक्षितः । अप-

सितयान् ॥ मा । सितः । सितयान् ॥ स्या । स्थितः ।
 स्थितवान् ॥ अगुण इति किम् ? दाता । माता । स्याता ॥
 तिपा निर्देशः कि धेट् । धीतः । धीतयान् ॥ सनु ।
 सातः । सातयान् ॥

वा छाशोः ॥ ७७ ॥

छाशोदाकारादावगुण इदं भवति या । अव-
 ष्टतः अवच्छातः । अवच्छिति अवच्छातिः । निमित्तः
 निगातः । निमित्तिः निगातिः । श्रवैर्वर्त्तते नित्यं
 श्रवस्थितविभाषया । मयितो ब्राह्मणः । अन्यथा मित्रा-
 सिद्धमेव ॥

दधातेर्हिः ॥ ७८ ॥

दधातेस्तकारादावगुणे हिर्भवति । हितः । हित-
 यान् । हितिः । हित्वा ॥ दधातेरिति किम् ? धेट् ।
 धीतः । धीतयान् ॥ या न वर्त्तते धात्वन्तरवलात् ॥

चरफलोदस्य ॥ ७९ ॥

अनयोरस्य तकारादावगुण उदं भवति । चूर्त्तः ।
 चूर्त्तिः । प्रफुल्लतः ॥ प्रफुल्लतिः ॥

दद दोऽधः ॥ ८० ॥

दामन्नकस्य धेट् वर्जितस्य तकारादावगुणे ददं भ-
 वति । दत्तः । दत्तयान् । दत्ति । दद्या ॥ दामन्नकस्येति
 किम् ? अवदातः ॥ अध इति किम् ? धेट् । धीतः ।

धीतवान् ॥ दान्ते हस्य नत्व धान्ते धत्वं स्यात् सन्निपात
सप्तमस्य वर्षमष्टमे निमित्तत्वात् ॥

स्वरादुपसर्गात् तः ॥ ८१ ॥

उपसर्गात् स्वराणां परस्य दासन्नकस्य धेनुर्वर्जं
तस्य तकारादावगुणे प्रत्यये परे तकारो भवति । प्रत्तम् ।
नोक्तम् । परीत्तम् । दसि कचिच्चाभिनां कस्य दीर्घता ।
स्वरादिति किम् ? निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । सखरोऽस्वरा
दायमादेशो न कचिद्गोप इति ॥ कथं निर्दत्तम् । अथत्
त्तम् । प्रदत्तमिति वादिकस्यैषि प्रादिसमासो निपाते
यः ॥

यपि चादो जग्धिः ॥ ८२ ॥

तकारादावगुणे यपि च परेऽदो जग्धिर्भवति । जग्ध ।
जग्धवान् । जग्धिः । जगध्वा । प्रजगध्व गत । कथम्
अजगम् । अदोऽजग इति प्रापकात् ॥ अगुण इति किम् ?
अज्ञायम् ॥

जग्यो सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाद् यपि चेति यदुच्यते ।

प्रापत्यन्तरङ्गानां यपा भवति बाधनम् ॥ इत्यग्ने ॥
प्रणम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य । यद्युभोपधाप्रगृहीता दीर्घा
दयो न भवन्ति ॥

षञ्जलोर्ध्वसूतः ॥ ८३ ॥

अदेर्वणि अस्ति च षञ्जृभवति । शृङ्गार उच्चार-

णार्थः । घासः । उपसर्गोऽन्तरम् । विघसः । प्राप्नोति
प्रघसः । अचि वक्तव्यम् ॥

क्तवन्तू निष्ठा ॥ ८४ ॥

क्तवन्तू निष्ठासंज्ञको भवतः । शब्दस्य नित्यत्वादन्वा-
र्यानि भाविनोर्नेतरैतराद्ययदोप इति । गीर्णः । गीर्ण-
वान् ॥ मिश्रः । मिश्रवान् ॥ निष्ठाप्रदेशाः । निष्ठा
[का० ४, १, ८२] इत्येवमादयः । छा मकारान्तस्य
कृत्यभावादसंज्ञमित्यप्ययमेव ।

॥ इति दीर्घसिंघा उत्तौ छत्सु प्रथमः पादः समाप्तः ॥

धातोः ॥ १ ॥

धातोरिति पञ्चम्यन्तोऽनुक्ततोऽविशेषे । धातोरित्य-
यमधिकारी वेदितव्यः । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् ॥ धातो-
रिति किम् ? कुशता ॥ कुशं करोतीति भावकर्मणोर्न
तव्यादयः ॥ युषादि मध्यगः [का० १, १, ६] इति सप्त-
म्यन्तं नोपपदम् ॥ उत्तमर्गः मिश्रमन्विषये न प्यात् ।
अथ धातोस्तोऽन्तःपानुबन्धः [का० ४, १, १०] इत्यतो
धातोरनुवर्त्तते । दुधूपतोलूढ न मिध्यति ॥

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ २ ॥

धात्वाधिकारोऽत्र सूत्रे सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंज्ञ
भवति । कर्मण्यन् का० ४, ३, १ नाग्निरस्य [का०
४, ३, ५] इत्येवमादयः ॥ उत्तमिति किम् ? सप्तम्यन्तमात्रे
माभूत् । स्तब्धैरसः । कुरुपरः ॥

तत् प्राङ् नाम चेत् ॥ ३ ॥

तदुपपद नाम चेद् धातोः प्राग् भवति । कुम्भकारः ।
आगम्यः ॥ नामेति किम् । भोक्तुमिच्छति ॥

तस्य तेन समासः ॥ ४ ॥

तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन धातुना सह समासो
भवति । शौचः । जलजम । शोधजम ॥ यथा हि प्रादयः
क्रियाद्योतका उपसर्गा इति धातोः प्राग्वै सिद्धास्तथोपा-
दयोऽपि क्रियायोगे लभ्यन्ति एव प्राक् सिद्धाः । प्रकृत्य ।
चरीकृत्य । चररीकृत्य ॥ तथा शक्तीकृत्य । पटपटाकृत्य ।
नाम्ना यत्तार्थत्वात् समासोऽपि सिद्ध एव ॥ यथाभिधान-
मेते तयोऽपि योगा वक्ष्यमाणाभ्यां सह प्रपञ्चाद्या एव ।
धातोरित्ययमपि वामरूपे कृतस्त्वन्धादिति ॥

नाव्ययेनानमा ॥ ५ ॥

तस्य नामोपपदस्याव्ययकृदन्ते नामन्तवर्जितेन प्राग्-
भावसमासो न भवतः । कृतवानम् । अलं कृत्वा ? भोक्तुं
कालः । कालो भोक्तुम् ॥ तस्येति किम् । प्रकृत्य ॥
अनमेति किम् ? निमूनकार्थं कथयति ॥

तृतीयादीनां वा ॥ ६ ॥

तृतीयायामुपदंशे [का० ४. ६. ७] इत्यारभ्य या
न्युपपदानि तानि तृतीयादीनि । तेषाममन्ते नापि प्राग्-
भावसमासो न भवति पा । नूनमनोपदंश भूदन्ते । मम

कोपद्वयं भङ्गो । आद्यादपकर्षं आद्यापकर्षं धाना भ-
नयति । दतोयादोनामिति किम् ? समर्थो भोजुम् ।

कृत ॥ ७ ॥

अधिकारोऽयम् । माधैव सव्यध्यते प्रथमान्तलात्
तेन तत्प्रमाणाः प्रत्ययाः कृष्णं चका वेदितव्याः । कर्त्तरि
कृत. [का० ४, ६, ४६] पाचकः । यज्ञा । एवमन्येऽपि ।

वासरूपोऽस्तियाम् ॥ ८ ॥

न विद्यते समान रूप यथेति विग्रहः । स्वधिकारविहितं
वर्णयित्वाऽमरूपकृत्ययो बाधको वा भवति ॥

विकल्पितेऽपवादेऽपि बाधनं तदवस्थितम् ।

उत्तर्गे न च लाभान्नादुमाधकस्य विकल्पात् ॥

स्वराद्यो [का० ४, २, १०] ऽपवादन्तद्विषये तद्व्यानीयो ।
चेद्यम् । चेतव्यम् । चयनोद्यम् ॥ एव नम्यादेर्यु. । नन्दनः ॥
नन्दकः । नन्दयिता । एवमन्येऽपि । असरूप इति किम् ?
अपि यो न स्यात् । कार्यम् । कविषयेऽण् न स्यात् ।
गोदः । अनुबन्धाऽप्रयोगोति सारूप्यमेव ॥ अस्मिन्नामिति
किम् ? चिकीर्षा । तित्तं स्यात् । तथा । ईषणा । अन्दना ।
युरेव ॥ यागब्धो व्यवस्थावाचोति ऋषुत्तुम्भनयेषु याग-
रूपविधिर्नास्तीति ॥

तद्व्यानीयो ॥ ९ ॥

धातो. परो तद्व्यानीयो कृष्णं चको भवतः । कर्त्त-
व्यम् । करणोद्यम् ॥ कृत्यताद भावे कर्मणि च स्यात् ।

केनिम् । कर्मकर्त्तरीष्यते । गिटेनिमा माषाः । पचे-
निमाष्टगुणाः ॥ वास्तव्य इति कर्त्तरि दोष्य
कृद्धित्वात् ॥

स्वराद् यः ॥ १० ॥

स्वरान्ताद् धातोर्गो भवति । ज्ञेयम् । चेतव्यम् ॥
स्वरादिति सुप्रार्थमेव ॥

शक्तिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ११ ॥

शक्तिसहिपवर्गान्ताच्च धातोर्गो भवति । शक्यम् ।
मद्यम् । जय्यम् । अभ्यम् ॥

चात्खनोरिच्च ॥ १२ ॥

आत्मारान्ताद् धातोः खनेय गो भवति । अनयोरन्त-
र्योकारो भवति । ज्ञेयम् । धेयम् । खेयम् ॥ अत एवे
कृतेऽसिञ्चं यद्विभक्तमनारब्ध इत्यनित्येयम् ॥

यमिसदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ १३ ॥

एषामुपसर्गाभावे तु गो भवति । यम्यम् । मद्यम् ।
शक्यम् ॥ अनुपसर्ग इति किम् ? प्रयाम्यम् । प्रमाद्यम् ।
प्रगाद्यम् ॥ यमो नियमार्थं वचनम् ॥

चरेराडि चागुरौ ॥ १४ ॥

अनुपसर्गे चरेर्यो भवति । आडि चागुरौ । चर्यम् ।
आचर्यो देगः ॥ आहोति किम् ? अभिचार्यम् । अगुरा-
विति किम् ? आचार्यो गुरुः ॥

पण्णावद्यवयां विक्रेयगच्छानिरोधेषु ॥१५॥

पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे । पण्यं विक्रेय-
द्रव्यम् । पाण्यमन्यत् ॥ नष्टपूर्वस्य वदेरवद्यमिति निपा-
त्यते गच्छोऽर्थे । अवद्य गच्छम् । अनुद्यमन्यत् ॥ नास्ति
वदः क्वप् च ॥ वृद्धो वय्यां । इत्यनिरोधे गम्यमाने ।
वृत्त्याऽन्या ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति मतम् । वाय्यां
कृत्विजः ॥

वह्न्यं करणे ॥ १६ ॥

वह्न्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्न्यं शकटम् ॥
वाह्न्यमन्यत् ॥

अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १७ ॥

अर्थ इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्थः
स्वामी । अर्थो वैश्य ॥ आर्योऽन्यः ॥

उपसय्यां काल्या प्रजने ॥ १८ ॥

प्राप्तः कालो यस्याः सा काल्येति सञ्ज्ञिता । प्रजन
प्रजनो गर्भग्रहणम् । प्रजने प्राप्तकाला चेत् । उपसय्येति
निपात्यते । उपस्त्रिवत् इत्युपसय्या गोः । कृतुमतीत्यर्थः ॥
उपसार्याऽन्या ॥

अजर्यं सङ्गते च ॥ १९ ॥

अजर्यमिति निपात्यते सङ्गते कर्त्तरि । न जीर्यतीत्य-
जर्यं सङ्गतम् ॥ सङ्गत इति किम् ? अजरिता कम्बलः ॥

नास्ति वदः क्वप् च ॥ २० ॥

नान्द्रुपपदे वदेः क्वप् भवति । चकाराद् यच्च ।
ब्रह्मणो वदनं ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्मणोद्यति कथा ।
प्रोद्या ब्रह्मवद्या ॥ नाम्नीति किम् ? वाद्यम् । अनु-
द्यम् ॥

भावे भुवः ॥ २१ ॥

नान्द्रुपपदे भावे भुवः क्वप् भवति । ब्रह्मभूयं गतः ।
कृत्वं गत इत्यर्थः ॥ नाम्नीति किम् ? भव्यम् । प्रभव्यम् ॥
वप्रवणमुत्तरार्धमिह सुखार्धं च ॥

हनस्तु च ॥ २२ ॥

नान्द्रुपपदे हन्तेर्भावे क्वप् भवति । तकारेणान्ता-
यः । ब्रह्मणो हननम् ब्रह्महत्या ॥ भाव इति किम् ?
इच्छात्यो मृगः ॥ नाम्नीति किम् ? घातः । उपघातः ॥
स्तेर्भावे घ्यप् न दृश्यते । यपि सति तोऽन्तो नास्ति
प्रपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥

हृज् हनुषीष्शासुस्तुगुहं क्वप् ॥ २३ ॥

नास्ति भावे चेति निवृत्तम् । एषां क्वप् भवति ।
हृज् इत्यम् । हृज् सुवाय्या कृत्विजः ॥ हृज् प्रादृत्यः ॥ जुषी-
जुष्यः ॥ इण् इत्यम् । इण् सु उपेयम् ॥ शासोरुदनुबन्धः
सुखार्धः । यिण् ॥ सुत्वः । शुभ्रः ॥ अवग्नस्तुत्यः इति
पुनः क्वब्यहृणात् ॥ कथम् । अनिवाय्या गजेरन्यैः स्वभाव-

इव देहिनाम् । इति सञ्ज्ञात्तेरन्वयापि वृत्त इत्यन्ती वा ॥

ऋदुपधाश्चकृपिचृतेः ॥ २४ ॥

ऋदुपधाद् धातोः कृपिचृतिवर्जितात् क्वब् भवति ।
प्रत्यम् । वृध्यम् । अकृपिचृतेः किम् ? विकल्पम् । विच-
त्यम् ॥ ऋदिति तयः सुखार्थः ॥

ऋजोऽसंज्ञायाम् ॥ २५ ॥

ऋजोऽसंज्ञायां क्वब् भवति । भरणम् ऋज्यम् ।
भिरयत् इति वा ऋजः ॥ असंज्ञायामिति किम् ? भार्या
नाम चतिवा । भार्या वधूः ॥ ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां
क्ववस्ति न तस्य भावे विधानात् ॥

अपिप्रतिभ्यां पराद् घङ् ॥ २६ ॥

अपिप्रतिभ्यां पराद् घङ् क्वम् भवति वा । अति-
गृह्यम् अपिघाह्यम् । प्रतिगृह्यम् प्रतियाह्यम् ॥

पदपक्षयोश्च ॥ २७ ॥

पक्षे भवः पक्षी वर्गः । पदपक्षयोरर्थयोर्घङ् क्वद्
भवति ॥ प्रगृह्यं पदं यत् स्त्रिये न समीयते । अथगृह्यं
पदं यस्यावग्रहः कियते ॥ पक्षेऽर्जुनगृह्या सेना ॥ चक्षा-
राद् अस्त्रैरिधि याज्ञायां वार्ये । गृह्यका इमे । अत-
रहका इत्यर्थः । ग्रामगृह्या स्त्री । ग्रामवास्तेत्यर्थः ॥

वौ नीपूव्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ २८ ॥

वावुपपदे नीपूव्भ्यां कल्कमुञ्जयोरर्थयोः क्वब् भवति

यथासंख्यम् । विनीयः कल्कः । विनीयमन्यत् ॥ विपूर्वा
सुखः । विषयमन्यत् ॥

दृष्टयिर्मृणां वा ॥ २६ ॥

राजादिभ्यो विभाषया क्वप् भवति । कृत्यम् कार्यम् ।
वृष्यम् वर्यम् । वृज्यम् भाग्यम् ॥
दुहिर्गमिभ्यो क्ववपि । दुह्यम् दौह्यम् । शस्यम् शंस्यम् ।
कृत्ययुटोऽन्यत्रापि [का० ४, ५, ८२] इति वचनात् ॥
तथा नृपोद्यमिति क्ववेव ॥ तथा पाणिसमवाभ्यां सृजो
ष्यणेव । पाणिसर्ग्यां समवसर्ग्यां रज्जुः । तथा समो
वा भृजः क्वप् । संभृत्यः संभार्यः ॥ तथा तकि-
चतिपतिग्रसियजिभ्यो य एव । तक्यम् । चत्यम् । पत्यम् ।
गस्यम् । यज्यम् ॥ तथा गुहो ध्यन्वपि । गुह्यम् गोह्यम् ॥
तथा जयतेर्हलो क्ववेव । जित्या हलिः । महज्जलं हलिः
वच्यते ॥

सूर्यं रुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि ॥ ३० ॥

एते निपात्यन्ते कर्त्तरि । सु मेरणि । सुवति लोकान्
सरति वेति सूर्यः । रोचत इति रुच्यः । न व्यघत
इत्युदात्तः ॥

भिद्योद्यौ नदे ॥ ३१ ॥

एतौ नदे कर्त्तरि निपात्येते । भिनत्ति कूलानोति
भिद्यो नदः । उज्ज्वल्युदकमित्युद्ग्री नदः ॥ कथं भिद्यो
नदः इति कर्मविवक्षायां ॥

पुण्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ३२ ॥

एतौ निपात्येते नक्षत्रे कर्त्तर्यधिकरणे वा । पुण्याति
कार्याणि पुण्यस्यसिद्धिर्वा वा पुण्यः । साधयति काः
र्याणि सिध्यन्त्यसिद्धिर्वा वा सिध्यः । पुण्य एव ॥

दुग्ध्यं पत्ने ॥ ३३ ॥

दुग्ध्यमिति निपात्यते पत्ने बाहनेऽर्थे । दुग्ध्यनेऽनेनेति
दुग्ध्यत इति वा दुग्ध्यम् ॥

क्षुष्टपथकुप्ये संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

एतौ निपात्येते संज्ञायाम् । क्षुष्टे पथन्ते स्रयमेव ।
क्षुष्टपथा व्रीहयः ॥ शुष्यत इति कुप्यम् सुवर्षरजता-
भ्यामन्यत् ॥

क्षवर्णाव्यञ्जनान्ताद् वाण् ॥ ३५ ॥

क्षवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घ्यं भवति । क्ष
कार्यम् । ऋ शार्थम् । पाक्यम् । वाक्यम् ॥ यकार इज्ज-
द्वावार्थः । घकारः सामान्याभिधातार्थः ॥

आसुयुवपिरपिलमिब्रमिदभिचर्मा च ॥ ३६ ॥

आहपूर्वात् सुनोतिर्योत्यादिभ्यश्च व्यण् भवति । आसा-
व्यम् । साक्यम् । चाप्यम् । राप्यम् । साप्यम् । अपवा-
प्यम् । दनधुरिह कृतनक्षोपः । अवदाप्यम् । आनाम्यम् ॥

उवर्णादावश्यके ॥ ३७ ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद् धातोर्वश्यं

भावे गम्यमाने व्यञ् भवति । नाव्यम । लाव्यम । अव
श्यम् लाव्यम् अवश्यलाव्यम् । अवश्यम् कृत्ये मस्य *लुक ।
लव्यमन्यत् ॥ *

प्राधोर्मानसामिधेन्योः ॥ ३८ ॥

पा धा इत्ते तयोर्मानसामिधेन्योर्यथोर्ग्यासव्य
व्यञ् भवति । प्राय्य मानम् । वचनात् स्वाद्यं त्यजति ।
पियमन्यत् ॥ दधान्निमिति धाव्या सामिधेनी समिदा
धानमन्य ॥ उपचाराद् कृत्विन्विपवेऽपि वर्त्तते ।
धाव्या शसन्ति । धेयमन्यत ।

प्राडोर्निचोऽसम्मतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ३९ ॥

प्राडोरुपपद्योर्निचो धातारसम्मतानित्ययोर्यथामन्य
व्यञ् भवति स च स्वरवत् । प्रणाय्यद्यौरः । असम्मत
इत्यर्थः ॥ आनाय्यो दक्षिणाभ्य । यो गार्हपत्यादानीय
प्रणीयते स धानित्यो रूढित ॥ कथं ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता नृप्य नृयात् प्रणाय्याय धान्तेवासिन इत्यन्यत्रापि
वचनात् ॥

सञ्चिकुण्डपः क्रातो ॥ ४० ॥

सपूर्वाच्चिनोते कुण्डपूर्वाच्च पिवते. कतावभिधेये व्यञ्
भवति । स च स्वरवत् । सञ्जीयतेऽसौ । सञ्जाय्य नत् ।
कुण्डेः पीयते असौ कुण्डपाय्य, कत् । समामका टि
याम क्रतुरर्थात् । सोम यौयमेऽग्नित्रित्यभिधानादभि
शरषेया ।

राजसूयश्च ॥ ४१ ॥

क्रतायभिधेये राजसूय निपात्यते । पुञ् अभिधेये ।
राजा स्रोतस्थो राजा वाक्मिन् सूयत इति राजसूयः क्रतुः ॥

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ४२ ॥

एतौ हविर्निवासयोर्यथासंख्यं निपात्येते । सान्ना-
य्यन् हविः विगृह्यते । चत् । सन्ने वसन्त्यत् ॥ निकाय्यो
निवासः निचेवमन्त्यत् ॥

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ४३ ॥

एतावन्मावर्धे निपात्येते । परिचीयतेऽसौ परिचाय्यो-
ऽग्निः ॥ उपचीयत इत्युपचाय्योऽग्निः ॥

चित्वाग्निचित्वे च ॥ ४४ ॥

एतावन्मावर्धे निपात्येते । चीयत इति चित्वोऽग्निः ।
अग्ने दयनम् अग्निचित्वा भावे ॥ समूह इत्यूहिना
मिडम् । अस्यापि कचिद् बहुत्यर्थे प्रयोगः । संवाद्य इति
चार्त्तौ भवत्येव ।

अमावस्या वा ॥ ४५ ॥

अमेद सहार्थे । अमापूर्वाद् वसतेर्ध्वनिः कालाधि-
करणे दीर्घाभावो निपात्यते वा । सद्यवसतोऽस्यां चन्द्रा-
काविति अमावस्या । अमावास्या तिथिः । वज्रचपेना-
मुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् ।

ते कृत्याः ॥ ४६ ॥

ते तैव्यादयः कृत्यसंग्रहा भवन्ति ॥ कृत्यप्रदेशाः ।
भावकर्मणोः कृत्यकृत्स्नार्थाः [का० ४, ६, ४७] इत्येव
मादयः ॥

वुण्त्तचौ ॥ ४७ ॥

धातोः परी वुण्त्तचौ भवतः । कर्त्तरि कृतः ।
पाचकः । पक्ता ॥ कथं ? गले चम्यत इति गलेचोपकः ।
पादाभ्यां क्रियते । पादहारकः निपातनात् ॥

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ४८ ॥

सर्वे धातवः पचाटिषु पठ्यन्ते । तेभ्यः पचादिभ्योऽज्
भवति । पच । पठः । भवः ॥ पचाटिष्वङ् वाधक
वाधनार्थम् । तेन खपचः । ऊरभरः इत्यण् न स्यात् ॥
ऐवः । सर्पः । मेप इति कौ न स्यात् । एवमन्येऽप्यन
सर्त्तव्याः ॥

नन्द्यादेयुः ॥ ४९ ॥

नन्द्यादेर्नामगणनिर्दिष्टाद् शुर्भवति । नन्दिषामि-
मदिदूपिसाधिशोभिर्वाधिम्य इनन्तेभ्योऽसञ्ज्ञायाम् । नन्द-
यतीति नन्दनः । एव वामनः । मदनः । दूषणः ।
साधनः । गोभनः । वर्धनः ॥ सहितपिदमः संज्ञाया-
मनिनन्तात् । सहनः । तपनः । दमनः ॥ एवं जल्पनः ।
दर्पणः । रमणः । चन्दनः । संहर्षणः । सङ्घर्षणः । जना-
टनः । मधुसूदनः । पवनः । सवणः । नामगणनिपात-

नाशत्वम् । विभीषणः । चित्तविनाशनः । कुक्षदमनः ॥
कर्मपूर्वाणामश्लेषयेऽपि स्यात् ।

ग्रहादेर्गिन् ॥ ५० ॥

ग्रहादेर्नामगणनिर्दिष्टाश्चिन् भवति । गृह्णातीति
ग्राही । स्याही । निरक्षी । विव्याही ॥ वाचित्रजवद्रवसो
नक्षपूर्वात् । अयाही । अत्राही । अवाही । अवासी ॥
स्वरान्तादचि त्वकल्लंकात् । अकारी धर्मस्य वाचातपः ।
विपयी देशे । विभायी । अभिभावी भूतेऽर्थे । परिभवी
परिभावी । पक्षे क्लृप्तत्वं निपातनात् ॥ कथम् उत्साही ।
उदाही । सम्पदी । निवेशी । अस्त्यर्थे इना सिद्धम् ॥
एवम् अभ्याहारी । संव्याहारी । अपराधी । उपराधी ॥

नास्युपधप्रौकृगृह्णां कः ॥ ५१ ॥

नास्युपधात् प्रीणातेः किरतेर्गिरनेर्जानातेष्य को भ-
वति । विचियः । विशिखः । प्रियः । उत्किरः । गिरः ।
गिखः । जः ॥

उपसर्गे त्वातो डः ॥ ५२ ॥

उपसर्ग उपपदे त्वाकारान्ताहतीर्हो भवति । सुखः ।
सुखः ॥ प्रहः । हे सति सम्प्रसारणमुक् च न स्यात् । गो-
सन्दाय इति परत्वादण् । णस्यापवादोऽयम् ।

धेङ्दृशिपाङ्माङ्मः शः ॥ ५३ ॥

उपसर्ग उपपद एभ्यः 'गो भवति । उद्यः । उत्पद्यः ।

उत्पिब' । साहचर्यात् पिबतेः । घेष्टकारः सुखार्थं ।
उज्जिघ्र । उद्यम ॥ कथं ययः । अन्यत्रापीति वचनात् ॥
तथा व्याजिघ्रतीति व्याजः ॥

साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिष । रिक्षिष्य-
विन्दां त्वमुपसर्गं ॥ ५४ ॥

एषामुपसर्गाभावे गो भवति । साहयतीति साहयः ।
यव सातयः । विद्विषामान्यं वेदयः । उदेजु उदेजयः ।
चितयतीति चितय' । छज् छज् धारय' । पृ धारयः । नि-
म्यतीति लिष्य । विन्दतीति विन्दः । साहचर्याच्च विदि
अवयवे । विन्दुरिति निपातनादा ॥ कथं निमिष्मा नाम
उवा अन्यत्रापीति वचनात् ॥ तत्रा गर विन्दतीति
गोविन्दः । अरविन्द इत्यण् न स्यात् ॥ दद्' । दधः ।
इति ददद्घोरथा मिदम् ॥

वा ज्वलादिदुनौभुवो यः ॥ ५५ ॥

ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्जयते भवते चानुपसर्गं यो भवति
वा । ज्वन' ज्वामः । ज्वनः ज्वानः । ज्वमपर्यन्ता
ज्वलादयो हल्कारणात् । दधः दावः । जवः जाव इति
केचिद्वेच्छन्ति । भवः भाव' ॥ अनुपसर्गं इति किम् ?
प्रज्वल' । प्रदयः । प्रजय । प्रभवः ॥

समाह्वो सुवः ॥ ५६ ॥

समाह्वारपदयोः स्रवतेर्हो भवति । वा न कर्णेन ।

मस्त्राव । आस्त्राव ॥ समाहोरिति किम् ? स्रव ।
परिस्रव ॥

अवे ह्रसोः ॥ ५७ ॥

अव उच्यते ह्रस्वो लृट् भवति । अवहार ।
अवसाय ॥ अव इति किम् ? हर । विहरः ॥

दिहिलिहिलिपिष्वसिब्यध्यतौष्ण्यातां च ॥ ५८ ॥

एषा लृट् भवति । दिह । लिहः । श्लेष । स्ने प्राप्ते
वचनम् । त्वाभः । व्याधः । अत्ताय । उपमर्गे द्वाधक
ग्यापङ्गम । अवश्याय । दाय । धाय । प्रत्याय इत्यपि
दृश्यत ॥ अवतार इति चकारात् ॥

ग्रहेर्वा ॥ ५९ ॥

ग्रहर्वा लृट् भवति । ग्राहो जलहर । ग्रह
स्रव्याटि ॥

गेहे त्वक् ॥ ६० ॥

ग्रहेर्गेहेऽभिधेये त्वक् भवति । गृह्णातीति गृहम् ।
गृहा ॥

शिल्पिनि वुप् ॥ ६१ ॥

शिल्पित्वभिधेये वुप् भवति । अभिधानाद् दृष्टिखनि-
रनतिभ्य एष । नर्त्तकः । नर्त्तकी । खनक । खनकी ।
रजक । रजकी ॥ शिल्प विज्ञानकौशलम् । रनत्तव
निकृष्टेऽभिधानात् ॥

गस्यकः ॥ ६२ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये थकः प्रत्ययो भवति ।
गायकः ॥

ख्युट् च ॥ ६३ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये ख्युट् च भवति । गायनः ।
गायनी ॥ एतौ प्रत्ययावशिष्टिन्यपि दृश्येते ॥

हः कासग्रीह्योः ॥ ६४ ॥

जहातेः काले ग्रीह्यौ चासौ ख्युट् भवति । जहाति
भावानिति ज्ञायनः संवत्सरः । जहत्युट्कभिति ज्ञायना
ग्रीह्यः ॥ कासग्रीह्योरिति किम् ? ज्ञाता ॥

आशिष्यकः ॥ ६५ ॥

आशंसयां गम्यमानायां धातोश्चकः प्रत्ययो भवति ।
जीवतात् जीवकः ॥ नन्दतात् नन्दकः ॥

मुस्रुसृत्वां साधुकारिणि ॥ ६६ ॥

एषां साधुकारिण्यर्थेऽकः प्रत्ययो भवति । साधु प्रवते
साधुप्रवकः । श्रवकः । अरकः । अवकः ॥ साधुकारणं
शिल्पिमेव ॥ एतत् शिल्पिनामप्याद्यं प्रपञ्चार्थम् ॥ साधुकारि-
णीति किम् ? प्रोक्ता ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्यां हत्तो कृत्तु द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

कर्मसंज्ञोपपदे धातोऽण् भवति । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । एवं कारुडकारः । शरनायः । वेदाधायः । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छतीत्यनभिधानाद्वाक्यमेव ॥ महान्तं घटं करोतीति सापेक्षत्वात् ॥ अघटं घटं करोतीति घटोकार इति च्युते प्राग्वक्ष्यार्थमात्रापेक्षे त्वण् विधीयते ॥

ह्रावामश्च ॥ २ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् भवति ॥ कारवादः ॥ स्वर्ग-
ह्रायः । तन्त्रपायः । धान्यमायः ॥ वातिरकर्मवः ॥ मीना-
तिमिनोत्थोः के वृद्धिस्थे मारुपाभावः ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः ॥ ३ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे णो भवति । शीलमिभक्षी शुरा-
दातिनन्ती । मांसशीला । कसेगिनङ् । मांसजामा ।
मांसमक्षा ॥ कल्याणमाचरति । कल्याणाचारा स्त्री । अणि
हि स्त्रियामो स्यात् ॥ शील्यत इति शीलम् । मांसं शील-
मस्याः । मांसशीला ॥ कल्याणप्रतीक्षा । दुःखचमेति
यथानभिधानादण् नास्ति दधिहापि ॥ यत्नेवम् अश्रोऽभि-
गमोऽस्याः । अश्रोऽभिगमेति स्यात् । अश्रोऽभिगामी
बन्धुर्न । समासेऽप्यभिधानं चेत् कष्टमिति वचनम् ॥

आतोऽनुपसर्गात् कः ॥ ४ ॥

कर्मण्युपपदे आकारान्तादनुपसर्गादतोः को भवति ।

गोट । अद्भुत्तिव ॥ अनुपसर्गादिति किम ? गोस
म्याय । उपसर्गैर्व्यवधानत्वेऽप्यण् ॥ ब्रह्मज्यः । मिचक्ष ।
अन्यतोऽपि चेति छ ॥

नास्ति स्यञ्च ॥ ५ ॥

नाम्नापपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च धातोः को भवति ।
अनुपसर्गादिति न वर्त्तते । कच्छेन पिबतीति कच्छपः ।
द्राभ्या पिबतीति द्विपः । समे तिष्ठतीति समस्यः । ग्रामे
सत्तिष्ठतीति ग्रामस्यः ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ६ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोऽपपदयोः परिमृजापनुदिभ्या
को भवति यथासख्यम् । तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृज ।
अजस एवाभिधीयते । 'तुन्दपरिमार्जोऽन्यः ॥ शोकमपनु
दति शोकापनुदः । आनन्दकर एव । अन्यत्र शोकाप
नुदो धर्मकथक एव ॥

मे दाज्ञः ॥ ७ ॥

कर्मणि मे चोपपदे दाज्ञाभ्या को भवति । प्रपाप्रद ।
पथिपन्न ॥ दारूपमिह गृह्यते न सत्रा जा साष्टचर्यात् । तेन
स्नानी प्रधाततीति स्नानप्रधायः ॥

समि स्यञ्च ॥ ८ ॥

कर्मणि समि चोपपदे चत्तिडो धातोः को भवति ।
गा सञ्चष्टे । शोसस्य । सोपसर्गत्वाद् वचनम् ॥ भूलानि
विभुजतीति भूनाविभुजो रथ । नखमुक्षानि धनूँपि ।

अभिधानात् प्राक्तन एव क ॥ तथा काकेभ्यो गुहितव्याः ।
काकगुहामिता । कर्कशेषि दृश्यते ॥

गः टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गाद् गायतेष्टम् भवति । मधुरं
गायतीति मधुरगौ । सामगौ ॥ अनुपसर्गादिति किम् ?
सामसङ्गायः ॥ षट्पुत्रभ्यो नडादेः प्रपञ्चार्थः ॥

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ १० ॥

सुरासीध्वोः कर्मणोऽपपदयोरनुपसर्गात् पिबतेष्टम्
भवति । सुरापो । सीध्वो ॥ सुरासीध्वोरिति किम् ?
सीरपा प्राङ्गणी ॥ पिबतेरिति किम् ? सुराप्या स्त्री ॥
अनुपसर्गादिति किम् ? सुराप्रापावः ॥

ह्रजोऽञ् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ११ ॥

अनुपसर्गादिति न शक्यते । कर्मण्युपपदे हरतेर्द्वयमि
गम्यमानेऽनुद्यमाने च वर्त्तमानाद् अञ् भवति । कर्म
यमनम् उद्यमनम् । ततोऽन्यद् अनुद्यमनम् । वयोऽपहण-
मुद्यमनार्थे सञ्जायमानं वाक् वयो गम्यते ॥ कवचहरः
अत्रियकुमारः । अस्थिहरः श्वा । अंशहरो दौयादः ।
दातारः तैजस ॥ उद्यमने तु । भारहारः ॥ अणोऽप-
वादोऽयम् ॥

आडि ताच्छीत्ये ॥ १२ ॥

कर्मण्युपपदे आडि ताच्छीत्ये गम्यमाने ह्रजोऽञ्
भवति । फलनिरपेक्षा प्रदत्तिस्तच्छीत्यर्थः । पुण्याहर्त्तः

शीनमस्येति पुष्पाहरी विधाधरः ॥ ताच्छील्य इति किम् ?
माराहरी ॥

॥ १३ ॥

ताच्छील्यमाह च न खर्यते । कर्मण्युपपदेऽहंतेरज
भवति । पुष्पाहरी स्त्री ॥

॥ १४ ॥

दण्डचूववर्जिते महरणवाचके कर्मण्युपपदे धृजोऽन्
भवति । वज्रं धरतीति वज्रधरः । एवं चक्रधरः ॥ अदण्ड-
चूवयोनिति किम् ? दण्डधारः । चूवधारः ॥ चूवप्रति-
पेधादप्रहरणेऽपि । भूधरः ॥ जटाधरः ॥

धनुर्दण्डत्वरुताङ्गताङ्गुशयष्टितोमरेषु
ग्रहेषु ॥ १५ ॥

एषु कर्मण्युपपदेषु ग्रहेरज्ज् भवति वा । धनुर्दण्डातीति
धनुग्रहः । धनुर्ग्राहः । दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । त्वर-
ग्रहः । त्वरग्रहः । रुताङ्गग्रहः । रुताङ्गग्रहः । ताङ्ग-
ग्रहः । ताङ्गग्रहः । शयग्रहः । शयग्रहः । यष्टिग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमर-
ग्रहः । तोमरग्रहः ॥ घटग्रहः । घटीग्रहः । पचाटित्वा-
टित्वा । घटग्रहः । घटीग्रहः इत्यपि ॥ तथा सूत्रग्रह-
इति धारणे । अन्यत्र सूत्रग्राहः । पचाटिप्रपरार्थे प्रहः,
रगमिदम् ॥

सम्बर्कयो रमिजपोः ॥ १६ ॥

स्वस्वकर्षणोनाम्नोरुपपद्वो रभिर्जेषिभ्यां यथासंख्यमञ्
भवति । स्वस्वे रमते । स्वस्वे रमो हस्ती । कर्षे जपतीति
कर्षेजपः । सूचक एवाभिधीयते । तथा सप्तम्याधातुक् ॥

शम्भूवेभ्य संज्ञायाम् ॥ १७ ॥

शम्भूवेभ्यो धातुभ्यः सञ्ज्ञाया शम्भमानानामञ् भवति ।
शं करोतीति शङ्करः । शं भवतीति शम्भवः । शंवरः ।
शवदः ॥ श पूर्वो वेभ्यो धातुभ्य इति बहुव्रीहिसा हजो
हेत्वादिष्वपि टो बाध्यते । तेन शङ्करा नाम परि
प्राजिका ॥

शौङोऽधिकरणे च ॥ १८ ॥

अधिकरणे च नाम्ना उपपदे शितेरञ् भवति । खे शिते ।
खगयः ॥ चकारात् पार्श्वोदी खरणे । पार्श्वेन शिते ।
पार्श्वगयः । एव पृष्ठगयः । उदरगयः ॥ दिग्धेन सप्त
शिते । दिग्धसप्तगयः । इति सप्तगयस्य ॥ उत्तानाविधु
कर्मणु । उत्तानं शिते । उत्तानगयः ॥

चरेष्टः ॥ १९ ॥

अधिकरणे नाम्ना उपपदे च चरेष्टो भवति । कुरुषु चर-
तीति कुरुचरः । कुरुचरी ॥ चकारादन्त्यत्वापि भवति ।
भिषां चरतीति भिषाचरः । भिषाचरी । सेनया चर-
तीति सेनाचरः । सेनाचरी । आदाय चरतीति आदा-
यचरः ॥

सुरोऽद्यतोऽप्येष्टु सप्तः ॥ २० ॥

एप्पपपदेयुः सत्तेष्टो भवति । पुरः सरतीति पुरःसर ।
पुरःसरी । अग्रतःसरः अग्रतःसरो । आद्यादित्वात् । तम् ॥
अग्रो सरः अग्रो सरो । एकारान्तमव्यय निपातनादलुग् वा ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ २१ ॥

। पूर्वग्रन्थे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेष्टो भवति । पूर्वः सर-
तीति पूर्वसरः । पूर्वसरो । कस्मात् पूर्व इत्यविषयेव ॥
कर्त्तरोति किम् ? पूर्व सरतीति पूर्वसारः ॥

लज्जो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोक-
कलङ्गागाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २२ ॥

अशब्दादिषु कर्मस्यपदेषु हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये
च गम्यमाने लज्जो भवति । प्रतीतशक्तिकं कारणं हेतु-
रिह नृह्यते लज्जोऽनिनन्तत्वात् । यशस्वरो विद्या ॥ ता-
च्छील्ये । आहकारः ॥ आनुलोम्यमनकूलता । वचनकारः ।
अशब्दादिष्विति किम् ? शब्दकार । श्लोककार । कलङ्ग
कारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः ॥
मन्त्रकारः । पदकारः ॥ हेत्वानुलोम्ययोरविवक्षा स्थितेय ।
ताच्छील्ये स्वादिति वर्जनम् ॥ कथं कुन्धादिकरणशोभाः
कुन्धाकारादय इत्यभिधानात् ॥

तदाद्याद्यन्तानन्तकारबहुबाहुहर्दिवावि-
भानिशामभामाश्रितकनृनान्दोकिंलिपिलिवि-
वलिभक्तिचेवजहुनाधन्वरुःसंख्यासु च ॥ २३ ॥

अहेलाद्यर्धमिङ्ग । तदाद्यादिषु कर्मस्यपदेषु लज्जो

फलमलरजःसु ग्रहेः ॥ २७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलानि गृह्णातीति फलेयधिः । सूतनिपातनाटेलम् ॥ मलं गृह्णातीति मलयधिः । रजो गृह्णातीति रजोयधिः ॥

देववातयोरापेः ॥ २८ ॥

देववातयोः कर्मणोरूपपदयोराप्तौनेरिर्भवति । देवानाप्तोतीति देवायिः । वातानाप्तोतीति वातायिः । विशिष्ट एव कटित्वान् ॥

आत्मोदरकुक्षिषु मूत्रः खिः ॥ २९ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु मूत्र. खिर्भवति । आत्माभक्षिविभर्त्ति । आत्मभरिः । एवम् उदरभरिः । कुक्षिभरिः ।

एजेः खश् ॥ ३० ॥

कर्मण्यूपपद एजयतेः खश् भवति । अजमेजयः । जमेजय आनुबन्धान्मोऽना । आनुबन्धे सार्वधातुकत्वाद् विवरण इतो गुण स्यात् ॥

शुनीस्तनमुष्णकूलारूपेषु घेः ॥ ३१ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु घेः खश् भवति । शुनी धवतीति शुनियय । स्तानी धवतीति स्तनययः । एवं मुष्णययः । कुलययः । आस्यययः । पुष्पययः ॥ मुष्णाटिपु कतिचि-
ष्कन्ति ॥ पक्षतावानर्थक्याद् घेः टटकारो मदाद्यर्थो विधायते । शुनिययोः । स्तनययोः ॥

नाडौकरमुष्टिपाणिनासिकानु धमश्च ॥३२॥

एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्धेष्टश्च खम् भवति । नाडि-
न्धमः । नाडिन्धयः । करन्धमः । करन्धय इति नेच्छ-
त्येके । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः । पाणिन्धमः पाणिन्धय
इति नेच्छत्येके । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । शुनौ-
श्चनघटोष्मारोधातेषु धमतेरित्येके । शुनिन्धमः । स्तन-
न्धमः । घटिन्धमः । स्तारिन्धयः । वातन्धमः ।

विध्वंसितलेषु तुदः ॥ ३३ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु तुदते खम् भवति । विध्वंसुदः ।
अहस्तुदः । तिलस्तुदः ॥

असूर्योद्ययोर्दशः ॥ ३४ ॥

असूर्योद्ययाः कर्मसूपपदयोर्दशः खम् भवति । न
सूर्यं पश्यन्ति । असूर्यम्यश्यानि मृशानि । असूर्यम्यश्या
राजटागाः । सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यर्थः । दृशिना सक्त
सम्बद्धस्य नजः सूर्यश्च सह समागो गमकत्वात् ॥ उप-
म्यश्या ॥

ललाटे तपः ॥ ३५ ॥

ललाटे कर्मसूपपदे तपतेः खम् भवति । ललाट-
तपतीति ललाटन्तप ॥

मितनखपरिभाषेषु पचः ॥ ३६ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु पचते खम् भवति । मितम्यषा

ब्राह्मणी । नखमावा यवायुः । प्रस्थस्यचो माणवकः । द्रोण-
स्यचा स्थाली । प्रस्थाडय एव परिमाणान्यताभिधीयन्ते ।
न कालः संख्या च । तेन मास पचति । एकं पचतीति ।
वाक्यमेव ॥

कूल उद्गुजोदहोः ॥ ३७ ॥

कूले कर्मासूत्रपट उद्गुजोदहोः खगु भवति । कूल-
मुद्गुजा नदी । कूलमहदः समुद्रः ॥

वहन्तिहाम्नं लिहपरन्तपेरन्मदाश्च ॥ ३८ ॥

। एते खर्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वहन्तिहा गौः । अ-
न्नं लिहो वायुः । परं तापयतीति परन्तपः । इरया ना-
यतीति । इरमदो हस्ते ॥ चकाराद् वातमजन्तीति
वातमजा जगाः । गर्धं जहतीति गर्धप्लवः मापाः ॥

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ३९ ॥

प्रियवशयोः कर्मासूत्रपटयोर्वदेः खी भवति । प्रियं
वदः । वशंवदः ॥ उत्तरार्धनिह प्रक्रियाज्ञापवार्थं च खः
क्रियते ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेण कषः ॥ ४० ॥

एषु कर्मासूत्रपटेषु कषतेः खी भवति । सर्वहृषः खनः ।
कूलद्वभा नदी । चभ्रदयो गिरिः । करीषद्वपा वात्या ॥

भयन्ति मेषेण लभः ॥ ४१ ॥

। एषु कर्मासूत्रपटेषु लभः खी भवति । भयं करोतीति

भवद्वरः । अभयद्वरः । 'भवेन तदन्तविधिरिष्टः । ऋति-
द्वरः । सैवद्वरः ॥

क्षेमप्रियमद्रैष्यण्यं च ॥ ४२ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु क्षेमः खी भवति । अण्यं च । क्षेम-
द्वरः । क्षेमकारः । प्रियद्वरः । प्रियकारः । मद्रद्वरः
मद्रकारः ॥ वेति सिद्धे ऽण्यद्वयं हेत्वादिपि टी बाधना-
र्थम् ॥ एष्यति किम् ? मद्रकारः ॥

भावकरणयोस्त्वाशिते भुवः ॥ ४३ ॥

आशितशब्द उपपदे भवतेर्भावे करणे च खी भवति ।
आशनमाशितम् । आशितस्य भवनम् । आशितभवम् ॥
आशितं भवत्यनया । आशितमवा पञ्चपूरी ॥

नाम्नि तृभृजलिधारितपिदमिसहं संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

नाम्ना उपपदे एभ्यः संज्ञायां खी भवति । रूधेन तर-
तीति रघन्तरं साम ॥ विश्वं विभर्ति विश्वम्भरा
अवनिः ॥ पतिं हृणीते । पतिंवरा कन्या ॥ धनं जित-
वान् । धनञ्जयोऽर्जुनः । वसु धारयतीति वसुन्धरा पृथ्वी ।
अभिधानाद् ऋद्धः ॥ शत्रुं तपतीति शत्रुन्तपः । अरिं द-
मयति दमयति वा । अरिन्दमः ॥ शत्रुं सहते । शत्रुंसहः ॥
नाम कर्म च यथासम्भवं संज्ञात्वाद् गमयति । नाम्नीति
सुखार्थमेव ॥

गमय ॥ ४५ ॥

नाम्ना उपपदे संज्ञायां गमय खी भवति । सुतद्भनः ।

भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गमः । मितं गच्छतीति मित
ङ्गमो हस्ती । पूर्वङ्गमा, पन्यानः । हृदयङ्गमा वाचः ।

उरोविहायसीरुरविहौ च ॥ ४६ ॥

उरोविहायसीरुरपदयोर्गमय संज्ञायां खो भवति ।
सयीरुरविहौ च यस्यासख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युर-
ङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः ॥

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ४७ ॥

नाम्नापपदे गमिहो मयति संज्ञायामसंज्ञायामपि
उरोविहायसीरुरविहो च यस्यासख्यं भवतः । भुजगः ।
तुरगः । द्रवगः । पतगः । अन्तगः । अत्यन्तगः । अ-
ध्यगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । सर्ववगः । पवगः ।
धामगः । सुगतम्पगः । सुगः । दुर्गः । निर्गो देशः । अगः ।
सौरगः । पीठगः । उरगः । विहगः ॥

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ४८ ॥

एते द्रवत्ययान्ता निपात्यन्ते । संज्ञायामिव । विहा-
यसा गच्छतीति विहङ्गः । तुरो गच्छतीति तुरङ्गः ।
भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गः । चकाराद् । यतो गच्छ-
तीति पतङ्गः । द्रवेन गच्छतीति द्रवङ्गः । इषेण गच्छ-
तीति प्रवङ्गः ॥

अन्यतोऽपि च ॥ ४९ ॥

गमेरन्यस्मादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि नात्मापपदे
भवेति । वारि चरतीति वारिचः ॥ विरो येति ।

गिरिशः ॥ वरानाहन्ति । वराहः ॥ परिखन्यते । पः
दिखा । कर्मण्यपि दृश्यते ॥

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ५० ॥

कर्मण्युपपद आशिपि गतौ च वर्तमानाद् हन्ते ङीं भवति । शत्रुं बध्नात् । शत्रुहः ॥ कोशं हन्ति । कोशहः ॥ कर्मण्ये च निरपेक्षत्वात् कर्मप्रहणं सुखार्थम् ॥

अपात् क्लेशतमसोः ॥ ५१ ॥

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्य हन्ते ङीं भवति । क्लेशापहः । तमोऽपहः ॥ कथं सुखापहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । वातपित्तकफापहः । विषाग्निदर्पापहः । अन्यतोऽपि चेति सिद्धं प्रपञ्चार्यं उच्यते ॥ कथं दार्वीघाटः । चार्वाघाटः । वर्णसङ्घाटः । घटतेर्भविष्यति । चार्वाहन्ति । चार्वाघाटः । एव वर्णसङ्घाटः ॥ दार्वीघाटोऽपि तर्हि स्यात् । असंज्ञायामित्यत एव ॥

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ५२ ॥

गिरःपर्व्यायः शीर्षयन्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्ते णिन् भवति । कुमारघाटी । शीर्षघाटी ॥

टग् लक्षणे जायापत्योः ॥ ५३ ॥

सञ्चययोगाल्लक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्हन्ते संचयवति कर्त्तरि टग् भवति । जायाघ्नी ब्राह्मणपतिघ्नी वृषली ॥

भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गमः । मितं गच्छतीति मित
ङ्गमो हस्ती । पूर्वङ्गमाः पञ्चानः । हृदयङ्गमा वाचः ।

उरोविहायसोरुरविहो च ॥ ४६ ॥

उरोविहायसोरुरपदयोर्ममस्य संज्ञायां खो भवति ।
तयोरुरविहो च यथासंख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युर-
ङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः ॥

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ४७ ॥

नाम्नापपदे 'गमेर्डो' भवति संज्ञायामसंज्ञायामपि
उरोविहायसोरुरविहो च यथासंख्यं भवतः । भुजगः ।
तुरगः । द्रवगः । पतगः । अन्तगः । अत्यन्तगः । अ-
ध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । सर्वध्वगः । पद्मगः ।
धामगः । शुक्लध्वगः । सुगः । दुर्गः । निर्गो देवः । अगः ।
मौरगः । पीठगः । उरगः । विहगः ॥

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ४८ ॥

एते उग्रत्वयान्ता निपात्यन्ते । संज्ञायामेव । विहा-
यसा गच्छतीति विहङ्गः । तुरो गच्छतीति तुरङ्गः ।
भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गः । चकारात् । पतो गच्छ-
तीति पतङ्गः । द्रवेन गच्छतीति द्रवङ्गः । पद्मे गच्छ-
तीति पद्मङ्गः ॥

अन्यतोऽपि च ॥ ४९ ॥

गमेरन्यस्मादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि 'नाम्नापपदे'
भर्जयति । वारि चरतीति वार्षो हंसः ॥ विरो गते ।

गिरिग्रः ॥ वरानाहन्ति । वराहः ॥ परिखन्यते । पः
रिखा । कर्मण्यपि दृश्यते ॥

हन्ते कर्मण्याशीर्गव्योः ॥ ५० ॥

कर्मण्युपपद आगिपि गतौ च वर्त्तमानाद् हन्ते ङी भ-
वति । शत्रुं वधात् । शत्रुहः । क्रोगं हन्ति । क्रोगहः ॥
कर्मण्येव निरपेक्षत्वात् कर्मण्यहणं सुखार्थम् ॥

अपात् क्लेशतमसोः ॥ ५१ ॥

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्य हन्ते ङी भ-
वति । क्लेशापहः । तमोऽपहः ॥ कर्षं सुखापहः । दुखा-
पहः । ज्वरापहः । वातपित्तकफापहः । विषाग्निदोषापहः ।
अन्यतीऽपि चेति सिद्धं प्रपञ्चार्थं ङविधानम् ॥ कथं दार्वी-
घाटः । चार्वाघाटः । वर्णसहाट । घटते भविष्यति ।
चार्वाहन्ति । चार्वाघाटः । एव वर्णसहाटः ॥ दार्वी-
घाटोऽपि तर्हि स्यात् । प्रसंज्ञायामिष्यत एव ॥

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ५२ ॥

गिरःपर्यायः शीर्षशब्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुप-
पदयोर्हन्ते णिन् भवति । कुमारघाटी । शीर्षघाटी ॥

टग् लक्षणे जायापत्योः ॥ ५३ ॥

लक्षणेयोल्लक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयो-
र्हन्ते लक्षणेवति कर्त्तरि टग् भवति । जायाघ्नो ब्राह्मण-
पतिघ्नो हयनी ॥

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ५४ ॥

कर्मसूपपदेऽमनुष्यकर्तृकेऽपि धात्वर्थे वर्त्तमानाद्
हस्तेष्टम् भवति । जायाघ्नस्तिलकः । पतिघ्नो पाणिरिखा ।
श्रेष्ठघ्नं त्रिकटुकम् । पितृघ्नं हृतम् । वातघ्नं तैलम् ॥ अ-
मनुष्यकर्तृक इति किम् ? आसुघातः शूद्रः । ब्राह्मणघातो
हृषलः ॥ कथं चौरघातो गलः । शस्त्रघातो वृषभः । अ-
पिशब्दात् ॥ छतघ्नः खलः । अशुघ्नः शूर इति च भवति ।

हस्तिनाडुकपाटेषु शक्तौ ॥ ५५ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु शक्तौ गम्यमानाया हस्तेष्टम्
भवति । हस्तिघ्नः । बाहुघ्न इति मतम् । कपाटघ्नः ॥ नगरं
त्वहस्तिन्यपिवचनात् । नगरघ्नोऽग्निः । नगरघातो हस्तो
येत् ॥

पाणिघटाडधौ शिल्पिनि ॥ ५६ ॥

एतौ शिल्पिनि कर्त्तरि निपात्येते । पाणिभ्यां पाणो
वा हन्ति । पाणिघः । ताडं हन्ति । ताडघः । शिल्पि-
नोति किम् ? पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजाहं हन्ति ।
राजह इत्यध्यधिकारात् ॥

नम्रपलितप्रियान्धसूक्ष्मसुभगाद्येष्वभूततद्वाये छजः श्युट् करणे ॥ ५७ ॥

अभूततद्वाये वर्त्तमानेषु नम्रादिषूपपदेषु छजः श्युट्
भवति । करणे धारके । अनम्रो नम्रः क्रियतेऽनेनेति
नम्रद्वयं व्यतम् । एव पलितद्वयं तैरम् । प्रियद्वयं

शौलम । अन्यद्वरणः शोकः । स्थूलद्वरणं दधि । सुभग-
द्वरण रूपम् । आद्यद्वरणं वित्तम् ॥ अनग्नद्वरणमि-
त्यादि तदन्तविधिना ॥ अभूततद्वाव इति किम् ?
आद्य करोति तैलेनाभ्यक्षयतीत्यर्थः । उत्पादार्थ-
स्यभूततद्वावस्याविधितत्वात् । व्यक्तेर्विवक्षितत्वाद्युन्नेपु
न भवति । उत्तरत्राप्येव नमोऽकरोत्वनेन युद्धपि नैवा
विशेषात् ॥

भुवः खिण्णुखुकजौ कर्त्तरि ॥ ५८ ॥

अभूततद्वावे नग्नादिपूपपदेषु भुवः खिण्णुखुकजौ कर्त्त-
रि भवतः । नग्नभविष्णुः ॥ नग्नभावुकः ॥ पलितभ-
विष्णुः । पलितभावुकः ॥ प्रियभविष्णुः । प्रियभावुकः ॥
अन्धभविष्णुः । अन्धभावुकः ॥ स्थूलभविष्णुः । स्थूलभा-
वुकः ॥ सुभगभविष्णुः । सुभगभावुकः । आद्यभविष्णुः ।
आद्यभावुकः । अनग्नभविष्णुः । अनग्नभावुक इत्यादि ।
तदन्तविधिना चून्नेषु न भवति । आद्योभविता ॥ ता-
च्छोनिक्तत्वात्स्थभूततद्वाव इति न परावपीण कजो
इकारः सुखार्थः । तथा कर्त्तरीति ॥

भजो विण् ॥ ५९ ॥

कर्मण्युपपदे भजो विण् भवति । अर्धभाक् । पाद-
भाक् ॥ उपसर्गादपि ऋवित् । अर्धप्रभाक् ।

सहस्रच्छन्दसि ॥ ६० ॥

नाम्नाप्युपपदे सहस्रच्छन्दसि सप्तार्वा विं दृष्टः न च

लोके प्रयुज्यत इति वचनम् ॥ तुरापाट् । तुरासाह पुरो
धावेति ॥

वहस्य ॥ ६१ ॥

नाम्न्युपपदे वह्नेऽह्न्दसि सञ्जाया विष् भवति । प्रष्ठ
वाट् । प्रष्ठौही । वाहेर्वांशब्दस्योचिति । इदमपि पूर्ववत् ॥

अनसि डच्च ॥ ६२ ॥

अनस्युपपदे वह्नेर्विष् भवति । अनसय डो भवति ।
अनो वहतीति । अनडान् । अनडुहो रुटित्वात् ॥

दुहः को वस्य ॥ ६३ ॥

काम्युपपदे दुह को भवति सञ्जान्तादेशः । वद्वदुघा
नो ॥

गौर्गो कामदुघा सम्यक्पयुक्ता सख्येते बुधे ।

दुग्ध्ययुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव यंसति ।

विट् क्रमिगमिषनिसनिजनान् ॥ ६४ ॥

नाम्न्युपपदे एभ्यो विट् भवति ॥

अथे गा लद्धिक्राथ गोपाथ विषखास्तया ।

मियं दधतु राजन्द्र । तवाजा सहिता इमे ।

ह्न्दसि सञ्जात्वेन विद्युता लोके प्रयुज्यन्त इति मतम् ॥

मन्त्रे श्वेतवज्रकृष्यशंसपुरोडाशावयजिभ्यो
विष् ॥ ६५ ॥

एभ्यो विष् भवति मन्त्रे । श्वेतैरुज्जते । श्वेतवा ।

इन्द्रः ॥ उक्थान् उक्थैर्वा शंसति । उक्थशाः । यजमानः ॥
पुरो दागत्वेनम् । पुरोडा- । दस्य उत्व' निपातनात् । पुरो
दश्यत इति वा । अकारान्तस्य निपात्यते । सदा पुरोडा-
शपविदिताधर् इति ॥ अवयजते । अवयाः ॥ विरामे
व्यञ्जनादौ चैषामन्तस्य उम् । श्वेतवोभ्याम् । पुरोडो-
भ्याम् । उक्थशोभ्याम् । अदन्तपक्षे पुरोडाशाभ्याम् ।
स्वरादौ तु । श्वेतयाहो । उक्थशंसो । अवयाजौ ॥ मन्त्र
कृदित्वाद् यथादर्शनं गम्यते । सच्चात्वात्तोक्ते प्रयुज्यन्ते इति
मतम् ॥

धातो मनक्कनिब्वनिब्विचः ॥ ६६ ॥

आकाराकाङ्क्षातोमन् । कनिप् । वनिप् । विच् ।
इत्थेति प्रत्यया भवन्ति ॥ मन गोभन ददाति । सुदामा ।
अग्न इव तिष्ठति । अस्त्यामा ॥ कनिप् । सुपोवा ।
सुधौवा ॥ वनिप् । घृतपावा । भूरिदावा ॥ विच् ।
बीजालपा ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६७ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन ।
सुशर्मा ॥ कनिप् । प्रातरित्वा ॥ वनिप् । तिजावा ॥
विच् । रिय रुग हिंसायाम् । रेट् । रोट् ॥ दृशियदृश
प्रयोगानुसारान्तेम् ।

किप् च ॥ ६८ ॥

धातो. लिप् च दृश्यते । उखायाः स्तम्भे । उखास्तत् ।

पृष्ठाणि ध्वंसते । पृष्णध्वत् ॥ दिव । प्रक्षद्यः ॥ कङ् ।
प्रत्यङ् । ऊः । कीः । गीः । लूः ।

वहे पञ्चम्यां भ्रंशेः ॥ ६६ ॥

वहे पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशः क्तिब् भवति । वहाद्
भ्रशति । वङ्भट् ॥

सृशोऽनुदके । ७० ॥

अनुदके नाम्ना उपपदे सृशः क्तिब् भवति । घृतं सृश-
तीति घृतसृक् । मन्त्रेण सृशतीति मन्त्रसृक् ॥ अनुदक
इति किम् ? उदकसर्गः ॥

शदोऽनन्ते ॥ ७१ ॥

अनन्ते नाम्ना उपपदेऽदः क्तिब् भवति । शस्यमस्ति ।
शस्यात् ॥ आसमस्ति । आमात् ॥ अमय इति किम् ?
अनान्दः ॥ कषाद् इत्यपि दृश्यते ॥

क्राव्ये च ॥ ७२ ॥

क्राव्ये चोपपदेऽदः क्तिब् भवति । मुनर्वचनात् पक्षे ।
क्राव्यात् । अपक्षेऽप्येव । कव्यादा दाक्षसाः ॥ अतः पक्षोप
प्रपञ्चाद्येति ॥

कृत्विग्दृष्टक्स्त्रग्द्विगुष्णिहश्च ॥ ७३ ॥

एते क्तिवन्ता निपात्यन्ते । कृतो यजतोनि । कृत्विक् ।
कृडित एव ॥ दृष्टो द्विषेवनम् । दृष्टक् । एजेशांतः
परोऽत् । कर्मणि क्तिप् । यजति तामिति राक् ॥ द्विगुः

कर्मणि क्षिप् । दिगति ताभिति दिक् ॥ ऊर्ध्वं सिद्ध्यति ।
उणिक् । सद्यो दलोपः पत्वं निपातनात् । गतं च दृगा-
दितात् ॥

सत्सूदिपद्दुहदुहयुजविद्भिद्छिद्जिनौरा-
जासुपसर्गेऽपि ॥ ७४ ॥

एषामुपसर्गेऽनुपसर्गेऽपि नाच्चापपठेऽपि क्षिप् भ-
वति । उपसीदति । उपसत् । सत् । सभासत् ॥ द्विपः
साङ्गवर्थात् सूरदादिः । प्रसृते । प्रसृः । सृः । अण्डसृः ॥
भिद्धिट् । डिट् । मित्रद्धिट् ॥ प्रधुक् । धुक् । मित्रधुक् ॥
प्रधुक् । धुक् । गोधुक् ॥ प्रयुक् । युङ् । अय्ययुक् ॥ संवित् ।
जित् । वीद्वित् । नाभार्यासि दृश्यते ॥ प्रभित् । भित् ।
काष्ठभित् ॥ प्रच्छित् । हित् । रज्जुच्छित् ॥ अभिजित् ।
जित् । भरिजित् ॥ प्रणोः । नोः । येनानोः ॥ विराट् ।
राट् । गिरिराट् ॥ प्रपञ्चार्यमिदम् ॥

कर्मण्युपमाने त्यादादौ दृशष्टक्सकौ च । ७५ ॥

त्यादादायुपमान सप्तपद उपमेयेऽर्थे कर्मणि दृगष्टक्-
सकौ च भवतः । क्षिप् च । स इव दृश्यते । त्यादृगः ।
त्यादृगी । त्यादृचः । त्यादृक् ॥ स इव दृश्यते । तादृगः ।
तादृगी । तादृचः । तादृक् ॥ एदु समानस्य स इति
सदृगः । सदृगी । सदृचः । सदृक् ॥ आ भव्यनाम्नः [का०
४ ६. ६८] । अन्यादृगः । अन्यादृगी । अन्यादृचः ।
अन्यादृक् ॥ त्यादादाविति किम् ? इव इव दृश्यते ॥ उप-

मान इति किम् ? स दृश्यते ॥ कर्मणोति किम् ? स इय
पश्यति ॥

नाम्नप्रजातौ णिनिस्तच्छौल्ये ॥ ७६ ॥

तच्छब्देन धात्वर्थो निर्दिश्यते । तदेव गौलं यस्य
कर्त्तरिति विग्रहः । प्रजातिवाचके नाम्नापपठे धातो-
स्ताच्छौल्ये गम्यमाने णिनिर्भवति । उग्रभोजी । धर्मा-
वभाषी ॥ नाम्नोति किम् ? उपभोक्ता । मन्थोक्ता ॥ कयन्
उदामारो । प्रत्यासारो । व्रद्धशरी ॥ माधो च । माधु-
ददातोति साधुदायो । साधुकारोति यत्तद्व्यमेव ॥ प्रजा-
ताविति किम् ? साध्वणानामव्ययिता ॥

प्राकृतियदस्या जातिर्निर्द्धानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाप्यातनिर्वाद्या गौलं च चरणैः सह ।

प्रागुत्पत्तिविनागाभ्यां सत्त्वस्य युगपदगुणैः ।

समर्पनिर्द्धानां वद्वर्था तां जातिं कवयो विदुः ॥ इत्यन्ये ॥

तदा कुमार्यादोति भवितव्यमेवाजातित्वात् ॥

कर्तव्यपमाने ॥ ७७ ॥

उपमानेऽर्थे नास्ति कर्तृवाचिन्मपपठे धातोर्णिनि-
र्भवति । आत्वर्थमताच्छौल्याभोदागर्थं च । उद्ग इय
क्रोगति । 'उद्गक्रोगो ॥ आह इव रोति । आह्वरावो ॥
कर्त्तरिति किम् ? आहोनिव क्रोद्धवान् मुहूर्त्ते ॥ 'तैपमान
इति किम् ? उद्ग. क्रोगति ॥ उपपदवाच्यः कर्तारि णित्य-
र्थस्य कर्तृरुपमानं व्याख्यम् । उद्गस्येव क्रोशनेमस्येति वाक्ये ।
अन्तरङ्गमस्मभ्येऽपि गौलत्वमिति ॥

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ७८ ॥

व्रतमिति शास्त्रविहितो नियमः । आभीक्षां योनः-
पुन्यम् आमेया वा । नान्यपुपदे व्रताभीक्ष्ण्ययोग्यमान-
योर्धातोर्णिनिर्भवति । अथाहभोजी । अन्नवणभोजी ।
अर्थित्वात् प्रवृत्तो नियमः । सति भोजनेऽथाहमेव भुङ्क्ते ।
न आहमिति ॥ आभीक्ष्ण्ये । घोरपायिन उमीनराः ।
मीघोरपायिनो वाह्योक्ताः । तन्नान्यत्पर्यं नास्तीति दधिं
विना घोरे तात्पर्यमिति गीतादन्यदाभीक्षणम् ॥

मनः पुं वच्चात् ॥ ७९ ॥

कर्मण्युपपदे मन्यतेणिनिर्भवति । अन्विद्य विनि-
प्रत्ययान्ते धातो पर उपपदस्य पुं वचोपतिष्ठते यथासम्भ-
वम् ॥ पटुं मन्यते । पटुमानी ॥ पट्टीं मन्यते । पट्टु-
मानिनी ॥ पुं वच्चेति पुं वदादिशास्त्रमत्राभिमतम् । तेन
पट्टमानिनी । वद्वबभूमानिनी । श्रोणीमानिनीति
सिद्धम् ॥

उच्चात्मने ॥ ८० ॥

कर्मण्युपपद आत्माधो यो मन्यतिस्तस्मात्पिनिर्भवति
खय ॥ विदुषीमात्मानं मन्यते । विद्वन्मानिनी । विदुषि-
मन्या । विद्वन्मानी । विद्वन्मन्यः ॥ पट्टीमात्मानं मन्यते ।
पट्टुमानिनी । पट्टिमन्या । पट्टुमानी । पट्टुमन्यः ॥ तुल्या-
धिकरणत्वात्पिनिपुं वच्चात् । तादर्थ्यनन्तावधारणात्मगद्गः
कर्मभूतो वाक्ये सुखार्थः । आरक्यगतिभेदाद्भेद इति ।

एक एव कर्त्ता कर्म च स्यात् । यथा पीवमान मधु मद्-
यति । बाह्योऽवात्मात्मवचनात् ।

करणेऽतीते यजः ॥ ८१ ॥

। करणवाचिन्युपपदेऽतीते क्रियायां वर्त्तमानाद् यजते-
र्णिनिर्भवति । अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी । अग्नि-
ष्टोमाख्यैर्योगैः स्वर्गस्य फलं भावितवानित्यर्थः । स्वर्ग-
शब्दस्य वृत्तावन्तभूतो न प्रयुज्यते । वटि विशेषव्यापारः
सामान्यव्यापारस्य करणं कथम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
कामः । अघोरुपेयाग्निं वेद्वाक्यानीति ॥ . अतोत इति
किम् ? अग्निष्टोमिन यजति ॥ करण इति किम् ? यामि
यजति अ । अविवक्षितकरणात् ॥

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ८२ ॥

कर्मस्य उपपदेऽतीते वर्त्तमानाद् हन्तेः कुत्सायां शक्य-
मानायां णिनिर्भवति । पिबघाती । नादघाती ॥ कुत्सा
यामिति किम् ? खौर हतवान् । दण्डेन हतवान् पिबघ्य-
मिति सापेक्षत्वात् ॥ कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

क्विब् ब्रह्मभूणटवेषु ॥ ८३ ॥

ब्रह्मादिषु कर्मस्य उपपदेष्वतीते वर्त्तमानाद् हन्तेः
क्विब् भवति । ब्रह्महा । भूणहा । टवहा । ब्रह्मादि-
ष्वेव हन्ते रेवातोत एव क्विबे वेति चतुर्विधोऽत्र नियमः ।
तेन गां हतवान् ॥ ब्रह्माधीतवान् । ब्रह्म हन्ति । ब्रह्म
हतवान् । अतो नाण् ॥ विनियमोऽपि दृश्यते । मधुहा ।

अहिहा । गोव्रहा । वज्रघ्नः । वृषस्य हन्तुः । वज्रवित् ॥

कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेष्ु ॥ ८४ ॥

एषु कर्मसुपपद्येतोते वर्त्तमानात् कृञः क्तिव भवति । सुहु कृतवान् । सुकृत् ॥ पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । यदकृत् ॥ आदिषु कृञ एवासीत् एव क्तिवेति त्रिविधोऽत्र नियमः । तेन मन्त्रानधीतवान् । कर्म करोति । कर्म कृतवान् । अतो नाण् ॥ आप्तकृत् । सूत्रकृदिति भवत्येव ॥

सोमे सुञः ॥ ८५ ॥

सोमे कर्मण्युपपदेऽतोते वर्त्तमानात् सुञः क्तिव भवति । सोमं सुतवान् । सोमसुत् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन सुरां सुतवान् । सोमं विक्रीतवान् । सोम सुनोति । सोमं सुतवान् । अतो नाण् ॥ अन्येभ्यः क्तिवभावेऽण् स्यादेव ॥

चेरग्नौ ॥ ८६ ॥

अग्नायुपपदेऽतोते वर्त्तमानाश्चिभोतेः क्तिव भवति । अग्निं चितवान् । अग्निचित् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन पुष्पं चितवान् । अग्निं हुतवान् । अग्निं चिनोति । अग्निं चितवान् । अतो नाण् ॥ अन्त्येष्टं लिष्टकानां रचनाविशेषे गम्यमाने कर्मण्यपि दृश्यत एव । श्येन इव चोयते स्म । श्येनचित् । रथचक्रमिव चोयते स्म । रथचक्रचित् ॥ इयमपि चतुःसूची प्रपञ्चाध्या ॥

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ८७ ॥

कर्मण्युपपदे, विपूर्वादतीते वर्त्तमानात् क्रीणातेः
कुत्सायां गम्यमानायामिन् भवति । सोमं विक्रीतवान् ।
सोमविक्रयी । तैलविक्रयी ॥ अलन्तादिना सिद्धं कुत्सा-
यामण्वाधनार्थं वचनम् ॥

दृशेः कृनिप् ॥ ८८ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्त्तमानाद् दृशेः कृनिप् भवति ।
मेरुं दृष्टवान् । मेरुदृष्टा ॥ अतीते क्तिवादीनां बाधक-
मिदम् ॥

सहराज्ञोर्युधः ॥ ८९ ॥

सहराज्ञीः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्त्तमानाद् युध्यतेः
कृनिप् भवति । सह युध्यते अ । सद्युध्वा ॥ राजानं
युध्यते अ । राजयुध्वा ॥ यन्तभूतेऽनर्थः सकर्मकः । रा-
जानं योधितवानित्यर्थः ॥

लज्ज ॥ ९० ॥

सहराज्ञीः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्त्तमानात् लज्जः
कृनिप् भवति । सह करोति अ । सहकृत्वा ॥ राज-
कृत्वा ॥

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ९१ ॥

सप्तम्यन्ते 'पञ्चम्यन्ते' चोपपदेऽतीते वर्त्तमानाज्जनेर्डा
भवति । जले जातम् । जलजम् । सरसिजम् । वुड्जिजम् ।
तुदिजः । रंस्कारजः । क्रोधजम् । ग्राह्यजो धर्मः । चत्ति-

यज युवम् । कथम् अष्टाज्जातः । हस्तिनो जात इति
प्रायः पञ्चम्यामजातावेव दृश्यन्ते ॥

अन्यत्रापि च ॥ ६१ ॥

अन्यस्मिन्नुपपद्येतीति वर्त्तमानाज्जनेर्हो भवति । न
जातोऽजः । द्विर्जातो द्विजः । प्रजा । अभिजः । परिजः ।
पुर्मांसमनुजाता कन्या पुमनुजा । स्त्रियमनुजातः स्त्र्य-
नुज ।

निष्ठा ॥ ६३ ॥

अतीति वर्त्तमानादातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति । कृतः ।
कृतवान् । श्रयितः । श्रयितवान् ॥

ह्रस्वनिप् सुयजोः ॥ ६४ ॥

अतीति वर्त्तमानयोः सुयजोद्धनिच् भवति । सुतवान् ।
सुत्वा । इष्टवान् । यज्या ॥ ङकारोऽगुणार्थः ॥

जीर्यतेरन्तृन् ॥ ६५ ॥

अतीति वर्त्तमानाज्जीर्यतेरन्तृन् भवति । जरन् ।
जरतो । ऋकारो नकारस्योच्चारणार्थः ॥

। इति दौर्गसिंघा वृत्तौ कृतसु वृतीयः पादः समाप्तः ।

कृन्सुकानौ परोच्चावच्च ॥ १ ॥

अतीति वर्त्तमानादावोः कृन्सुकानौ भवतः । तौ च

गराद्येय व्यपदिश्यते । पेचिवान । पाचयाञ्छवान् । आपा
 म्यभूवान् । शिशोर्वान् । टिटीर्वान् । जलागर्वान् । तभ
 प्थाम् । ररन्वान् । यषि दृष्टत्वादेवेर् जागर्तेर्गुणोऽनुपङ्ग
 नापय ॥ व्यतिपेचान् । चक्राण् ॥ अतोताधिकार
 किम् ? तुसदयसामतोतमात्रे घान्चुरभिधातव्य । उप
 गुणाय । उपाजीपोत् । उपागुणोत् । उपशुश्रुवान् ॥ उप
 गसाद् । उपासदत् । उपामीडत् । उपसेदिवान् ॥ अनु
 घास । अन्ववासीत् । अन्ववमत् । अनुपिबान् ॥ तथा ।
 दूणो नष्टपूर्वाधाग्राते । ईयिवान् । समीयिवान् । उपेयि
 यान् । अनाख्यान ॥ तथा । अनुपूर्वाद् घचे कान कर्त्त
 र्येव । अनुचान् ॥ अतोताभिधायिनोऽपि सृष्टयस्त प्रयो
 गव्या ॥ नृणो जाड्य एवामो भाषाया कृता ॥

वर्त्तमाने शन्तृडानशावप्रथमैकाधिकरणा-
 मन्वितयो ॥ २ ॥

वर्त्तमानक्रियाया वर्त्तमानाच्चात् शन्तृडानशो भ
 यत् । अथमेकाधिवरण आसन्वितविषये च ॥ प्रथमा
 न्तेन चेषशन्तृडानशो सामानाधिकरण्यं न भवतीत्यर्थः ।
 पचन्त पचमान छान्त पश्य । पचता पचमानेन छात्ते न
 मित्यादि ॥ आसन्वितविषये च । हे पचन । हे पच

॥ अथमैकाधिकरणमन्वितयोरिति किम् ? पचति
 काप्त । नञा निर्दिष्टस्थानित्यत्वात् । जुहोति । जुह्वत् ।
 तथा मायोरे त्वाक्त्रे । मा पचन । मा पचमान ॥ आनय
 किमपेक्षायाम् । पचन्तास्ते । पचमानमिहति । सत्ताया

वा । सन् गुणः । अस्ति गुणः । विद्यमानो वाद्यणः ।
विद्यते वाद्यणः ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३ ॥

या भूताद् [का० ४. ४. ६७] वत्तमानाधिकारः ।
क्रियाया लक्षणे हेतो चार्थे वत्तमानादातोः शक्तृज्ञानशी
भवतः । तिरस्कोऽनुग्रामति गणका । ग्रयाना सुखते
यचनाः ॥ हेतौ च । अजंयन् वसति । अधोयानी वसति ॥
लक्षण चिह्नम् । जनको हेतुः ॥ लक्षणहेत्वोरिति किम् ?
पथति च पठति च ॥ क्रियाया इति किम् ? यः सम्पत्ते
नोऽगस्त्य । यदुत्पन्नते तल्लघु ॥

वेत्तेः शक्तुर्वन्सुः ॥ ४ ॥

वेत्तेः परस्मै शक्तुर्वन्सुर्भवति वा । विद्वान् । विद्वत्सी ।
विद्वन् । विद्वत्सी । तिरस्निर्देशः सुखार्थः । वेत्ते रेवा-
नन्तर. शक्तुर्वन्सुर्भवति ॥

आनोऽचात्मने ॥ ५ ॥

अत्र । एतेषु कन्सुप्रभृतिषु मध्ये । आन आत्मनेपद-
संज्ञा भवति । इतरः परस्मैपदमर्थान्ते ॥ अधोऽन्तर्गतम् ।
व्योचमानम् । रोचमानः । चक्राणः । व्यतिवभूवानः ।
आत्मनेपदत्वाद् भावकर्माणाः कर्त्तरि इवादिभ्यश्च
भवति ॥

इं तस्यासः ॥ ६ ॥

पासः परा य आनन्त्यादेरौर्भवति । आनीदः ।

तस्येति रूपमावागुक्त्यर्थम् । तेन शानङोऽपि । कतो-
द्योदासीनाः सन्ति ।

आप्सोऽन्तः शाने ॥ ७ ॥

अकारात् परो य आनस्तस्मिन् परेऽकारात्तस्य अका-
रोऽन्तो भवति । पृथ्वीमानः । यजमानः । क्रियमाणः ।
करिष्यमाणः ।

पूङ्यजोः शानङ् ॥ ८ ॥

पूङो यजस्य शानङ् भवति ॥ पवते । पवमानः ॥
यजते । यजमानः ॥ आभ्यां कर्तव्येऽनः स्थित्यर्थं वचन-
मित्येके । भावकर्तृशरीरागया भाव्यमिति । प्रथमैकाधि-
करणप्रपञ्चार्थमित्यन्ये । वह्नियवमानं मध्यन्दिनमित्यनव-
वयार्थ एवार्थं सप्ताशब्दः ॥

शक्तिवयस्ताच्छीत्ये ॥ ९ ॥

शक्त्यादिषु मध्यमानेषु धातोः शानङ् भवति । कतीह
निप्राताः । कतीह कवचमुदहमानाः । कतोह मृत्यु-
मानाः ॥ अभिधानाद् वासरूपः शन्तृङ् न स्यात् ॥

इङ्धारिभ्यां शन्तृङ् कच्छे ॥ १० ॥

इङो धारेय शन्तृङ् भवति । अकच्छे मध्यमाने ।
अधीयन् धारागणम् । धारयन्नुपनिषदम् ॥ इङ् शानशि
प्राप्ते धारेरुभयप्राप्तौ वावचनम् । वासरूपोऽपि नेष्टव्य
एव ॥ अकच्छ इति किम् ? कच्छेऽधीते ।

द्विपः शत्रौ ॥ ११ ॥

द्विपः शत्रौ कर्त्तरि शत्रूङ् भवति । द्विपन् ।
द्विपन्तो ॥ शत्राविति किम् ? द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुखो यज्ञसंयोगे ॥ १२ ॥

यज्ञफलैः संयोगविषये यत्तन्मागतं सुखः शत्रूङ्
भवति । सुखन्तो यजनानाः ॥ संयोगग्रहणं फलवत्-
कृत्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति
सुखम् ॥

अहं प्रशंसायाम् ॥ १३ ॥

प्रशंसायां गम्यमानायामहंतेः शत्रूङ् भवति । अहंन्
भवान् विद्याम् ॥ प्रशंसायामिति किम् ? अहंति धीरो
यथम् ॥

तच्छीलतद्वर्तमानाधुंकारिष्वोः ॥ १४ ॥

आ धोः [का० ४. ४. ५७] क्षिपमभिधाय तच्छीला-
दिषु कर्त्तव्यतः प्रत्यया वेदितव्याः ॥

तन् ॥ १५ ॥

तच्छीले तद्वर्त्ये तत्कारिणि च कर्त्तरि धातोस्तुन्
भवति । तज्जायपवाटः । वदिता जनापदास्तन् । सुखं
वितारः आविष्टायना वधूस्तुडाम् । साधु गच्छति गत्ता
खेनम् । साधुः कुशलार्थं एवात्र ॥

आज्यलङ्घ्नुसहिस्त्वितिह्रिचरिप्रज-

नापत्रपेनामिष्युच् ॥ १६ ॥

एभ्य इणुञ् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । हृषोऽप-
वादः । भ्राजिण्युः ॥ अलङ्घरिण्युः । अलं भूषणपर्यामि-
वारणेषु । मण्डने, युमपि काभते ॥ भविण्युः । सन्निण्युः ।
रोचिण्युः । वर्तिण्युः । वर्धिण्युः । वरिण्युः । प्रजनिण्युः ॥
अपत्रपिण्युः ॥ इनन्तानां छन्दसीत्तिके । धारयिण्युः ॥
निराकरिण्युरिति वक्तव्यम् ॥

मदिपतिमचासुदि ॥ १७ ॥

उद्युपपद एभ्य इणुञ् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
समादिण्युः । उत्पतिण्युः । उत्पचिण्युः ॥ यथासंख्यं नास्ति ॥

जिमुवोः स्तुक् ॥ १८ ॥

आभ्यां जुञ् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जिण्युः ।
मूण्युः ॥

ग्लान्तास्याक्षिपविंपरिमृजां स्तुः ॥ १९ ॥

एभ्यः स्तुर्भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । ग्लान्ताः ।
ग्लान्त्युः । स्थासुः । क्षिण्युः । पक्ष्युः । परिमास्युः ॥

वसिष्ठधिष्टपिचिपां क्रुः ॥ २० ॥

एभ्यः क्रुर्भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । वस्युः । गृह्युः ।
धृण्युः । चिप्रुः ॥

शमामष्टानां विनिष् ॥ २१ ॥

शमादीनामष्टानां विनिष् भवति तच्छीलादिषु

कर्तृषु । शान्द्यतीति शमी । एवं दमी । तमी । शमी ।
भमी । चमी । कमी । उन्मादी । अष्टानामिति किम ?
असिता ॥

युजभजभुजद्विषद्रु हद्रुहद्रुप्राङ्क्रीडत्यना-
सुखाङ्ग्यमाङ्ग्यसरन्जाभ्याङ्ङ्गनां च ॥२२॥

एभ्यो विनिष् भवति । तच्छीलादिषु कर्तृषु ॥ युजिर
युज योगी ॥ भज भागी ॥ भुज भुजो । भोगी । द्विष ।
विषो ॥ ह्रुह । द्रोही ॥ हुह द्रोही ॥ हुप द्रोधी ॥ प्राङ्
क्रीड । आक्रीडी ॥ त्यज त्यागी ॥ अनुस्रध अनुस्रोधी ॥
आङ्ग्यम । आयामी ॥ आङ्ग्यस । आयामी । रनज ।
रागी ॥ अभ्याङ्ङ्गम । अभ्याघातो ॥

समि सृजिष्टचिज्वरित्वराम् ॥ २३ ॥

सम्युपपद एभ्यो विनिष् भवति तच्छीलादिषु । स-
मर्गी । सम्पर्की । सञ्चारी । सत्त्वरी ॥ मानुबन्धत्वाद्
ङ्ग्यः ॥

वौ विचकत्यथन्भुकपलपाम् ॥ २४ ॥

वावुपपद एभ्यो विनिष् भवति तच्छीलादिषु । वि-
चकी । विकली । विशयी । विकाशी । विनायी ॥

मे द्रुनयवदवसलपाम् ॥ २५ ॥

प्र उपपद एभ्यो विनिष् भवति तच्छीलादिषु । म-

प्राची । प्रमाथी । प्रवादी । वस निवास एव । प्रव, मी ।
प्रलापी ॥

परौ हृदहोः ॥ २६ ॥

परायुपपदे हृदहोर्धिनिष भवति तच्छीलादिषु ।
'परिसारी । परिटाही ॥ अस्तिविवक्षाया मिह न ।
विनिष् किमर्थः । यथा प्रयामोऽप्यास्तीति प्रयामो ।
प्रयामी । विसारी । विटाही । विशादी । अनुवादी ।
मयादी । विवादी । अक्षारी । व्यभिचारी । विघातो ।
विद्रावी । रोगीत्यादयः ॥ तच्छीलादिविवक्षाया ह्यन भा
भूदिति यवनम् ॥

क्षिपरटवद्वदिदेविभ्यो वुण् च ॥ २७ ॥

परायुपपद एभ्यो वुण् भवति विनिष् च तच्छीला
दिषु ॥ परिक्षेपक । परिक्षेपो । परिवाटक । परि
वाटी । परिवादक । परिवादी । परिवादयतोत्यर्थेऽप्ये
वम् ॥ परिदेवत इति परिदेवकः । परिदेवी । कटि
देविभ्या विनिष्तेवेत्येके ॥ वुण्पहण ताच्छीलिकेषु वाम
कृतविधिर्नास्तीति आपनार्थम् ॥

निन्दहिंसक्लिशखानेकस्वरविनाशि आ-
भापासूयां वुञ् ॥ २८ ॥

एभ्यो वुञ् भवति तच्छीलादिषु । निन्दक । हिंसक ।
क्लिशकः । खाटक । मण्डक ॥ टरिद्रादयः । अनेक
स्वरावेच्छेत्येके ॥ विनाशयतोऽपि विनाशक । व्याभा

यकः । अक्षयकः । कण्डूगादिभ्योऽसूयादेर्वानेकस्वरानि ।
पुनर्वृष्पक्षेण प्रकृतोऽपि चिनिन् न स्यादिति ॥

देविक्रुगोच्चोपसर्ग ॥ २६ ॥

उपसर्ग उच्यते देवयतेः क्रुगश्च वृज् भवति तच्छीला-
दिषु ॥ आदेयकः । परिदेवक । क्रीडायामिवाभिधानम् ॥
आक्रोशकः ॥ उपसर्ग इति किम् ? देवयिता । क्रीडा ॥

क्रुधिमण्डचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ २७ ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । अर्थशब्दः प्रत्येकानभि-
सम्बध्यते । क्रुध्यर्थात् । क्रोधनः । क्रोपनः ॥ मण्ड-
र्थात् । मण्डनः । भूषणः ॥ चल्यर्थात् । चलनः । कम्पनः ॥
शब्दार्थात् । शब्द इति लिङ्मिगन्तं चोरादिकमित्येके ।
शब्दनः । रचणः । कथम् ? पठिता विद्याम् । अभिधा-
नाच्चलिशब्दार्थाभ्यामकर्मकाभ्यामिति ॥

रुचादेश्य व्यञ्जनादेः ॥ २८ ॥

रुचादेश्यणाद् व्यञ्जनादेश्युर्भवति तच्छीलादिषु । येभ्य
आत्मनेभाषः श्रूयते ते रुचप्रकारा गणे डानुबन्धवर्जिता
इति । रोचनः । वर्धनः । वर्धनः ॥ रुचादिरिति किम् ?
भविता । शयिता ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् ? एधिता ॥
आदिशब्दश्च किम् ? क्षुण्णः । तितिघणः । भीमांमनः ॥
भीमस्तन इत्यत्रापि स्यात् । एभ्योऽन्ये रुचादयो व्यञ्ज-
नास्ता इति ॥ कथम् ? वसिता वस्त्रम् । अभिधानादि-
हास्यकर्मकेभ्य एव ॥

जुचङ्कस्यदङ्कस्यखङ्गविज्वलजुचलपपतपदाम्

॥ ३२ ॥

एभ्यो युभं वति तच्छोनाटिषु । सु इति सौतो धातु-
गंतो । जवनः ॥ चङ्कृतपः । दङ्कमणः । यस्याननि [का०
३, १, ४८] इति जलोपः ॥ मरणः । गर्धनः । ज्वलनः ।
शीघ्रनः । अभिलपणः । प्रपतनः । प्रपदनः ॥ चमना-
घोता प्रहण सकर्मकाद्यम् । पतिपदिभ्यामुक्त्या बाधित-
त्वाद् युप्राशयः । जवनम् । तच्छोनाटिषु वासरूपविधि-
र्नाम्नोति समावेष्टोऽपि दृश्यते चेद् वया विकल्पो । विक-
ल्पन इति । भासुरम् । भास्वरम् । भामनमिति । जाग-
रिता । जागरण इति । वर्धयः । वर्धन इति । अपम-
दिता । अपलापणः । जवनपण इति । एवं वति मज्ज-
मार्गमित्येके ।

न यान्तसूत्रोपदोक्षाम् ॥ ३३ ॥

गकारान्तानां सुदोषदोषा न युभं भवति तच्छोना-
टिषु । यान्तानां कृष्णादिनाम् सुदोषदोषा न कृष्णादि-
त्वात्, प्रातः प्रतिपिध्यत । शोयिता । श्यायिता । व-
यिता । मुद्रिता । दीविता । शोयिता ३ परिशुद्धम्
इति मन्त्रादित्यात् । दंष्ट्रे दं गुं बाधत एव । दंष्ट्रि-
पहणं नामद्वयविधिरपि भूतान् इति आपत्तार्थम् । न
तदपि भ्यात् । शोयिता । शोय इति । तथा आमुज ।
कमनः । कम्प इति ।

शुकमगमहनृपमस्थालपपतपदासुकञ् ॥३४॥

एभ्य उकञ् भवति तच्छीलादिषु । शारुकः । का
मुकः । आसासुक । आघातुक । धर्मुक । प्रभातुक ।
उपस्यायक । अपलापुकः । प्रपातुक । प्रपादुक ॥

टङ्भिच्चिलुण्टिजल्यकुङ्ठां पाकः ॥३५॥

एभ्यः पाको भवति तच्छीलादिषु । वराक । वराकी ।
भिलाक । भिलाकी । लुण्टाक । लुण्टाकी । जल्याक ।
जल्याकी । कुडाक । कुडाकी । लभसु । वरिता ॥ प्रकारो
नदाद्यर्थः ।

मे लुसुवोरिन् ॥ ३६ ॥

प्र उपपदे लवते सवतेच इन भवति तच्छीलादिषु ।
प्रजवी । पु प्रसवे । प्रसवी ॥

जीण्डक्षिविथिपरिभूवमाभ्यमाय्यथां च ॥३७॥

एभ्य इन भवति तच्छीलादिषु । णि । जयी । इण् ।
प्रत्ययो ॥ टङ् । आदरी ॥ वि । चयी ॥ विथि । विथयी ॥
परिभू । परिभरी ॥ टुवम । यमौ ॥ अभ्यम । अभ्यमौ ॥
न व्यथत इति । अभ्यथी ॥ तच्छीलादिविषयाया इन
मा भूदिति यचनम ॥

दयिपतिगृहिस्पृहिश्चिदातन्द्रानिद्राभ्य आजुः
॥ ३८ ॥

एभ्य आतुर्भवति तच्छीलादिषु । दय । दयातुः ॥

पतिष्टहिस्मृहयसुरादाविनन्ताः । पतयातुः । गृहयातुः ॥
 स्मृहयातुः ॥ अन्पूर्वो धात् । अहातुः ॥ तन्ना इति मीत्रो
 धात् । तन्नातुः ॥ निपूर्वो द्रा । निद्रातुः ॥ अयातुरिति
 वक्तव्यम् ॥ कथं हृदयातुः । हृदयमस्त्रासीति विवचाया-
 मातुस्त्वचिर्तो रुद्रितः ॥

अदिसदिषेष्दासिभरो रुः ॥ ३९ ॥

एभ्यो रुभं भवति तच्छीलादिषु । शङ्कुः । सङ्कुः । धारुः ॥
 ददाति इवति यच्छति द्यति वा । डारुः ॥ पिङ् बभूवे ।
 येरुः ॥

सृदिषसां सरक् ॥ ४० ॥

एभ्यो सरक् भवति तच्छीलादिषु । सिसर्त्तं सरति
 वा । समरः । अश्वरः ॥ सुकरपावपिवचनात् । सरणः ।
 सखरः ॥ घमरः । घञ् प्रकृत्यन्तरम् ॥

मिदिभासिभनृजां घुरः ॥ ४१ ॥

एभ्यो घुरो भवति तच्छीलादिषु । मीयतीति मीदुर ।
 भासत इति भासुरः ॥ भव्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तव्येवा-
 मिधानात् । भद्रुरं काष्ठम् । यस्तु परं भवन्ति ततस्तूत्रेण ।
 भद्रहा ॥

क्षिदिमिदिविदां कुरः ॥ ४२ ॥

एभ्यः कुरो भवति तच्छीलादिषु । क्षिदुरम् । मिदु-
 रम् । वेत्तीति विदुरः ॥ क्षिदिमिदोः कर्मकर्त्तव्येवाभि-

धानात् ॥ केचिदकर्मकर्त्तव्यमपि । दीपान्धकारभिदुरो दृग्मा-
रिपक्षच्छिदुर इति ॥

जागुरुकः ॥ ४३ ॥

जागर्तेरुको भवति तच्छीलादिषु । जागरुक ॥

चेक्रौयितान्तानां यन्निजपिदंशिवदाम् ॥ ४४ ॥

चेक्रौयितान्तानामिषामूको भवति तच्छीलादिषु । या
यलूक । जल्लूक । दन्तलूक । वायदूक ॥ सासदि-
चाचलिवावदिपापतयाऽपि चेक्रौयितान्ताः किप्रत्यये सति
निपात्यन्ते ॥

तस्य लुगचि ॥ ४५ ॥

तस्य चक्रावितथ्य लुग् भवति तच्छीलादिषु । अवि-
पर । लोलुवः । पौमुव । व्यञ्जनान्तात् सिद्ध एव । केचि-
शोग पिभजन्ति । तेन जाभवतीति । राखटीति सिद्धम् ॥

ततो यातैर्वरः ॥ ४६ ॥

ततश्चेक्रौयितान्ताद् यातैर्वरा भवति तच्छीलादिषु ।
गायावर ॥ वरे विषयभूतेऽस्य च लोपे यस्य व्यञ्जने लोपः
स्यात् ॥

कसिमिसिभासौशस्याममदा च ॥ ४७ ॥

एमा वरो भवति तच्छीलान्दिषु । कन्दर । देखर ।
माखरः । ईखरः । स्यावरः । प्रमखर ॥

रुजौण्णशां कुरप् ॥ ४८ ॥

एषां करव् भवति तच्छीलादिषु । सत्वरः । नित्वरः ।
इत्यरः । नञ्जरः । करव् नटादौ । सत्वरौ ॥

गमस्त च ॥ ४८ ॥

गमः करव् भवति तच्छीलादिषु तकारयान्तादेयः ।
गत्वद् । गत्वरौ ॥

द्वीपिकम्पजसिहिंसिकमिस्त्रिनमां रः ॥ ५० ॥

एषां रौ भवति तच्छीलादिषु । द्वीपः । कमः । नञ्-
पूर्वा जसु मौचने । अजस्रः । हिंस्रः । कम्पः । स्त्रीरः ।
नम्रः । युरपि दृश्यते । कम्पनः । कागमः ॥

सनत्ताशंसिभिच्चासुः ॥ ५१ ॥

सनस्तस्याशंसिभिश्चेय उर्भवति तच्छीलादिषु । सि-
कीर्षु । आशः । शामि इच्छायामिति न्यायः । पाठः । आ-
शंसुः । भिक्षुः । अनाथदण्डं ससु दान इति शब्दानिरा-
कार्यम् ॥

विन्दिच्छ च ॥ ५२ ॥

विन्दुश्चिच्छुरिति निपात्यते तच्छीलादिषु । अभि-
धानाद् विन्दु आने । विन्दुः । इषु इच्छायाम् । इच्छुः ॥
कथम् ? विदि अवयवे । विन्दुः स्तोकपर्यायः । संज्ञा-
शब्द औष्णादिक इति ॥

आटवर्णोपधातोपिनां किद् च ॥ ५३ ॥

आटन्तस्य । अटवर्णन्तस्य । उपधानोपिनश्च किद्-

वति तच्छीलादिषु । तत्सवियोगे च हे उत्तमो भवनः ।
 दुपाङ् । दधिः ॥ ऋवर्णान्तस्य । चक्रिः । सस्त्रिः ॥ उपधा-
 लोपिनश्च । जनो जन । लङ्गिः ॥ एते भाषायां रुढाः ।
 अन्ये प्रयोगादनुसर्त्तव्याः ॥

टपिष्टपिस्वपां नजिङ् ॥ ५४ ॥

एषां नजिङ् भवति तच्छीलादिषु । टप् । धृष्णक् ।
 स्वप्नक् ॥ धृषेर्नञ्चन्ये के ॥

शृवन्द्योराहः ॥ ५५ ॥

शृणोतेत्यन्तसार्वभूति तच्छीलादिषु । शराहः ।
 वन्दार ॥

भिद्यो बभ्लुकौ च ॥ ५६ ॥

विभिने बभ्लुकौ च भयतस्तच्छीलादिषु । भीरुः ।
 भीलुः । भीरुकः । भोलुक ॥ को बभ्रुनार्थ एव ॥

क्लिब् भानिपृधुर्वीभासान् ॥ ५७ ॥

एषां क्लिब् भवति तच्छीलादिषु । विभ्राद् । वि-
 भ्राजौ ॥ पुः । पुनौ ॥ धूः । धुरौ ॥ भाः । भासौ । तच्छी-
 लिकषाधनार्थं पुनः क्लिब्वचनम् ॥

द्युतिगमोर्ह्वे च ॥ ५८ ॥

द्युतर्गमेव क्लिब् भवति तच्छीलादिषु । ह्वे चोक्तो
 भवतः । दिद्युत् । जगत् ॥

भुवो दुविशं प्रेषु ॥ ५९ ॥

विशंप्रेषूपदट्टे सुपो दुर्भवति । विभुः । यभुः ।
प्रभुः । एकरोऽन्यस्वरादिसोपायः ॥

कर्त्तृणि धेटः घृन् ॥ ६० ॥

कर्त्तृणि कारके धेटो धातो घृन् भवति । षकारो न
दावर्धः । धयति तामिति धातो । स्तनदायिनौ । धाम
लक्ष्मी बोधने ॥ केचिद् दधातेरपीच्छन्ति । दधाति ता
भैषज्यार्थमिति धातो । संज्ञाशब्दत्वाद् विविधाभावः ॥

**नीदाप्शसुयुजस्तुतदसिचिचमिहधतदश-
नहां करणे ॥ ६१ ॥**

एषां करणे कारके घृन् भवति । नीष् । जेषस् ॥ दाप्
क्षधने । टावम् ॥ यभु हिमायाम् । शस्त्रम् ॥ सु । द्योत्रम् ।
युजिद् । धाक्त्रम् ॥ घृज् । स्तानम् । तुद् । तोत्त्रम् ।
मिज् । सेत्रम् ॥ चिच । सेक्त्रम् ॥ मिह । सिद्धम् ॥ पत्त्रम् ।
पत्त्रम् ॥ दग्म् । दंष्ट्रा । भक्ष्य स्त्रियामादा ॥ नध । नदी ॥

हलशूकरयोः शुक्रः ॥ ६२ ॥

पूज पूडो वा करणे घृन् भवति । लभेत् करण हल
शूकरयोरप्ययः स्यात् । हलस्य पोत्रम् । शूकरस्य पोत्रम् ।
सुखमित्यर्थः ॥ सर्वधातुभ्यः द्वित्वस्य प्रपञ्चार्थम् ॥

अत्तिलूधूसूखनिसहिचरिभा इवन् ॥ ६३ ॥

एभ्यः करण इवन् भवति । अरिषम् । खविषम् ॥ धू

विधूतने । धवित्रम ॥ पृ प्रेरणे । सवित्रम ॥ सनित्रम ।
सहित्रम ॥ चर गत्यर्थः चरितम ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ ६४ ॥

पूज पूढो वा करण इत्यन भवति संज्ञाया गम्यसा-
नायाम । पवित्र यज्ञोपवीतम । पवित्रा नाम नदी ॥

ऋषिदेवतयोः कर्त्तरि ॥ ६५ ॥

पुय ऋषो देवताया च कर्त्तरि इत्यन भवति । युनातोति
पवित्रोऽयमृषिः । पवित्रोऽयमग्निः ॥ कोचित् करणमनुवत्ये
यथासंख्यमस्यभ्यमिच्छन्ति विवक्षाया को विशेष इति ॥

अनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥ ६६ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजा सत्कारः ॥ अनु-
बन्धेभ्यः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च यत्कर्त्तमाने क्तो भवति । भावे
कर्मणि कर्त्तरि च यथामग्नयम् । जिमिटा । मित्र ।
ध्वस्त्रिटा । द्विषः । मन्यर्थात् । राज्ञा मत । राज्ञा
मिटः ॥ बुद्धार्थात् । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा ज्ञाते ।
पूजार्थात् । राज्ञा पूजित । राज्ञामर्चित ॥ अन्यत्रापोति
यचनात् ॥

गोनितो रनित चान्त भान्नुष्टं लष्ट इत्यपि ।

रष्टश्च रुषितयोभावमि-याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथाभी मयतांशुतौ ।

ऋष्ट मविथतोत्याहुरमृता पूर्णत स्मृता ॥

तथा श्रुत । श्रुति । श्रुति । विप । सिध्य ।

तज्ज इत्यादयः । वर्तमाने भूतो भावी च क्रियाचर्णा-
ऽस्त्येय । विवक्षा गरीयसीति वचनम् ॥

उणादयो भूतेऽपि ॥ ६७ ॥

उणादयः प्रत्यया वर्तमाने भूतेऽपि भवन्ति ॥ केचिद्
वर्तमाने । करोतीति काच. । वातीति वायुः ॥ केचिद्
भूतेऽपि । हतं तदिति वत्स । भसितं तदिति भस्म ॥
प्रकृतिप्रत्ययावगमो व्युत्पत्त्यावपि रूढित एव ॥

भविष्यति गस्यादयः ॥ ६८ ॥

गमोत्प्रेषमादयः शब्दा शीघ्रादिका भविष्यति काले
साधवी भवन्ति । गमानिभ्यो भविष्यत्कालहृत्तिभ्य इम
स्यादित्वर्थ । ग्रामं गमो । ग्राममागमो । भावो ॥ श्वस्त-
नीविपयेऽपि भवन्ति । श्वो ग्रामं गमो । पदार्थश्वस्तने ।
श्वो ग्रामं गच्छेति प्राप्तम् ॥

बुण्यतुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ६९ ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमाना
छातोर्वृक्तुमौ भवतः । पाचको व्रजति । यक्तु व्रजति ।
पक्ष्यामीति ज्ञत्वा व्रजतीत्यर्थः ॥ क्रियायामिति किम् ?
भिक्षिष्य इत्यस्य लटा ॥ क्रियार्थायामिति किम् ?
धावतस्ते पक्षिष्विति दृष्टः ॥ बुण्यद्बुण्यं दृष्टादिनिवृत्त
यम् । तुभ्यावमेवाभिधत्ते ॥

भाववाचिनश्च ॥ ७० ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमाना-

दातोर्भावाचिनश्च प्रत्यया भवन्ति । पाकाय व्रजति ।
पक्वये व्रजति । पचनाय व्रजति ॥ तुमि नित्यप्राप्ति वचन
नामरूपविधिरेव प्रकरणे नास्तीति ॥

कर्मणि चाण् ॥ ७१ ॥

क्रियाया क्रियार्थाया कर्मणि चोपपदे भविष्यत्पर्यं
वर्तमानादातोरेण् भवति । कारुण्मायी व्रजति ।
गौदायी व्रजति । गौसव्यायी व्रजति । सामगायी व्रजति ।
सुरापायी व्रजति ।

शन्तानौ स्यसंहितौ शेषे च ॥ ७२ ॥

शन्तुङ्सहचरित आन इह गृह्यते ॥ क्रियायां क्रिया-
र्थाया कर्मणि चोपपदे शेषे च भविष्यत्पर्यं वर्तमानादातोः
शन्तुङान्तो स्येन संहितो भवतः । करिष्यन् व्रजति ।
करिष्यमाणी व्रजति ॥ कट करिष्यन् व्रजति । कट करि-
ष्यमाणी व्रजति ॥ शेषे च । करिष्यन् । करिष्यमाणः ।
हे करिष्यन् । हे करिष्यमाणः ॥

॥ इति दीर्गभिन्नां प्रथो कृतसु चतुर्थः पाठः समाप्तः ॥

अद्वयजिह्वस्त्वृशोर्वाङ् ॥ १ ॥

एषा घञ् भवति । घानुबन्धजोः कर्गो [का०
४ ६. ५६] इति कत्वगत्वार्थः । अनुबन्ध इत्यङ्गापार्थः ।

पद्यते । पत्यते । अपादि । पेदे वा । पादः ॥ एवं रोगः ।
वेशः । स्वर्गो नाम व्यव्याधिष । ओकः ॥

सृ स्थिरव्याधयोः ॥ २ ॥

सर्तैः स्थिरे व्याधौ च जर्तैरि घञ् भवति । सरति
कालान्तरमिति सारः । स्थिरोऽर्थः । अतीसारी व्याधिः ।
हृष्यत्य दीर्घता ॥ सरत्यनेनेति सारो वलम् । विसरत्यने-
नेति विसारी मत्स्यः । मंत्राशब्दात् कारण एव मिदः ॥
यद्येव पद्यतेऽनेनेति पादो भविष्यति । सत्यम् । प्रपद्याद्यं
यादिगहणम् ॥

भावे ॥ ३ ॥

सवेच्छादातीर्भायि घञ् भवति । पाकः । पाको ।
पाकः । भवत्यर्थः । क्रियामामान्य इह हि सिद्धतायः गन्ध-
भूत इति धिबचनघञ्बचने स्तः ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

कर्त्तृवर्जिते कारके भावे च मंत्राया गम्यमानायां घञ्
भवति । प्रकुर्वन्ति तमिति प्रावारः । प्रास्यत इति प्राभ ।
आह्वरन्ति तमित्याहारः प्रमोदस्त्यपिन् नयनशनाभीति
प्रासादः । दोर्ध्वस्त एभिरिति टागः । ज्ञात्वेतानेनेति
ज्जारः ॥ अकर्त्तराति जिम् ? नदतीति नटः गोणः ॥
असन्नायामपि । टाया दत्तः । लाभो नटः ॥ कारकदृष्टं
प्रसन्न नेज्जमासन्नापनाद्यम् ॥

सर्वस्मात् परिमाणे ॥ ५ ॥

परिमेयत्वात् परिमाणम् । परिमाणविवर्धयं यत्तमानां
 सर्वग्राहातोपेक्षं भवति । कर्तृवर्जिते कारके भावे ।
 सङ्ख्यायां सम्बन्धमानावात् । सख्याप्रस्थादिवर्षा परिमाणम् ।
 एकस्तण्डलनिघायः । द्वौ शूर्पनिघायौ । प्रस्थनिघयः ।
 द्वाणावज्ञायः । अलो बाधकत्वात् सर्वस्माद्विघ्नति ।
 सर्वस्मादिति ज्ञापयति । धात्वाधितः प्रत्यक्षो घञा बाध्यते
 न त्वर्थाधित इति । तेन । यथा तिनोच्छ्रितिः । हे
 सुतो तैगल्यः । ॥ १५ ॥ एकं स्रवणम् । हे प्रस्थाने । युट्
 निघः ॥ कथम् एकां निघयः । अप्यधिकारात् ॥

इडाभ्यां च ॥ ६ ॥

इड आकारान्ताच्च धातीर्घञ् भवति । अनोऽप-
 वाद् । भाषेऽकर्तरि च कारके सञ्जायामित्यदिभेदेऽधि-
 कारो द्रष्टव्यः ॥ अध्ययनम् अधीयते वा । अध्यायः ॥
 उपेत्याधीयते यस्मात् । उपाध्यायः । उपाध्याया ।
 उपाध्यायी । इडो घञ् नदादौ विभाषयेति । आकारान्-
 ताच्च । दायः । प्रायः ॥

उपसर्गं रुवः ॥ ७ ॥

उपसर्गं उपपदे रौतेर्घञ् भवति । सरावः । उप-
 रावः ॥ उपसर्गं इति किम् ? रुवः ॥ साराविसमित्त्व
 इदुग्ं बाधकः ॥

समि दुवः ॥ ८ ॥

सम्युपपदे दुनार्तेर्घञ् भवति । सन्दावः । समी-
 किम् ? दुवः ॥

युद्ग्वोरुदि च ॥ ८ ॥

उद्युपपदे सभि च युद्ग्वोरुदि च भवति । उद्यावः ।
उद्गावः ॥ संद्यावः । सम्गाव एवेति केचित् ॥ उदि चेति,
किम् । उद्यः । उवः ॥ अथ्यधिकाराद् यावः । द्यावः ॥
द्याव इति च स्यात् ॥ तथा आरौ वायुः । आरः
आरलः । नौआरः प्रावरणम् । अथ्यस्य दीर्घता ॥

अिनीभूभ्योऽनुपसर्गे ॥ १० ॥

एभ्योऽनुपसर्गे च भवति । आयः । नायः । भावः ॥
अनुपसर्ग इति किम् ? प्रत्ययः । प्रणयः । प्रभवः । कथं
प्रकटो भावः । प्रभावः । अनुगतो भावः । अनुभावः ।
विगतो भावः । निभावः ॥ अथ्यधिकारात् । अय इति च ॥

क्षुभ्रमां वो ॥ ११ ॥

वाधुपपदे क्षाभ्यां च भवति । विद्यावः । विद्यावः ॥

स्वश्च प्रथनेऽथञ्चे ॥ १२ ॥

प्रथम विस्तोर्गता । स्तृणार्तर्घ्वपपदे च भवति
प्रथनेऽभिधेये । तच्चेत् प्रथनं शब्दयिषये न स्यात् ।
षट्थ्य विस्तारः ॥ अथञ्चे इति किम् ? वाक्यस्य वि-
विस्तारः । प्रथन इति किम् ? षट्थ्यस्य विस्तारः ॥

मे चायञ्जे ॥ १३ ॥

मे चोपपदे स्तृणार्तर्घ्वपपदे च भवति यत्राट्ठ्यञ्ज ।
प्रस्तारः ॥ यच्चे तु । बर्हि.प्रस्तार ॥

छन्दो नास्ति च ॥ १४ ॥

छन्दसो संज्ञाविषये स्तृणातेर्घञ् भवति । पञ्चारप-
हृत्तिः । विष्टारपठ्तिः । चास्तापठ्तिः ॥

मे द्रुस्तुश्रुवः ॥ १५ ॥

प्र उपपद् एभ्यो घञ् भवति । मद्रावः । मस्तावः ।
मथावः ॥ कथं आधः । अप्यधिकारात् ॥

नियोऽयोदोः ॥ १६ ॥

नयोदोरुपपदयोर्नियो घञ् भवति । चवनायः । उ-
नायः । कथम् उद्यतो नयः । उन्नयः । अप्यधिकाराद् वा ॥

निरभ्योः पूल्पोः ॥ १७ ॥

निरभ्योरुपपदयोर्नयामंस्थं पूल्पोर्घञ् भवति ।
निष्ठावः । अभिन्नावः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ १८ ॥

सम्युपपदे स्तोतेर्घञ् भवति यज्ञविषये । समेत्
सुवन्ति यस्मिन् । संस्तावो देवः । संस्तवोऽन्यः ॥

उन्नयोगिरिः ॥ १९ ॥

उन्नोरुपपदयोगिरितेर्घञ् भवति । उन्नारः ।
निगारः ॥ उन्नानिति किम् ? गरः ॥

किरो धान्ये ॥ २० ॥

उन्नोरुपपदबोर्धान्यविषये वर्त्तमानात् किरतेर्घञ्

भवति । चत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य ॥ धान्य
इति किम् ? पुष्पोत्करः । पुष्पनिकरः ॥ किरतेरिति
किम् ? कृज् हिंसायाम् । धान्यनिकरः ॥

नौ टञः ॥ २१ ॥

नावुपपदे हञो, धातोर्घञ् भवति धान्योऽभिधेये ।
नौवारा नौद्वय । इत्यस्य टोघंताम् ॥

उद्दि श्चिपुवोः ॥ २२ ॥

उद्युपपदे श्चिपूष्ण्यां-घञ् भवति । उच्छ्रान्ता ।
उत्पायः ॥ कथम् उच्छ्रयः । प्रप्यधिकाराम् ॥

यद्दृश्य ॥ २३ ॥

उद्युपपदे यद्दृश्य घञ् भवति । उद्दृषाह । भाषायाम्
पीति मतम् ॥

अवन्योराक्रोशे ॥ २४ ॥

अवन्योरुपपदवीराक्रोशि गम्यमाने यद्दृघञ् भवति
यवपादस्ते-हपल । निगाहस्ते हपल ॥ आक्रोश इति
किम् ? अवयवः यदस्य । नियहवीरस्य ।

मे लिप्तायाम् ॥ २५ ॥

मे उपपदे लिप्ताया यद्दृघञ् भवति । पात्रपयादि
चरति भिक्षुः ॥ लिप्तायामिति किम् । प्रयह ॥

समि सुष्टौ ॥ २६ ॥

सम्युपपदे यद्वैर्धञ् भवति सुष्टावर्धे । संगाहो
भक्तस्य ॥ सुष्टाविति किम् ? संग्रहः ॥ यत्र, मोक्षं
वचनाविशेषो सुष्टिरिह गृह्यते । एकः शाकसंग्राहः ।
सर्वस्मात्परिमाणे [का० ४. ५. ५.] इति सिद्धम् ॥

परो यज्ञे ॥ २७ ॥

परावुपपदे यज्ञविषये यद्वैर्धञ् भवति । उत्तरप-
रिग्राहः ॥ यज्ञ इति किम् ? परिग्रहः ॥

वावे वर्धेमतिबन्धे ॥ २८ ॥

यत्र उपपदे यद्वैर्धञ् भवति वा वर्धेमतिबन्धेऽर्थे ।
प्रवप्राहो वर्धस्य । प्रवप्राहो वा ॥

त्रे रश्मौ ॥ २९ ॥

त उपपदे यद्वैर्धञ् भवति वा रश्मिबन्धे । प्रवप्राहः ।
प्रवप्राहो वा ॥ रश्मिरिह रश्मिरुच्यते ॥

वणिजां च ॥ ३० ॥

वणिजा च सम्यग्निनि तुलास्त्वेष्यं प्र उपपदे य-
द्वैर्धञ् भवति वा । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्र-
ग्राहेण वा चरति वणिक् ॥

दृष्टोतेराच्छादने ॥ ३१ ॥

प्र उपपदे दृष्टोतेराच्छादनेऽर्थे यज्ञः भवति वा ।
प्राकारः । पावरः । प्राङ्पूर्वोऽयम् ॥

आदिः हस्तुवोः ॥ ३२ ॥

। आद्युपपदे रीतेः भवतेष्वं भवति वा । आ-
रायः । आरव । आश्रय । आश्रयः ॥

परो भवोऽवेज्ञाने ॥ ३३ ॥

परावुपपदे भवतेष्वं भवति वा । अवज्ञानेऽर्थे ।
परिभाव । परिभव ॥ अवज्ञान इति किम् ? स
वेतो भवन परिभवः ॥

चेसु हस्तादाने ॥ ३४ ॥

हस्तादानविषये चिनोतेष्वं भवति । पुण्यप्रचारः ॥
। हस्तादानग्रहण प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । तेन हृदये फल
प्रषय करोति ॥ अप्रधिकारात् स्तेये न स्यात् । हस्तेन
फलप्रषय कराति चोरः ॥

शरीरनिवासयोः कक्षादेः ॥ ३५ ॥

चिनोतेः शरीरनिवासे चयि घञ् भवति । आदेश
को भवति । चोयतेऽसौ । काय शरीरम् । निचोयतेचि-
किति निकायो निवासः ॥ अप्रधिकाराच्चितिराशो-
रपि । आचोयतेऽसौ । आकाययिति । गोमयनिकायः ॥
यय काठनिषयः । बहुत्वमात्रविवक्षयेति ॥

सङ्गे चानोत्तराधर्मे ॥ ३६ ॥

प्रणिना समृद्धः सङ्ग उच्यते ॥ अनोत्तराधर्मे सङ्गे
वार्धे चिनोतेष्वं भवति । कक्षादेः । वैयाकरणनिकायः ।
पनोत्तराधर्म्य इति किम् ? गुकरनिषयः ॥

परित्योनीर्णोद्युताभ्येपयोः ॥ ३७ ॥

परित्योनीपपटोर्णोद्युताभ्येपयोः नो ह्यण्भा घञ् भवति
द्युतविषयेऽभ्येपे चार्धे । अभ्येपाऽचनन्म । यथापामकरण-
मित्यर्थः । परिणायेन शरीरेन हृत्ति । सर्वतो नयनेने
त्यर्थः । एयाऽच न्यायः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३८ ॥

व्युपगारुपपद्या पर्यायविषये वर्त्तमानाच्छेतेर्घञ्
भवति । तव राजविशाय । तव राजोपमायः । तव
राजनि शयितु पर्याय इत्यर्थः । अस्मादेव प्रापकात् परि
पूर्वादिण क्रमेऽर्थे घञ् भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३९ ॥

अभिविधौ गम्यमाने धातारिनुण् भवति । साङ्गोटिन
साराविण वर्त्तत । क्रिययेवाभिव्याति । इनुण्त्वात् स्यर्थे
ऽण् । युङ्गि दृश्यते । सङ्गुटन वर्त्तत ॥

कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४० ॥

क्रियाविनिमये गम्यमाने धातोर्णञ् भवति स्त्रियां
भावे । व्यावक्रोशो । व्यावभाषो । अक्रान्तात् स्वार्थेऽण् ।
अचिदधिकारात् तत्र क्रियाव्यतीहारेण हडिरागमः ॥ कथ
व्यतीक्षा । व्यवक्रान्तिरिति । अस्त्र्याचकाराद् वासरूपता ॥

स्वरदृढगमिग्रहाम् अर्जुं ॥ ४१ ॥

स्वरात्ताद् दृढगमिग्रहिभ्यश्चाल भवति । प्रतीत्य

वाद् । जयः । कजः । भयः । खयः ॥ दृढः कृष्णः ।
 वरः ॥ दृढः । दरः ॥ गमः । ग्रहः ॥ सद्गतिरिति नियमाद्-
 न्यभ्यः ककारान्तोऽस्यो घञश्च । कारः । जारः ॥ दीर्घाद्-
 लिव । कृ कर । गृ गरः ॥ भौतिर्भयमित्यल्लेखः ॥ न युष्मा-
 दयोऽपीति । वगः । रण इति कृत्वाद्दल् ॥

उपसर्गोऽदेः ॥ ४२ ॥

उपसर्गे उपपदेऽदेरल् भवति । प्रचसः । विचस ॥
 घञलोर्ध्वः ॥ उपसर्ग इति किम् ? घासः ॥

नौ शं च ॥ ४३ ॥

नायुपपदेऽदेरल् भवति श च । निघसः । न्यादः ॥

सदेः प्रसमोर्ध्वे ॥ ४४ ॥

प्रसमोरुपपदयोर्देरल् भवति चर्ध्वे । प्रसदः क-
 न्यानाम् । मण्यदः कीकिलानाम् ॥

अधजपोच्चातुपसर्गे ॥ ४५ ॥

अनुपसर्गे अधिजपिभ्यो मदेरल् भवति । व्यधः ।
 जपः । मदः ॥ अनुपसर्ग इति किम् ? आभ्याधः ।
 उपलाणः । प्रमादः ॥

अतहसोर्वा ॥ ४६ ॥

अनुपसर्गे आभ्यामसू भवति वा । स्तनः । प्लानः ।
 घमः । घासः ॥ अनुपसर्ग इति किम् ? प्रस्वानः ।
 मघानः ॥

यमः सन्नापविषु च ॥ ४७ ॥

यनुपसर्गो सन्नापविषु च यमेरस् भवति वा । यमः ।
यामः । सयमः । सयामः । नियमः । नियामः । उ-
पयमः । उपयामः । वियमः न- वियामः ॥

नौ गद्गदपठस्त्रिनाम् ॥ ४८ ॥

नानुपपद उभ्योऽन् भवति वा । निगद्गदः । निगाद्गदः ।
निनद्गदः । निनाद्गदः । निपठः । निपाठः । निस्त्रिनाम् ।
निस्त्रिनाम् ॥ स्वनहसोर्वा [का० ४ ५, ४६] इति वच-
नाद्गदपसर्ग इह न वर्तते ॥

क्वणो घोषायां च ॥ ४९ ॥

नानुपपदेऽनुपसर्गो च घोषाविषये क्वणतेरस् भवति
वा । क्वणः । क्वाणः । निक्वणः । निक्वाणः ॥ चक्वारे
सति घोषाग्रहण सोपसर्गार्थम् प्रक्वणो घोषायाः । प्र-
क्वाणः ॥

पणः परिमाणे नित्यम् ॥ ५० ॥

पणतेरस् भवति नित्यं परिमाणेऽर्थे । पणः । प्राप्ता
दीनामपि परिमिता मुष्टिः पण उच्यते । परिमाण इति
किम् ? टास्याः पाणः ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ५१ ॥

समुदोरुपपदेऽर्थः पशुषु वत्समानाटनेरस् भवति । म-
भजः पशूनाम् । समूह इत्यर्थः ॥ उदजः पशूनाम् । प्रेर

गमित्यर्थः ॥ पशुविति किम् ? समानश्लाघाणाम् ।
उदात्तः खगानाम् ॥

ग्लहोऽन्तेषु ॥ ५२ ॥

अचक्षिपद्ये वर्त्तमानाद् संहरेत्ति' लल निपात्यते ।
अचाणां ग्लहः । ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमित्येके । तदा म-
ग्लाह इति वलि प्रत्युदाहरणम् ॥

सर्तैः मजनैः ॥ ५३ ॥

प्रजने गर्भग्रहणे वर्त्तमानात् सर्तैरल् भवति । गवा
मुपसर्तः । उपसारोऽन्य ॥

हो हुञ्चाभ्युपनिविद्यु च ॥ ५४ ॥

पपुपपदेषु ह्ययतेरल् भवति हुरादेभ्यः । अभिहवः ।
उपहवः । निहवः । पिहवः ॥

आडि युद्धे ॥ ५५ ॥

आडुपपदे ह्ययतेरल् भवति युद्धेऽर्थे हुरादेभ्यः ।
आह्वयन्ते यस्मिन् योषारं स आह्वयः ॥ कथं आह्वयन्ते
पाताय गावो यस्मिन् । स आह्वयो जकाधारः । पत्न-
मापौति घनि च हुरादेभ्यः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ५६ ॥

अनुपसर्गस्य ह्ययतेरल् भवति भावे हुरादेभ्यः । हवः ।
अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रहायः ॥

हन्तेर्वधिव्य ॥ ५७ ॥

अनुपसर्गस्य हन्तरन् भवति आवि घनिरादेश्य ।
 हननं वधः ॥ अयधिकाराच्च घातः ॥ अनुपसर्गस्येति
 किम् ? विघातः ॥

मूर्त्तिं घनिस्य ॥ ५८ ॥

मूर्त्तिः काठित्यम् । मूर्त्तावर्थे हन्तेरन् भवति घनि,
 रादेश्य । दध्नी घन । घन दधीत्यभेदात् ॥

प्राह गृहैकदेशे षञ् च ॥ ५९ ॥

प्राह हन्तेरन् भवति यञ् च घनिरादेश्य गृहैक
 देशेऽर्थे । प्रघनः । प्रघातः । गृहस्य द्विभक्तस्य द्वा-
 प्रकीडाभ्यां यो वृद्धिर्भूतः । तत्रापोति वचनात्त्वम् ॥

अन्तर्धनोद्हनौ देशात्याधानयोः ॥ ६० ॥

एतावन्तन्ती निपात्येते देशात्याधानयोर्यथासम्यक् ।
 अन्तर्धन्यते घन्तिन् संऽन्तर्धनौ देशः । कर्ष्यं जग्यते
 घन्तिन स उद्हन । वस्योपरि काष्ठानि हन्तस्ते तदत्या-
 धानम् ॥

करणेऽयोविद्रुपु ॥ ६१ ॥

एषूपपटेपु हन्तेरन् भवति करणे घनिरादेश्य ।
 अया हन्ततेऽनेनेति । अयोघन । विद्रुम्यतेऽनेनेति वि-
 घन । एवं द्रुपः । मज्जाया यत्वम् ॥

परौ डः ॥ ६२ ॥

पराउपपटे हन्तेरौ भवति । करणे घनिरादेश्य ।
 परिहन्ततेऽनेनेति परिघः ॥ लत्वे णिङः ॥

नौ निमित्ते ॥ ६३ ॥

नाशुपपदे हन्तेर्हो भवति घनिरादेशश्च निमित्ते
यस्तुति । निर्विशेषेण हन्त्यन्ते ज्ञायन्ते वा । निघा
उष्ठा । निघा गालर ॥ सर्वतो निमिता आरोहत
परिणाहतश्च ॥ निमित्त इति किम् ? निघातः ।

समुदोर्गणप्रशंसयोः ॥ ६४ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्हो भवति घनिरादेशश्च चने
प्रशमायाम् । सहजन सहन्यते उन्मिष्ययवा वा । सह ॥
उतल्लह हन्यते ज्ञायते इति । उहो मनुष्य । प्रशस्त इत्यर्थः

उपात् क आश्रये ॥ ६५ ॥

उपाहृ हन्ती की भवति । आश्रये गम्यमाने । घनि
रादेशश्च । कथोपपन्न वसति ॥

स्तम्बेऽच्च ॥ ६६ ॥

स्तम्ब उपपदे हन्तेरज्ज भवति कप्रत्यये घनिरादेशश्च
स्तम्बा हन्यतेऽनेनेति स्तम्बश्च । स्तम्बघ्ना दण्ड । स्तम्बो
यष्टि । मृ स्तम्बेव । कचित् स्तिगगान्ता । स्तम्बघ्ना यष्टि
रिति । मय्यधिकारात् स्वास्त्रापिबतिव्याधिहनिभ्य क
श्वात् । आसूत्य यत्तते । प्रस्त्राग्नित्तिप्रस्त्रः । प्रपिब
न्यस्यामिति प्रपा । आग्निध्याऽनेनेत्यादि । विहन्त्यतऽ
नेनेति विघ्न । आगुध्यतेऽनेनेत्याधुध मखम् । नापकादेव ।

द्वनुबन्धादयुः ॥ ६७ ॥

द्वनुबन्धात्तोरयुर्भवति भाव एव । द्युवेष्ट । येष्टुः ।
द्युमोषि । ज्ञयष्टुः ॥ द्युर्दु । द्युष्टु ॥ द्युवत् । द्युष्टुः ।
येष्टुश्च इति तामरूपत्वात् ।

द्वनुबन्धात् त्रिमक् तेन निर्हृत्ते ॥ ६८ ॥

द्वनुबन्धात्तोरत्रिमग् भवति । तेन धात्वर्थेन निर्हृ-
त्तेऽर्थे ॥ द्युष्टुश्च । पाकेन निर्हृत्तम् । पक्त्रिमम् ॥ द्युष्टुश्च ।
करणेन निर्हृत्तम् । कृत्रिमम् ॥ निर्हृत्तमिति कर्तरिकर्मणि
षा । तेनेति यथागोचरं ततोवा ॥

यान्विविद्धिमच्छियजिस्वपिरक्षिद्यतां नह् ॥ ६९ ॥

एभ्यो नह् भवति । याज्या । विश्वः । प्रश्नः । यज्ञः ।
स्वप्नः । रक्षाः । यज्ञः ॥

उपसर्गे दः क्रिः ॥ ७० ॥

उपसर्गे उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति । आदिः
निधिः ॥ अप्यधिकाराद् अन्तर्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ७१ ॥

कर्मण्युपपदे दासंज्ञकादधिकरणे च किर्भवति ।
यासधिः । ज्ञानधिः ॥ उपसर्गेण्यवधानतैव । पयोनिधिः ।

म्लियां क्तिः ॥ ७२ ॥

म्लोतिङ्गे भावेऽकर्तरि च कारके सज्ञायां क्तिर्भवति ।

कृतिः । बुद्धि । इज्यतेऽनवेति । इष्टिः । एव श्रुतिः । श्रुतिः ।
करणेऽपि ॥

सातिहेतियूतिजूनयञ्च ॥ ७३ ॥

एतं क्षिप्तत्वया निपात्यस्ते स्त्रियाम् । स्त्रियोतेः स्त्रियो-
नेवां सातिः । हिनोर्नङ्तिः । यौनैर्नृतिः । जवतेर्जुतिः ॥

भावे पचिगामाख्याभ्यः ॥ ७४ ॥

एभ्यो भावे स्त्रिया क्षिर्भवति । पचेः वानुबन्धत्वादङि
प्राप्ते । पक्तिः ॥ तथा । आतयोपमर्गः [का० ४ ५ ८४] ।
सङ्गीतिः । प्रपोति । सस्थितिः ॥ अग्न्यधिकारात् सखा ।
व्यवस्था ॥

मज्यजो. क्यप् ॥ ७५ ॥

भावे स्त्रियामाभ्या क्यव भवति । मज्या । इज्या । इष्टि-
रित्यपि भावे ॥

**समजाधनिसदनिपतिशौड्सुविद्यटिचरि-
मनिभजिशा संज्ञाचाम् ॥ ७६ ॥**

एभ्यः संज्ञायां भावे क्यव भवति स्त्रियाम् । समज्या ।
आख्या । निषोदन्यस्यामिति निपद्या । निपतस्यस्यामिति
निपत्या । शेरतेऽस्यामिति शय्या । अधिक्करणेऽपि । सतन
सुत्या । विद्या । करणेऽपि । अष्टेष्टेक्षीयितान्तादेवाभिधा
नाद् अटाय्या । परिपूर्वादेव रङ्गे. परिचर्या । मत्या । श्रुत्या ।
इत्या ॥ अग्न्यधिकारात् । आश्रुतिः । श्रुतिः । समितिः ॥

भाव इति किम् ? भाष्यं ॥ संज्ञायामिति किम् ? संवित्तिः ॥

कृञः ॥ च ॥ ७७ ॥

कृञः शो भवति शि' क्वप् च । क्लिवत इति क्रिया ।

भावे च । कृतिः । कृत्या ॥

सत्ते यञ् ॥ ७८ ॥

प्रभिधानात् परिपूर्वात् सत्तेर्यो भवति । परिसर्या ॥
चकाराज्जागर्तेय । जागर्या ॥

इच्छा ॥ ७९ ॥

इपेरिच्छेति निपात्यते । इच्छा ॥

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८० ॥

गन्सुनिष्ठायामनिष्ठिति वचनम् । शन्सेः प्रत्ययान्ताच्च
धातोरप्रत्ययो भवति शिवाम् । प्रशंसा । पिपतिषा ॥
इषदो विन् । इषदा । अटाटा । कण्डूया । कण्डूतिरपौ-
त्येके ॥

शुरोश्च निष्ठासेठः ॥ ८१ ॥

शुरुमतो धातोर्निष्ठायां सेटोऽप्रत्ययो भवति । ईशा ।
ईशा । जागरा ॥ शुरोरिति किम् ? निष्ठहीतिः ॥ निष्ठा-
सेठ इति किम् ? नीतिः । रादिः ॥

पानुबन्धमिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ८२ ॥

पानुबन्धेभ्यो मिदादिभ्यस्त्वङ् भवति । जृष् । जरा ॥
हुपचम् । यचा ॥ चिप । चिया ॥ ईटादयः पानुबन्धाः ।

घटा । अथा ॥ ऊप ऊपावामिति निर्देशात् ऊपा । उपल-
 विरिति आपकात् । घान्तिरित्यपि आत् ॥ भिदादिभ्यो
 । नाम गणनिर्दिष्टेभ्य इति भिटा निटारणे ॥ भित्तिरन्या ॥
 हिदा द्विधाकरणे । हित्तिरन्या ॥ गुहा पर्वतैकदेशे । गूढि-
 रन्या ॥ ग्राह्पूर्वादेशे । घारा यस्मि । घर्तिरन्या ॥ घृङ्
 प्रपाति । धारा । घृतिरन्या ॥ विद् । विदा । विप । विपा ॥
 गुभ । गीभर् ॥ जल । जारा । जल । कारा । क्षिप ।
 क्षिपा । रत्नं वादे । रक्षा ॥ अननुदपीडमृगयतिभ्य इन-
 त्तेभ्यो यी प्राप्ते वचनम् । जमी । चूडा । दीर्घत्वं, कर्त्तृ च
 आत् । पीडा । मृगया ॥ वशा । रुना । रुना सुषुप्तया-
 दिक्षमर्थविशेषय गणमाठसामर्थ्यात् ॥

भौपिचिन्तिपूजिकथिकुम्भिचर्चिस्सृजितो-
 त्तिदोक्षिश्च ॥ ८३ ॥

एष्य इतन्त्रेभ्योऽह् भवति । भियो हेतुभये घान्ताः ।
 भौषण भोधा ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्ता । पूज पूजोदाम् ।
 पूजा । कथ माक्यधमेभ्ये । कथो ॥ कुम्भि च्छादने । कुम्भा ।
 चर्चनं अभ्ययने । चर्चा ॥ सृष्ट ईषायाम् । सृष्टा ॥ तुल
 च्छादने । तोला ॥ दुल उत्क्षेपे । दीला ॥ कर्म, तुला ।
 तुलया सङ्गित इति निर्देशात् ॥

अतश्चोपसर्गे ॥ ८४ ॥

उपसर्ग उपपद आकारान्तादातोरेह भवति । संस्था ।
 उपदा । उपधा ॥ अन्तःपूर्वाच्च क्तवान् ॥ अन्तर्धा ॥ कथं

श्रद्धा । आ श्रद्धा [का० २. १. १०] इति निर्देशात् ॥ अथ
धिकारात् प्रमितिः ॥

इषिअन्यरासिवन्दिबिदिकारितास्तेभ्यो युः॥८५॥

एभ्यो युर्भवति ॥ इष गतिहिंसादानेषु । इषणा ॥
अन्यना । उपासना । यन्दना । आसिसहचरितो वेत्तिः ।
वेदना । कारणा । सुरादो घट पत्तने । वहनरा । भोवा
दिकस्य के रनमिधानात् ॥

कीर्त्तोषोः क्लृप् ॥ ८६ ॥

कीर्त्तयतेरिषेथ क्लृप्तं भवति । कीर्त्तिः । सङ्कीर्त्तना ॥
इष गतौ । इष आभीक्ष्ण्यं वा । अन्विष्टि । परोष्टि ।
अन्विषणा । पर्येषणा ॥ इषु इच्छायामिति सातुबन्धः ।
इष्टिः ॥

रोगाख्यायां बुष् ॥ ८७ ॥

व्याधिराख्यायां धातोर्बुष् भवति । प्रवाधिका । प्रच्छ-
र्दिका । विचर्चिका ॥ अप्यधिकारात् । शिरोऽर्दनम् ।
शिरोऽस्तिः ॥

सञ्ज्ञायां च ॥ ८८ ॥

सञ्ज्ञाया च विषये धातोर्बुष् भवति । उद्यानपुष्पाणि
भज्यन्ते यस्या क्रीडाया सा उद्यानपुष्पमञ्चिका क्रीडा ।
क्रीडायां नित्यसमास एव । पुष्पमञ्चिका क्रीडेत्येवार्धवतौ
सञ्ज्ञा । एवं चारणपुष्पप्रधायिका ॥

पय्योयार्हंषु च ॥ ८८ ॥

एषु वर्तमानावातोर्बुज् भवति । चयभवतः शायिका ।
 अर्हति भवानिष्टुभजिकाम् ॥ ८८ ॥ पायमभोजिको न
 धारयति । चकारादुत्पत्तौ च । इष्टुभजिका म, उदपादि
 न च भवति । चिकीर्षा जिहीर्षा म उत्पद्यते । भावमात्रे
 च दृश्यते । का नाम शायिका । अन्येष्वधीयमानेषु । का
 नामासिका । अन्येषु गच्छत्सिति ॥

प्रत्रास्थानयोरिज् ल्वा ॥ ८९ ॥

प्रत्रास्थाने च गम्यमाने धातोरिज् बुज् च भवति ।
 वायहणात् यथा प्राप्तम् । कांत्वं कारिमकार्पी का कारिका
 का कृति का क्रिया का कृत्याम् । मया कारिमकार्पं सर्वा
 कारिका सर्वा कृति सर्वा क्रिया सर्वा कृत्याम् ॥

नङ्यन्याक्रोशे ॥ ९० ॥

नङ्युपपद आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अक
 रयिस्ते ह्रस्व भूयात् । एवम् अनोवनि । नञीति किम् ?
 नृतिस्ते ह्रस्व भूयात् । सम्प्रदादिभ्यः क्तिब्भावे कारके
 चान्यत्रापि बहुलत्वात् । स एव सम्प्रत् । प्रतिपत् । विपत् ।
 सम्प्रप्तिरित्यपि स्यात् ॥ सम्प्रदादिराखविगर्होऽयम् ॥
 अकिञ्तिपो धातोः स्वरूपेऽर्थे आपकादेव सिद्धाः । प्रकारः
 ककार इत्यथादिषु कारक्येन वा भ्रमासः । यथा । एव
 द्वारः । शीकारः । चीत्कारः । शीत्कारः । स्त्रीत्कारः ।
 स्मृत्कारः । वषट्कारः । स्वाहाकार इत्यादि । रादिफः ।
 रेफ इत्योषादिकः ॥

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ८२ ॥

कृत्या युट् च यन्निचयं विहितास्ततोऽन्यत्रापि च भव-
न्ति ज्ञात । ज्ञानोय चूर्णम् । दानोयो वाङ्मनः । समाव-
र्तनीयो गुरु । प्रवचनीय सभाध्याय । करणादिषु भव-
न्त्यमो । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राध्यापात्याः क-
र्मार्थ्यपि भवन्ति । आहपूर्वयोः ब्रह्मपत्न्योर्यपिति । राज्ञ
भिर्भुज्यन्ते । राजभोजना ग्राहय । राजाङ्कादनानि
वासादि । अवचेष्टनम् । अवयवचम् । दानम् । एते कर्मणि ।
प्रस्तन्दनम् । प्रपतनमित्यपादाने ॥ अपिगङ्गाऽयं बहुवचनार्थ
इति ॥ छिद्युपिब्वोर्दीर्घश्च । निष्ठोवन निष्ठेवनम् । निष्ठी-
वण निषेवणम् ॥ करातोति कारणम् ॥

नपुंसकेभावे क्तः ॥ ८३ ॥

नपुंसके भावेऽर्थे क्तो भवति । शयितम् । स्थितम् ।
भवता कृतम् । प्राप्तमनेनेत्यविवक्षितकर्मत्वान् । युट्
बाधितो नपुंसके क्तो यथा स्यादिति वचनम् । वाचकप-
त्वाच्च द घञादयोऽपि स्युरिति ।

युट् च ॥ ८४ ॥

नपुंसके भावे युट् च भवति । स्नानम् । गमनम् ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ८५ ॥

करणेऽधिकरणे च युट् भवति नपुंसके । इत्यत्र च
नम् । पन्नागगातनम् । अधिकरणे च । गोदीहनी घटी ।
शक्रुधानी स्थाली ॥

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ८६ ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घो भवति स्वरा-
न्तात् । उरस्थानेनेति । उरस्थः ॥ कुर्वन्नेनेति
करः । कृष्यन्नेनेति शरः ॥ अधिकरणेऽपि । सौप्त्येऽस्मि-
न्निति लयः । निलीयन्तेऽस्मिन्निति निलयः । विविक्ष्य-
स्मिन्निति विषयः ॥

गोचरसञ्चरवहजव्यजक्रमापबनिगमाश्च
॥ ८७ ॥

एते घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । गोचरस्यस्मिन्निति
गोचरः । प्रत्यासत्तिरूपसञ्चरते ॥ एवं संचरः । वहन्ने-
नेति वह्ना उपमस्य । वजस्यस्मिन्निति वजः । विपूर्वोऽज ।
व्यजन्नेनेति व्यजः । कामस्यन्नेनेति क्रमः । आपवायन्ते
ऽनेनेति आपवः । निगच्छन्नेनेति निगमः । चका-
रात् । भजस्यस्मिन्निति भगः । निक्षपन्नेनेति निक्षपः ॥

अवे स्तृतोषञ् ॥ ८८ ॥

अव उपपदे तृस्तृभ्यां घञ् भवति । आपवादः ॥ अव-
तरन्नेनेति अस्मिन्निति वा अवतारः ॥ अवस्तृणस्य
नेनेति अस्मिन्निति वा अवस्तारः ॥

व्यकुनाच्च ॥ ८९ ॥

व्यकुनान्ताच्च आपवादो घञ् भवति । सिष्यस्यन्नेनेति
नेष्टः । विदस्यन्नेनेति वेदः ॥ अपष्टस्यन्नेनेति अपा-

मार्गः । कृत्स्न दीर्घता ॥ आचरन्त्यनेनेति । आचारः ॥
 एवम् आवासः ॥ चकारात् । अध्यायः । आयायः । उद्यायः ।
 संहारः । आधारः । आधाय इति च ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १०० ॥

उदङ्गतं च अनुदङ्ग इति निपात्यतेऽनुदकविषये ।
 ऊर्ध्वमन्वत्यनेनेति । उदङ्गः । दृतोदङ्गः । अनुदक इति
 किम् ? उदङ्कोदहनः । चै त्वविषेयाद् युट् ॥

आनायः ॥ १०१ ॥

आनाय इति निपात्यते आसं चेत् । आनीयन्तीति-
 नेति आनायो मत्स्यानाम् ॥

आखन्यतेनेनेति आखनः । खोऽपि दृश्यते ।
 आखान् । घञपि ॥ आख इत्यन्यतोऽपि चेति छः । कर-
 पेऽपि । आखणः । आखनिकः । आखनिकवक् इति ड-
 रकडकषका औणादिका इति ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल् ॥ १०२ ॥

कृच्छ्रं दुःखं दुःखोऽर्थः । अकृच्छ्रं सुखमितरयोदर्थः ॥
 एषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु धातोः खल् भवति भावे कर्म-
 णि च ॥ ईषद् अनायासेन क्रियते । ईषत्करः कटो भवता ॥
 दुःखेनायासेन क्रियते । दुष्करः ॥ सुखेनायासेन क्रियते ।
 सुकरः ॥ कृच्छ्राकृच्छ्रायेष्विति किम् ? ईषत्तथ्यं धनम् ।
 रूपणाभनागित्यर्थः ॥

काटं कर्मणोश्च मूलयोः ॥ १०३ ॥

ईपदादिपूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु कर्तृकर्मणोश्च
 भूक्तजोः खलु भवति । खानुबन्धवलात् कर्तृकर्मणोरेवा-
 नन्तार्थम् ॥ ईपदाण्येन भूयते । ईपदाण्यन्धवं भवता । दुरा-
 ण्यन्धवम् । स्वाण्यन्धवम् ॥ ईपदाण्यः क्रियते । ईपदाण्य-
 करो भवान् । दुराण्यहरः । स्वाण्यहरः ॥ यदेपदाण्य एव
 मन् किञ्चित् क्रियते तदा न भवति । करोतेरिष्टाभूतप्रादु-
 भोवायत्वात् ॥ यथासह्यगद् ईपदाण्योऽनुभूयत इत्यात्र न
 भवति ॥

आहूभ्यो खदन्दितातेः ॥ १०४ ॥

ईपदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेष्वाकारान्तेभ्यो युर्भ-
 यति । खदन्दितातेः । ईपत्पानः । सुपानः । दुष्पानः । ख-
 दन्दितातेरिति किम् ? ईपदन्दिताः ॥

शासुद्युधिदृशिष्टपिमृपां वा ॥ १०५ ॥

ईपदादिपूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्वेतां युर्भवति वा ।
 ईपत्पानः । इमत्पानः । दुःपानः । दुःपानः । सुमा-
 मनः । सुपानः । ईपद्योधनः । ईपद्योधः । दुष्प्योधनः ।
 दुष्प्योधः । सुप्योधनः । सुप्योधः । ईपदर्मनः । ईपदर्मः ।
 दुर्दर्मनः । दुर्दर्मः । सुदर्मनः । सुदर्मः । ईपदर्म्यः ।
 ईपदर्म्यः । दुर्दर्म्यः । दुर्दर्म्यः । सुधर्म्यः । सुधर्म्यः । ईप-
 दर्म्यः । ईपदर्म्यः । दुर्मर्म्यः । दुर्मर्म्यः । सुर्मर्म्यः । सुर्मर्म्यः ।
 वापदृष्टात् क्यधिकारात्परेण न वागर्थपरिधिर्हि ॥

इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु ठम् ॥ १०६ ॥

इच्छार्थेषु धातुष्वेककृतं केप्रपपदेषु धातोमुनेव भ-
वति । न तु बुभुक्षुमी क्रियायां स्त्रियार्थात्तामिति [का०
४' ४' १८] । इच्छति भोक्तुम् । भोक्तुं कामयति ॥ एक-
कृतं केप्सिति किम् ? भिन्नकृतं केषु निधिमं भूम् । राज्ञो
भोजनमिच्छति । इच्छन् करोतीह ॥ स्यात् ॥ इच्छार्थे-
प्सिति किम् ? पाचको यजति ॥

कालसमयवेलाशतत्रयैषु च ॥ १०७ ॥

एप्रोत्तारिष्वपपदेषु धातोमुनेव भवति ॥ धातो
भोक्तुम् । भोक्तुं कामः । समर्थो भोक्तुम् । वेला भो-
क्तुम् । समर्थो भोक्तुम् । भोक्तुं यत्नः । प्रभुर्भोक्तुम् ।
पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भवतर्हनेर्वा तादृशेषु
प्रतीयमानत्वात् । यथा भोक्तुं मनः । गन्तुं कामः । श्रोतुं
श्रोत्रम् । द्रष्टुं चक्षुः । योक्तुं धनुः । बन्तुं लटः ॥ चमा-
रणं तु चक्षुरायत्तमिति । तथा गन्तव्यात् । गच्छति
भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । हृणोति भोक्तुम् । जानाति
भोक्तुम् । ज्ञायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । चारुभते भो-
क्तुम् । चानभते भोक्तुम् । चक्रमते भोक्तुम् । चक्रदते भो-
क्तुम् । चर्चते भोक्तुम् । चक्षति भोक्तुम् । वियते भोक्तुम् ।
क्रियायां क्रियार्थात्तामिति तुम् सिद्ध एव । बुभुक्षुमिधानाद्
द्रष्टव्यः ॥

अर्हन्ती लृप् ॥ १०८ ॥

अर्हन्त्यर्थविशिष्टादातोस्तृत् भवति । अर्हन्त्याः अर्ह-
न्त्यान् योटा । अर्हन्ता यत्न भवत्याम्नास्य । अर्हन्त-

येति ॥ अहं शक्तो च सप्तमी सा बाधिका यथा स्यादिति
वचनम् । भवान् खलु कन्यामुदहेत । अहं शक्त इत्यर्थः ।

शक्ति च कृत्या ॥ १०६ ॥

शकनं शक् । शक्त्यर्थविशिष्टादहंत्वर्थविशिष्टाः क धातोः
कृत्या भवन्ति । भवता खलु कन्या वीर्यव्या । वदनीया ।
वाह्या । उद्येति च ।

प्रेष्यातिसर्गप्राप्तकालेषु ॥ ११० ॥

प्रेष्यादिषु गम्यमानेषु धातो कृत्या भवन्ति । प्रेषि
तस्त्व भवता ग्रामो गन्तव्यः । गमनीयः । गम्यः ॥ अति
सर्गोऽनुमतिः । गुरुणागुज्रातस्त्व भवता कट कर्तव्यः ।
करणीयः । कार्यः । कृत्यः ॥ प्राप्तस्य कालः कटकर्णे
कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः । कार्यः कटा भवता । ऊर्ध्व
मुहूर्तात् कट कर्तव्य इत्यपि वक्तव्यम् ॥ प्रेष्यादिषु पञ्च
मीसप्तम्युक्ता सा बाधिका स्यादिति वचनम् ॥

आवश्यकाधमर्णयोर्णिन् ॥ १११ ॥

अवश्य भावे गम्यमानेऽधमर्णे च कर्त्तरि धातोर्णिन्
भवति । अवश्य दायी । अवश्य कारी ॥ अधमर्णे च । गत
दायी । सहस्र दायी । दायी मे गत भवान् ॥ ।

तिकृष्टतौ संज्ञावामाशिषि ॥ ११२ ॥

आशीर्विषये संज्ञाया गम्यमानाया धातोश्चिकित्तो
भवतः । तदुक्तात् । तन्तिः ॥ देवायैव देवात् । देवदत्तः ।

एव यज्ञदत्त ॥ वीरो भूयादिति वीरभूति । मित्रभूति ।
अग्निरस्य भूयादित्यग्निभूति ॥ सञ्ज्ञागन्दा यथाकथञ्चिद
न्युत्पाद्याः ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ ११३ ॥

धातुर्धातानां सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावसंघटने स्य कास
त्यज्ञा विशेष्यस्य धातुर्धाय कासे कृत्तञ्जकाः प्रत्यया सा-
धयो भवन्ति न तु त्याद्य साध्यविहितत्वात् ॥ सूत्रं
त्विद् मुखार्थेनैव ॥ अग्निष्टोमयाज्ञी पुटोऽस्य जनिता ।
अग्निष्टोमयाज्ञीति मते विनि । जनितेत्यनेन सम्बन्धे
भविष्यति साधुभवति । एव छत कटः शो भविता । भावि
कृत्यमासीत् । भविष्यति विहितो विनिर्भूते सिद्ध ॥
प्रकरणात् कतो सम्बाः । प्रत्ययग्रहणं सामान्यार्थम् ॥ गो
मानासीत् । गोमान् भवितेति । गोमानिति वलमाने
सन्तु । आसीदित्यनेन सम्बन्धेऽतीते सिद्ध । भवितेत्यनेन
भविष्यतीति ॥

॥ इति दीर्घसिद्धा वृत्तो कृत्तु पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

अलङ्कृत्योः प्रतिषेधयोः ज्ञा वा ॥ १ ॥

अलङ्कृत्ययम्बयोः प्रतिषेधार्थोऽप्यपदयोर्धातो ज्ञा म
यति वा । अल कृत्वा । खनु कृता ॥ अल भोजनेन ।
खनु भोजनेन ॥ अलङ्कृत्योरिति किम् ? आ कार्थः ।
प्रतिषेधार्थयोरिति किम् ? अलङ्कारे निष्कल । खनु शब्द
कत्यायाः । निर्वचोऽत्र खनुयम्ब ।

मेढः ॥ २ ॥

भयते ॥ ज्ञा भयति यः । अपूर्वकारार्थः । वक्तव्यम् ।
अपमाय । अपमित्य याचते । यपीत्य । निश्चये । न याचेः
ज्ञा । अभिशानाच्च ॥ अज्ञातः प्राचते । याचित्वापमयते ॥

एककटकयोः पूर्वकाले ॥ ३ ॥

‘एककटकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये यः’ पूर्वक्रियाकालस्त
स्मिन् वक्तव्यमानादातो ज्ञा भवति । ‘यत्किञ्चिन्मतीरभेद-
विषयैककटकता’ । मुक्ता व्रजति ॥ ‘द्विवचनस्यातन्त्र-
त्वात् परापेक्षया वा’ । भुक्ता पीत्वा व्रजति । एककटक-
योरिति किम् ? भुङ्गति गुरी शिष्यो व्रजति । पूर्वकाल
इति किम् ? पचति च पठति च ॥ कश्चिन्मतीरभेदो निमील्य
व्रजति । मुखं व्यादाय स्वपिति । मुखस्योदिकासस्य विव-
र्धितत्वात् ॥ कथं चत दृष्टा दुःखं भवति । म्रियं दृष्टा
सुखं स्वात् । भिन्नकटकत्वादिनामितत् ॥

परावरयोगे च ॥ ४ ॥

परव्यावरीण योगीवरण्य च परेण योगी मति धातो
ज्ञा भवति । अत्राप्युपवर्ति पर्वतः । परव्यावरीणोन्नेनावरे
गम्यः पर्वता विगिच्छते । अतिक्रम्य पर्वतं नदी । अपर
पर्वतयोगेन परदेशस्था नदी विगिच्छते ॥ भवते भवत्य
अत्रादेशकटकता पूर्वकालता च दुःखमतिपतिगम्येति
वचनम् ॥

अमुं चाभोदण्ये दिश पदम् ॥ ५ ॥

एककलं कयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले यत्तन्मात्रादातोर्णम्
भवति क्ता चाभोक्ष्यो पदं च द्विभवेति । भोजं भोजं
व्रजति । भुक्ता भुक्ता व्रजति ॥ द्विच पदमिति सुखाय-
मेवेदम् ॥ सुनीहि सुनीहीति लोकतो दृग्भातः ॥ यदयं
भुङ्क्ते ततो व्रजति । यच्छब्दप्रयोगे ततः शब्देन क्रम-
स्याभिधानात् क्ता न भवेति । चाभोक्ष्यगर्भावाच्च यमं न
स्यात् ॥ यदयं पुनः पुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजति । पुनः पुनः
शब्देनाभोक्ष्यस्योभिधानात् । यदयं भुङ्क्ता गच्छति ततो-
ऽधीत इति भोजनगमनयोः क्रमे क्ता । गमनाध्ययनयोस्तु
क्रमस्य ततः शब्देनाभिधानात् ॥

विभाषाग्र प्रथमपूर्वपु ॥ ६ ॥

एतत्पदेषु विभाषा धातोर्णम् भवति । अये भोजं
व्रजति । अये भुक्ता व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं
भुक्ता व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्ता व्रजति ॥ पूर्वं
भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ततः शब्देन क्रमस्याभिधानात् ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ् ॥ ७ ॥

कर्मण्युपपदे कृञः खमिञ् भवति । आक्रोशे गम्य-
माने । चोरं कारमाक्रोशति । करोतिरिहोद्यारथः । आक्रो-
शेन क्रिययैव कार्यम् ॥ आक्रोश इति किम् ? साधु कृत्वा
स्तीति ॥ खलुवन्त्यो मागमार्थः ॥

आदौ च ॥ ८ ॥

आदौ सादुः । तस्मिन्पदेषु कृञः खमिञ् भवति ।

आदुहारं भुङ्क्ते । अग्न्यदुहारं भुङ्क्ते ॥ लवणदुहारं
भुङ्क्ते । स्वादाविति किम् ? रूपमिदमदीर्घान्ततां गम-
यति । तेन आदूकृत्य आर्घो कृत्वा भुङ्क्ते यवागूम् ॥

अन्यथैव कथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ ८ ॥

एषूपपदेषु कृषः समिञ् भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत् करो-
तिर्वसति । यस्मादन्यथादयः शब्दाः प्रकारमावस्यते । कृते-
ष्वपि प्रयोगाविर्भावायेति करोतिः प्रयुज्यते । अग्न्यदुहारं
भुङ्क्ते । लवणदुहारं भुङ्क्ते । कवदुहारं भुङ्क्ते । इत्यंकार
भुङ्क्ते ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किम् ? अन्यथा कृत्वा गिरी
भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूत्राप्रतिवचने ॥ १० ॥

प्रोक्षेत सूत्रत्वात् [भा० २. १. २०] । असूत्राश्चमा
तद्वच्च प्रतिवचनम् । यथातथयोः कृषः समिञ् भवति ।
असूत्राप्रतिवचने गम्यमाने । सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्भ-
वति । यथाकारमह भोक्षे तथाकारमह भोक्षे किं तथा-
नेन ॥ असूत्राप्रतिवचन इति किम् ? यथा कृत्वाह भोक्षे ।
तथा कृत्वाहं गिरी भोक्षे किं तवानेन ॥

दृश्यो यम् साकक्ष्ये ॥ ११ ॥

साकक्ष्यविधिर्दृश्यं कर्मसु उपपदे दृश्यो यम् भवति । कन्या-
दयं वरयति । यी वां कन्यां पश्यति तां सर्वा वरयती-
त्यर्थः ॥ विदेवं ज्ञानम् । ज्ञानावधेदं भोजयति । यं यं ज्ञाना-
वधयति स भोजे विचारयति त सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥
साकक्ष्य इति किम् । कश्चिद् ज्ञानावधं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ १२ ॥

यावदित्यनिर्दिष्टार्थवाची । यावदित्युपपदे विन्दतेर्जी-
वतेष्वणम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावद् यावन्तं वा
लभते तावत् तावन्तं वा भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ यावज्जीवमधीते ।
यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ १३ ॥

पूरिरिति एव सकर्मकः । चर्मोदरयोः कर्मणोरुप-
पदयोः पूरयतेर्णम् भवति । चर्मपूरं ददाति । उदरपूरं
भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणे क्लोपश्च वा ॥ १४ ॥

कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने ।
पूरयते क्लोपश्च वा । गोष्पदपूरं वृष्टौ देवः । गोष्पदम् वृष्टौ
देवः ॥

चेलार्थं क्लोपेः ॥ १५ ॥

चेलार्थं कर्मण्युपपदे क्लोपयतेर्णम् भवति । वर्षप्रमाणे
गम्यमाने । चेलक्लोपं वृष्टौ देवः । वस्तक्लोपं वृष्टौ देवः ।
वसनक्लोपं वृष्टौ देवः ॥

निमूलसमूलयोः कषः ॥ १६ ॥

निमूनसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कषयतेर्णम् भवति ।
निमूलकायं कषति । समूनकायं कषति । निमूलं समून्
कषतीत्यर्थः ॥

शुष्कचूर्णरक्षेषु पिपः ॥ १७ ॥

एषु कर्मण्युपपदेषु पिपोर्यम् भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि ।
चूर्णपेषं पिनष्टि । रक्षपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः ।

जीवे ग्रहः ॥ १८ ॥

जीवे कर्मण्युपपदे ग्रहेर्यम् भवति । जीवग्राहं गृह्णाति ।
जीवं गृह्णातीत्यर्थः ।

अकृते कृजः ॥ १९ ॥

अकृते कर्मण्युपपदे कृजो यम् भवति । अकृतकारं
करोति । अकृतं करोतीत्यर्थः ।

समूले हन्तेः ॥ २० ॥

समूले कर्मण्युपपदे हन्तेर्यम् भवति । समूलघात
हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः ।

करणे ॥ २१ ॥

करणवाचिभ्युपपदे हन्तेर्यम् भवति । पादघातं भूमिं
हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । मुष्टिघातं चौरं हन्ति । मु-
ष्टिना चौरं हन्तीत्यर्थः । परमपि हिंसायाञ्चैककर्मका-
दिति वचनं बाधते करणस्य व्यक्तित्वात् ॥

हस्तार्थे ग्रहवर्तिष्ठताम् ॥ २२ ॥

हस्तार्थे करण उपपद एषां यम् भवति । हस्तेन
गृह्णाति । हस्तग्राहं गृह्णाति ॥ एवं करग्राहं गृह्णाति ॥

हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति ॥ हस्तेन वर्त्तते ।
हस्तवर्त्तं वर्त्तते ॥

स्वार्थे पुषः ॥ २३ ॥

स्वान्यात्मात्मोद्यत्तातिवित्तानि । स्वाभिषेधेषु करणेपूष-
रूपे पुषी णम् भवति । स्वेन पोषति पुष्यति पुष्णाति वा ।
वपोषं पोषति । एवम् आत्मपोषम् । आत्मोद्यपोषम् । गोपो-
षम् । महिषोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । वित्तपो-
षम् । रैपोषम् ॥

जे हने पिपः ॥ २४ ॥

जिह्वते सिध्यतेऽनेनेति जेहनमुदकादि । जेहवादिनि-
करण उपपदे पिपी णम् भवति । उदकेन पिनष्टि । उद-
पेवं पिनष्टि । एव तैलपेयम् । घृतपेयम् ॥ उदकस्योद-पेय-
यासबाहनधिषु च निपात्यते ॥

बन्धोऽधिकरणे ॥ २५ ॥

अधिकरणे नाम्ना उपपदे बध्नातेर्णम् भवति । चक्र बद्ध ।
चक्रबन्ध बद्धः । शुक्तिबन्ध बद्धः । हस्तबन्ध बद्धः ॥

संज्ञायां च ॥ २६ ॥

अधिकरणेऽनधिकरणे चोपपदे बध्नातेर्णम् भवति
संज्ञाया गम्यमानायाम् । कौशे कौशेन वा बद्धः । कौश-
बन्ध बद्धः ॥ एवं मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् ॥
बन्धविशेषाणाभिर्यं संज्ञा ॥

कर्तृर्जीवपुत्रपदयोर्नशिवहिभ्याम् ॥ २७ ॥

जीवपुत्रपदयोः कर्तृरपपदयोर्नशिवहिभ्यां ऋम् भवति
यथासंख्यम् जीवकार्यं नष्टः ॥ जीवोऽनष्टः प्रत्यर्थः ॥ पुत्र-
पदार्थं वदति । पुत्रो वदतीत्यर्थः ॥ कर्तृरिति किम् ?
जीवेन नष्टः । सुवैयर्थ्यः ॥

कर्त्तुं सुविपूरोः ॥ २८ ॥

कर्त्तुं कर्तृवाचिण्युपपदे रुवेः पूरेष ऋम् भवति । कर्त्तुं-
शोभं शृङ्कः । कर्त्तुं पूरं पूर्यः । कर्त्तुंः सविस्वसः ॥

अन्यथाकारं भुज्ज्वात्वादिषु किमर्थं त्रयो निधानम् ।
आम्यत्वाद् द्वितीया भविष्यति । यथा । ओदनपाकं मेते ॥
यदेतन् वदिति कर्त्तव्यमेव ॥ औच्यदं प्राप्तीति औच्यदमिति
क्रियाविशेषत्वात् । तद्वृत्तम् । तदा तमां चेत्येत्यस्यात्
पूर्वकांसीऽपि यथाभिधानं प्रतिपाद्य एव । तथा च चिक-
त्वाधिकारे क्वापि इच्छते । अन्यथाकारं भुज्ज्वात् ओदन इति
द्वितीया न स्वात् । यथा । ओदनः पक्का भुज्यते । कृदन्वयो
हि भावेऽभिधानात् प्रधानशक्त्यभिधाने शुच्यतिरिचि-
तवत् प्रकाशते ॥

कर्मणि चोपमाते ॥ २९ ॥

कर्त्तरि कर्मणि चोपमानवाचिण्युपपदे धातोर्णम्
भवति । सूडक इव नष्टः । सूडकनाशं नष्टः ॥ कर्मणि च ।
इवर्णमिव निहितम् । सुवर्णनिधायं निहितम् । ओदनपाचं
। कः ॥ उपमान इति किम् ? सूडको नष्टः । सुवर्णं निहितम् ॥

कषादिषु तेरेवानुप्रयोगः ॥ ३० ॥

कषादिषु ण्यो विषयभूतेषु तेरेव कषादिभिरनुप्रयोगः
कर्त्तव्यो नान्येरिति । अनुप्रयोगश्च पूर्वकालतामभिदधा-
त्येव । निमूलकाय कषति ॥ कषादिष्विति किम् ? चेल-
क्षोपं वृष्टो देव ॥

तृतीयायासुपदंशः ॥ ३१ ॥

तृतीयान्त उपपद उपपूर्वाद् दन्त्येर्णम् भवति । मूल-
केनोपदंश भुङ्क्ते । मूलकादिकरणतया भुजिना युक्तमप्यु-
पदयिना प्याप्तमिन्नुपपद स्यात् । बाधिकाराद् मूलकेनो-
पदस्य भुङ्क्ते ॥ तृतीयायामिति किम् ? मूलकासुपदस्य
भुङ्क्ते ॥

हिसार्थाच्चैककर्मकात् ॥ ३२ ॥

तृतीयान्त उपपदे हिसार्थादातीरनुप्रयोगेण समान-
कर्मकाणाम् भवति । दण्डेनोपघात दण्डोपघात गा. कल-
यति ॥ एककर्मकादिति किम् ? दण्डे नाहत्य भूमि गोपा-
लको गाः सादयति ॥

सप्तम्यां च प्रमाणासत्तरोः ॥ ३३ ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्तोपोपदे घातोर्णम् भवति प्रमाणे
शम्यमाने प्रत्यासत्तौ च । सप्तम्याविवक्षाया न यथासं-
ख्यम् । दण्डुलेनोत्कर्षम् । दण्डुल उत्कर्षम् । दण्डु-
लोतकर्षं गण्डिका किनन्ति ॥ केयैर्थाहम् । केयेषु
प्राहम् । केयप्राह युध्यन्ते ॥

उपपीडरूपकर्म च ॥ ३४ ॥

• तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे उपपूर्वेभ्य एभ्यो णम् भवति । पाष्वाभ्यामुपपीडम् । पाखं शौरूपपीडम् । पाखी-
पपीडं गेते ॥ व्रजेनोपरोध व्रज उपरोधम् । व्रजोपरोध
गाः सादयति ॥ पाणिनीपकर्मम् । पाषाणुपकर्मम् । पाण्डु-
पकर्मम् धाना भक्षयति ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ३५ ॥

• परि समस्तादातुमिच्छा परीप्सा त्वरेत्यर्थः । अपादान
उपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां गम्यमानायाम् । गम्या
वा उल्लायम् । शय्योत्थाय धावति ॥ रन्ध्रादुपकर्मम् । रन्ध्रो-
पकर्मं पथः पिबति ॥ परीप्सायामिति किम् ? आसनादु
त्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ३६ ॥

• द्वितीयां चोपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां
गम्यमानायाम् । लोटं ग्राहम् । लोटग्राहं युध्यन्ते । एवं
नाम त्वरन्ते वेनायधमपि नाद्रियन्ते ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३७ ॥

• स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गसंज्ञकेऽध्रुवे द्वितीयां चोपपदे
धातोर्णम् भवति । अध्रुवो विधेयम् । अध्रुविधेयं जल्पति ॥
अचिषी काणम् । अक्षिकाणं उच्यते ॥ अध्रुव इति
किम् ? उत्तचिष्य शिरः कययति ॥ अक्षिरक्षे द्वित्र
ग्राणी न म्रियते तदध्रुवम् ॥

परिक्रिश्यमाने च ॥ ३८ ॥

परि समन्तात् क्रिश्यमाने स्नाह्ने च द्वितीयान्त उप-
पदे धातोर्यम् भवति । उरांसि प्रतिपेयम् । उरःप्रतिपे-
यम् । युध्यन्ते । कृतस्समुदः पीडयित्वा युध्यन्त इत्यर्थः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानांसेव्यमा-
नयोः ॥ ३९ ॥

व्याप्यमान आसेव्यमाने च द्वितीयान्त उपपद
एभ्यो धातुभ्यो णम् भवति ॥ श्रुतत्वाद् विख्यादिक्रियाभिः
साकल्येन द्रव्याणामेव सख्यस्यो व्याप्तिरोक्षा । अतो
द्रव्यस्य द्विर्वचनम् ॥ आसेवा तात्पर्यम् आभीक्षणं तच्च
क्रियाया एवेति ॥ विख्यादोनां णमन्तानां द्विर्वचनं भवति ।
गैहं गैहमनुप्रवेशमाप्ते । गैहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमाप्ते ॥
गैहं गैहमनुप्रपातमाप्ते । गैहमनुप्रपातमनुप्रपातमाप्ते ॥
गैह गैहमनुप्रपादमाप्ते । गैहमनुप्रपादमनुप्रपादमाप्ते ॥
गैह गैहमवस्कन्दमाप्ते । गैहमवस्कन्दमवस्कन्दमाप्ते ॥
ममाम एव दोषाभीक्षणार्थमभिधत्ते शब्दशक्तित्वात् ।
गैहानुप्रवेशम् । गैहानुप्रपातम् । गैहानुप्रपादम् । गैहाव-
स्कन्दमास्त इति ॥ व्याप्यमानांसेव्यमानयोरिति किम् ?
गैहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ॥ आभीक्ष्ण्ये णम् सिद्ध एव । उप-
पदमन्तात्तविभाषार्थमिदम् ॥

तृष्यस्योः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ४० ॥

कालेषु द्वितीयान्तोपपदेषु क्रियान्तरे गम्यमाने तृष्य-

स्वोर्णम् भवति । द्युहं तर्पम् । द्युहृतर्पे गाः पाययति ॥
 द्युहमभ्यासम् । द्युहाभ्यास गाः पाययति । अद्य यत्पानं
 यच्च द्युहेऽतीते भविष्यति तन्मभ्यपातिना तर्पणेनाभ्यसनेन
 च गवां पानक्रिया व्यवधीयते ॥ द्युहस्त्रोरिति किम् ? द्यु-
 हसुप्तौ भुङ्क्ते ॥ क्रियान्तर इति किम् ? अहरभ्यस्त्रेपून्
 गतः । अभ्यसनेनेकवः कालाद्य व्याप्यन्ते न गतिव्यवधीयते ॥
 कालेति किम् ? योजनमभ्यस्य गाः पाययति ॥ क्रिया-
 यद्वयं सुखार्थम् ॥

नाम्नादिशिग्रहोः ॥ ४१ ॥

नाम्नि स्वरूपे द्वितीयास्त उपपद पादिगेष्वयं यम
 भवति । नामान्यादेशम् । नामादेशं ददाति ॥ नामानि
 प्राहम् । नामप्राहमाह्वयति ॥

उद्योऽव्ययेऽयधेटाख्याने क्ता च ॥ ४२ ॥

यधेटमिति वीषायामव्ययोभावः । अव्यय उपपदे क्तो
 यम् भवति क्ता च । अयधेटाख्याने यम्यमामि । द्वाभ्याम् ।
 पुत्रस्ते जातः । नोचैः कारम् । नोचैः क्तम् नोचै क्त्वाचष्टे ।
 उचैर्नाम प्रियमाख्येयम् ॥ द्वाभ्याम् । क्त्या तं गर्भिणी । किं
 तर्हि उपपद्युमैः कारम् । उचैः क्तम् । उचैः कृत्वाचष्टे ।
 नोचैर्नामाप्रियमाख्येयम् ॥ अयधेटाख्यान इति किम् ?
 द्वाभ्याम् । पुत्रस्ते जातः । उचैः कृत्वाचष्टे ॥ अयमविक-
 स्पर्धः क्ताग्रहणम् ॥

तिर्यच्यपवग ॥ ४३ ॥

तिर्यक्शब्द उभयपदे कृञो णम् भवति ज्ञा च । अपवर्गं
गम्यमाने तिर्य्येकारम् । तिर्य्यकृत्वं । तिर्य्यकृत्वा गतः ।
परिसमाप्य गत इत्यर्थः ॥ अपवर्ग इति किम् ? तिर्य्यकृत्वा
काष्ठं गत' ॥

स्वाङ्गे तसिं ॥ ४४ ॥

स्वाङ्गसंज्ञके तसप्रत्ययान्त उभयपदे कृञो णम् भवति ।
सुखतःकारम् । सुखतःकृत्य । सुखतः कृत्वास्ते ॥ स्वाङ्ग
इति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । अव्ययाधिकारान्मुखे तस्य
तीति सुखतः कृत्वा गत इति ॥

भुवस्तूष्णीमि च ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गे तसप्रत्ययान्ते तूष्णीमशब्दे चोभयपदे भुवो धातो-
र्णम् भवति ज्ञा च ॥ सुखतो भावम् । सुखतोभूय । सुखतो
भूत्वास्ते । तूष्णीभावम् । तूष्णीभूय । तूष्णीं भूत्वास्ते । कथं
नानाकारम् । नानाकृत्य । नाना कृत्वा भुङ्क्ते ॥ विनाका-
रम् । विनाकृत्य । विना कृत्वा गत इति क्रियाविशेषणमेव ।
नाम्ना युक्ताद्यत्वाद्वा सनामः । नाना कृत्वा काष्ठानि गत
इति सापेक्षत्वाच्च समास । एवं नानाभावम् । नानाभूय ।
नाना भूत्वास्ते । विनाभावम् । विनाभूय । विना भूत्वा गत
इति ॥ तथा अन्वग्भावम् । अन्वग्भूय । अन्वग् भूत्वास्ते ।
आनुकूल्य एव सनासोऽभिधानात् । तेनान्वग् भूत्वा तिष्ठति
शत्रुः ।

कर्तरि कृतः ॥ ४६ ॥

कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि वेदितव्याः । करोतीति
कर्त्ता कारकः । पचः । नन्दनः ॥ निराकाङ्क्षेषु वाक्येषु परि-
भाषेयं ज्ञेयभूता वा । ख्युद्करणेनाप्राप्तत्वाद् न पाप्मिकी
वृत्तिः ॥

भावकर्मणोः द्रव्यकृतत्वार्थाः ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यापवादोऽयम् । भावे कर्मणि च कृत्याः क्तः खन-
यी च वेदितव्याः । प्रयितव्यं भवता । भीक्षव्यं प्रीदनी
भवता । आसितं भवता । कृतः कटो भवता । ईषदाक्य-
भवं भवता । ईषत्कारः कटो भवता । ईषत्पानं भवता
ईषत्पानः सोमो भवता ॥ अर्थादकर्मणो भावे, सकर्मके-
भ्यश्च कर्मणीति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ४८ ॥

आदिक्रियायां यः क्तो विहितः स कर्त्तरि कारके वेदि-
तव्यो यथाप्राप्तं च । प्रकृतः कटं भवान् । प्रकृतः कटो-
भवता । प्रसुप्तो भवान् । प्रसुप्तं भवता । प्रशब्द आदिक्रि-
याद्योतकः । बह्वनां क्रियाचणानामादिक्रियाचणोऽतोत
एव । भविष्यति कटे कटशब्दभूतादर्थात् ॥

गत्यर्थकर्म कश्चिषशीङ्खासवसजनरह-

जौर्यतिभ्यश्च ॥ ४९ ॥

गत्यर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः शिषादिभ्यश्च कर्त्तरि क्तो वेदि-
तव्यः । चकाराद् यथाप्राप्तं च ॥ गतो गतं भवान् । प्राप्नो

यामं भवान् । गतो यामो भवता । प्राप्तो यामो भवता ।
 गतमनेन । प्राप्तमनेन ॥ अकर्मकेभ्यः । शयितो भवान् ।
 शयित भवता ॥ श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मकाः । श्लिष
 आशिष्टनार्थः । आशिष्टो गुरुं भवान् । आशिष्टो गुरुर्भ-
 वता ॥ अधिशयितः खट्वां भवान् । अधिशयिता खट्वा
 भवता ॥ उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता ॥
 उपासितो गुरुर्भवान् । उपासितो गुरुर्भवता ॥ यस्मै
 निवासार्थ एव । अनूपितो गुरुं भवान् । अनूपितो गुरुर्भ-
 वता ॥ अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माण-
 विका माणवकेन ॥ आरुढो हृष्टं भवान् । आरुढो हृष्टो
 भवता ॥ अनुजीर्णो हृषणी भवान् । अनुजीर्णो हृषणी
 भवता ॥

दाशगोप्तौ सम्प्रदाने ॥ ५० ॥

एतौ सम्प्रदाने निपात्यन्ते ॥ दाश दाने । दाशन्ते
 यस्मै स दाश । मां हन्ति यस्मा आशताय स गोप्तोऽ-
 तिथिः । निपातनादच्छट्को ॥ अर्घ्यार्हा ऋत्विगादय एव
 तथोग्यतयाप्युच्यन्ते ॥

भौमादयोऽपादाने ॥ ५१ ॥

एते निपात्यन्ते ऽपादाने । विभेत्वस्मादिति भौमः । एवं
 भौमः । धरुः । प्रसक्तन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । स्रुवः ॥
 एत श्रीणादिका व्युत्पत्तिश्च यथाकथञ्चित् ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ५२ ॥

। ताभ्यां सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्र कारक उच्यते
भवन्ति । कृत्वादुषादयः । कर्त्तरि प्राप्ताः कर्मादिष्वपि
कथ्यन्ते ॥ करोतीति कारः । वातीति वायुः । कृषत इति
कृषिः । तन्यत इति तन्तुः ।

क्रोऽधिकरणे धौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः

॥ ५३ ॥

ध्रुवो निचलः स च क्रियाविशेषणम् । तस्य भावी
धौव्यम् । अवसानकक्रियात्मकत्वाद् धौव्यार्था अकर्मका
उच्यन्ते । प्रत्यवसानं भोजनम् ॥ धौव्यार्थेभ्यो गत्यर्थेभ्यः
प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्रोऽधिकरणे वेदितव्यो यथाप्राप्तं च ।
इदमेवमासितम् । आसितमेभिः । आसितो भवान् ।
इदमेवां यातम् । इह तैर्यातम् । ग्रामस्तेर्यात । ग्रामं ते
याताः ॥ अधिकरणं कर्मकर्त्ता च नीकमिति सिद्धार्थमात्रे
प्रथमैव ॥ इदमेवां भुक्तं पीतम् । इह तैर्भुक्तं ओदनः पीत
मय । भोजनार्थात् कर्त्तर्येपि स्वादिति व्यवहितः पाठः ।
कथं भुक्ता विप्राः पीता गाव इति । अन्वयापोति वच-
नात् । तद्योगाद् अर्थं आदित्वाद् वा । देवसेद् इह
सम्पदाः गालय इति यातिष्ठेतवः सम्पदा इत्यतीतता ॥

युवुष्माभनाकान्ताः ॥ ५४ ॥

एषां स्थानेऽन्यत्र अन्त इत्येत आदेशा भवन्ति यथा-
मन्थम् । नन्दनः । पाचकः । मण्डयताः । मण्डयन्तः ।
गण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यो भक्ष् ॥ कथं भुङ्क्ते । मृत्तुः । भुजि-

सङ्ख्यां विभक्त्युपायोपादिकस्य बहुलत्वात् कृद्भिका-
रात् ॥ अर्थाः अन्त्यस्य ॥ अर्णयः ॥

समासे भाविन्यनञः क्तो यप् ॥ ५५ ॥

नञोऽन्यस्याप्ययस्य ज्ञान्ते नैव समासे भाविनि ज्ञाप-
त्ययस्य वधादेशो भवति । प्रणम्य । प्रदीव्य । आपृष्य ।
अधीत्य । उपेत्य ॥ भाविग्रहणमुपदेगयवर्धमिति तेन पञ्च-
मोपधाप्रभृतीनां दीर्घादिकं न स्यात् तोऽन्त्यस्य स्यात् ।
खाट्कृत्य । कस्यामेकंकृत्य । सत्कृत्य । असत्कृत्य । अन्त-
र्हृत्य । कषिहृत्य पयः पिबति । अनोदृत्य पयः पिबति ।
गावत्पिबति यावत्पूत इत्यर्थः ॥ पुरस्कृत्य । अस्तंकृत्य ।
अच्छगत् ॥ अच्छमण्य । अच्छोद । अदःकृत्य चिन्तयति ।
तिरोभूय । तिरस्कृत्य । उपालेकृत्य । अन्वालेकृत्य । साधा-
त्कृत्य । मध्ये कृत्य । पठेकृत्य निबधनेकृत्य । उरसिकृत्य ।
मनसिकृत्य । हस्ते कृत्य । पाणीकृत्य । प्राध्वंकृत्य । उपनि-
षत्कृत्य । जीविकाकृत्य ॥ अनुकरणं च कृता भूषणान्तरा-
नादरेण स सदसत् । अपपृणोऽन्तर । उपतो अक्षेभनसो ।
पुरोऽन्तं च । अष्ट्य च गत्यर्थवदिभिः । अनुपदेगोऽदम् ।
तिरोऽन्तर्धो च तिरस् । उपालेऽन्वाले । साधाप्रभृतीनि च
पूजा वा । मध्ये पदेनियचने । अनत्पाधान उरसिमनसो ।
नेत्यं हस्ते पाशागुदाङ्गे । वन्यर्ने प्राध्वम् । उपनिषदोपम्ये
जीविका च । पूर्वसमंस्त्याय ॥ समास इति किम् । तिरः-
कृत्वा । उपाले कृत्वा । अनञ् इति किम् ? अकृत्वा ॥ पठु-
दासोऽयम् । तेन असंख्याय स्यात् । परमकृत्वा ॥

चजोः कगौ धुङ्घानुबन्धवोः ॥ ५६ ॥

चजोः कगौ भवतः । धुटिं घानुबन्धे च प्रत्यये परे ।
निमित्तेन तु सम्बन्धस्याविष्यित्तत्वात् वर्धसंख्यम् । प्रकः ।
भीष्ठा । पाकः । भोगः ॥ रुग्णः । भुग्ण इति नित्यमपि
नत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाच्च वर्गस्य क्तिरस्ति ॥ प्रघातुबन्धे
क्तिरित्याहतिः स्यादिति धुङ्घप्रहणम् ॥

न्यङ्कादीनां ह्रस्व घः ॥ ५७ ॥

न्यङ् । इत्येवमादीनां चजोः कगौ भवतः । ह्रस्व घो
भवति ॥ नावृत्ते कः । न्यङ्घः ॥ सप्ततृचरित्स्वरितनिसस्त्रि
गोङ्घ उः । मङ्घः ॥ प्रथित्स्वरितस्त्रिंशत् सप्तसारस्य सप्तो
पयः । मङ्घः ॥ स्फाधितन्विघ्नन्घीत्यादे रक् । तक्म् ।
यक्म् ॥ असुन् । उच्यतेऽस्मिन्निति । ओकः ॥ व्यतिषङ्कः ।
अवसर्गः । सन्जेः सृजेच ॥ पचाद्यच् । खपाकः । मास
पाकः । कपोतपाकः । उलूकपाकः । कर्मण्यन् । दूरे पच्यते
स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् । गणनिपातना-
हुपधाया दौर्घ्यं सप्तम्याद्यालुक् । दूरेपाकः । फलेपाकः ।
अणेपाक इति केचित् ॥ मेहतौत्यच् । मेघो जलद एव ॥
भवदाघः । निदाघः ॥ अर्हते । अर्घः ॥ घञि संज्ञायाम् ।
अन्यत्रावदाहः । निदाहः । अर्हः ॥

न कवर्गादिब्रज्वजाम् ॥ ५८ ॥

कवर्गादिर्भजेरजेखे चजोः कगौ न भवतः । कृजः ।
स्तजः । मजः । परित्राजः । उदाजः । 'अरब्ध' छत्रम् ॥

वन्निर्गताविति वक्तव्यम् । वक्ष्यत इति वक्ष्यां गता
वक्षितः । गन्तव्य गता इत्यर्थः ॥ गताविति किम् ? वक्ष्या
काष्ठम् । वन्निर्गत कौटिल्ये ॥

अवश्यस्वश्रयके ॥ ५६ ॥

अवश्यभावे गम्यमाने च्यवि चजोः कगो न भवतः ।
अवश्यपाच्यम् । अवश्यभोज्यम् ॥ अवश्यक इति किम् ।
पाच्य ओदनः ॥

प्रवचर्चिरुचियाचित्यनाम् ॥ ६० ॥

अनावश्यकार्थं वचनम् । एषां चजोः कगो न भवति ।
च्यवि परे । प्रवाच्यः पाठविशेषः । तद्दान् ग्रन्थोऽप्युच्यत
इति शब्दविपर्ययता ॥ ऋच सुती । अर्थः ॥ दोषः ।
वाच्यः । त्याज्यः ॥ कथं शोच्यः । हेतिनन्तत्वात् ॥

वचोऽशब्दे ॥ ६१ ॥

वचोऽर्थे को न भवति । अशब्दविषये । वाच्यम् ॥
अशब्द इति किम् ? वाक्यं पदसमुदायः ॥ वक्तवाक्यरचनार-
मणीय इत्यपि स्यात् ॥

निप्राभ्यां युजः शक्ये ॥ ६२ ॥

निप्राभ्यां परस्मै युजः शक्योऽर्थे च्यवि गो न भवति ।
नियोक्तुं शक्यः । नियोक्तव्यो भूतः । एवं प्रयोज्यः ॥ शक्य
इति किम् ? नियोक्तुमर्हति । नियोज्यः । प्रयोज्यः प्रभः ॥

भुजोऽन्ते ॥ ६३ ॥

। भुजो भवेऽर्थे ध्येयि नो न भवति । भोज्यमन्नम् ।
भोज्य पदः ॥ अन्न इति किम् ? भोगः कल्पनः ।
भोग्या भूः ॥

भुजन्त्युजौ पाचिरोगयोः ॥ ६४ ॥

भुजन्त्युजौ वंजन्तो पाचिरोगयोर्वर्त्योर्व्यासंख्य निपा-
त्येते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाचिः । न्युजितः येतेऽन्वि-
निति न्युजौ रोगविशेष । व्यञ्जनाच्च [का० ४, ५, ८८]
इति वज् ॥ पाचिरोगयोरिति, किम् ? भोगः । न्युजः ।
गत्वे दोषश्च दृश्यते ॥

दृग्दृशदृक्षेयुः समानस्य सः ॥ ६५ ॥

समानस्य दृगादिषु सो भवति । वचनात् किप्टक्-
शक ॥ सदृक् । सदृश । सदृचः ॥ योगविभागात् पक्षा-
दिषु च । सपक्षः । सज्योतिः । दृग्दृशदृक्षेयुः समास ।
पक्ष । ज्योतिः । जगपद । रात्रि । नाभि । बन्धु । पत्नी ॥
रुपादौ वा । समानो रूपः । सरूपः । रूप । नाम । गोत्र ।
स्यान । धर्म । वयः । धर्म । जातीय । सदृक् । सदृचः ।
सदृशचारीति नित्यम् ॥

इदमौ ॥ ६६ ॥

इदम् दृगादिष्वोर्भवति । ईदृक् । ईदृशः । ईदृचः ।
अभेदबलात् सर्वस्य ॥

किम् कौ ॥ ६७ ॥

किम् दृगादिषु कीर्भवति । कीदृक् । कीदृशः ।
कीदृजः ॥ इदं किं परिमाणमस्य । इयान् । कियान् ।
मद्यप्रादात्वात् ॥

अदोऽमूः ॥ ६८ ॥

अदो दृगादिष्वमूभवति । अमूदृक् । अमूदृशः ।
अमूदृजः ॥ केचिद् अमूकादृक् । अमूकादृमः । अमूकादृच्च
इति तदायत्त एव ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ६८ ॥

सर्वनाम्नो दृगादिष्वभा भवति । तादृक् । तादृशः ।
तादृजः ॥ भषादृगित्यन्तरङ्गत्वान्नशोपः ॥ अन्यादृगिति
सर्वनाम्न इति वचनादन्यगङ्गादृपि दृगः क्तिपट्क्यगिति ॥
नत्तदेतत् परिमाणमस्य । यावान् । तावान् । एतावान् ।
इति मद्यप्रादात्वात् । परिमाणे वन्तुवाचं चेति ॥

विष्वग्देवयोश्चान्यस्वरादेर्द्राञ्चतौ कौ ॥ ७० ॥

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चान्यस्वरादेर्ययवशाच्चतौ
क्तिवन्ते परेऽद्विरादेशो भवति । विष्वगञ्चतोति विष्व-
द्राङ् । देवद्राङ् ॥ यद्राङ् । तद्राङ् । सर्वद्राङ् । अद्राङ् ।
अमुद्राङ् ॥

सहसन्तिरसां सधिसमिति रयः ॥ ७१ ॥

एषां सधि नमि तिरि । इत्येत आदेशा यथासम्य-
भवन्ति । अञ्चतौ क्तिवन्ते । सहाञ्चतोति सध्राङ् । सम-
ञ्चतीति सम्यङ् । तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥

॥ **रुहेर्धौ वा ॥ ७२ ॥**

॥ 'रुहेर्धौ भवति या कौ परे । विरोद्धतीति धीकृत् ।
धीरुधौ । धीरुट् । धीरुहौ । वेङ्गस्वस्य दीर्घता ॥ व्यवस्थि-
तविभाषया विपूर्वस्वैव । तेन भूकट् । भूकृहौ

॥ **नो नो धातोः ॥ ७३ ॥**

धातीर्मकारस्य नकारो भवति कौ परे । गमु । प्रशान् ॥
तसु । प्रतान् ॥ नोऽदन्त इत्यस्य च लोपः । कौ स्थानिवद्वा-
धाक्षिप्रान्तनकारस्य नलोपो न स्यात् ॥ धातुग्रहणं वानि-
ष्टत्पर्यम् ॥

वमोश्च ॥ ७४ ॥

॥ 'वमोश्च परयोर्धातोर्मौ नो भवति । जगन्वान् । गम्मा ।
'सर्वधातुभ्यो नन् ॥

खरे धातुरनात् ॥ ७५ ॥

॥ 'नकारान्तः खरे परे धातुरेव भवति । अनात् ।
आकारो न निवर्तत इत्यर्थः । प्रशामौ । प्रतामौ । जग्मुषः
जग्मुषो ॥ तदाश्रित एव खरे । तेन प्रशानश्चेति ॥ खर इति
किम् ? प्रशाम्भ्याम् ॥ खे चेष्यते । प्रशाममिच्छति । प्रशा-
म्यति । प्रशामि हितम् । प्रशाम्यम् ॥

अतोर्गुणसैकस्वरातामिड् वन्सौ ॥ ७६ ॥

अतोर्गुणसैकस्वरादन्तानामेव वन्साविड् भवत्यादिः ॥
'स्त्रादिनियमेन पराच्चावज्ञावादिट् सिद्धौ निवध्यते [का० २.
७. २५] ॥ आरिवान् । इयिवान् । जघिवान् । आदिमान् ।

पेचिवान् । ददिवान् । पपियान् ॥ दरिद्रांचकृषानित्यामा
भाष्यम् ॥ चत्वारिदियत्पादेव वन्मो दिवचने सत्येकधरा
यहीतव्या नेकत्वं वचनादिणः ॥ एषामिति किम् ? वभ-
ज्वान् । जजागर्वान् ॥

गमह्नविटविशदृशां वा ॥ ७७ ॥

अप्राप्ते विभाषेणम् । एषां वन्साविङ् या भवति ।
जमिवान् । जगन्वान् । जघ्नवान् । जघन्वान् । विविटि-
वान् । विविटवान् । बहुभिः सविकरणैः साहचर्यान्नाभाष्य
विटपेक्षम् ॥ विविगिवान् ॥ विविग्वान् । ददगिवान् ।
ददग्वान् ॥

दाश्वान् साक्षान् मौद्वांश्च ॥ ७८ ॥

एते निपात्यन्ते ।

दिवचनमनिटत्वं च महर्दीर्घो मिहरेपि ।

दत्वं च यत् तन्मत्वात् सयोश्च वचनानि च ॥

न श्रुवर्णवृतां कानुबन्धे ॥ ७९ ॥

श्रवतेरुत्तरान्तस्य सङ्गठार्ककारान्तस्य च कानुबन्ध
सार्वधातुके नेह भवति । यितः । यितवान् । यित्वा ।
युतः । युतवान् । युत्वा । रुतः । रुतवान् । रुत्वा । लूनः ।
लूनवान् । लूत्वा । हतः । हतवान् । हत्वा । कौर्षः ।
कौर्षवान् । कौर्ष्वा । वचनाद् विकृतेऽपि णात् । श्रेयि-
यितः । श्रौतुयित इति मिहरे- ॥ एकस्वरमनुवर्तयस्यत्ये ।
तेषाम् अर्जोर्बलश्चमेव । प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

३ घोषवसोगोश्च छति ॥ ८० ॥

घोषवति तौ च कृत्स्नं चक्रे नेत् भवति । ईश्वरः ।
दोषः । शर्मा । दौतिः । जायतिः । बुधिः ॥ तिकृ च ।
तन्तिः । सन्तिः ॥ कथं निष्टहोति । निपाठतिः । निक्षु-
चितिः । आलोचितिः । उपस्थितिः । मण्डूकप्रतिवाधि-
काराद् गृहादेरिड् भवति ॥ अपरितिरिति पूजाया
निष्कृतौ च ॥ कथं शब्दम् । आगमस्थानित्यत्वात् ॥ पत्र-
मिति युग्य पत्रे [का० ४. २ ३२] इति वचनात् ॥

वेपुसङ्गुभरपरिपां ति ॥ ८१ ॥

एषा नकारादावसार्वधातुक इव भवति वा । एषा ।
एषिता ॥ सोढा । सहिता ॥ सोढ्या ॥ सोभिता ॥ रोष्टा ।
रोषिता ॥ रेष्टा । रेषिता ॥ उदनुबन्धः किम् ? इय गतो ।
आभीष्टश्च एषिता नित्यम् ।

रधादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

तोति न वर्तते पुथक् वचनात् ॥ टानुबन्धनिष्ठाद् रधा-
दिभ्यश्च परस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेर्यकारादेरिड्
भवति वा । रक्षति । रक्षयति ॥ नद्धति । नग्निष्यति ॥
आह्वारणं रधादिः । ररन्ध्रिव । ररन्ध्रिम । इति स्नादि
नियमान्नित्यमिड् ॥

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धात् ॥ ८३ ॥

स्वरतेः सूतेः सूयतेरूदनुबन्धाच्च परस्यासार्वधातुकस्य
व्यञ्जनादेर्यकारादेराहिरिड् भवति वा । स्तर्ता ।

धरिता ॥ सोता ॥ सविता ॥ सुवतेसु नित्यम् । सविता ॥
 निगोटा । निगूहिता ॥ विधोता । विधवितेति धुना
 धूजा च सितम् ॥ स्वरिष्यतीति परत्वादिकस्यो ने स्वाद
 स्ववस्त्रितवावचनात् ॥ तथा सुसूक्ष्म कान्तवन्धे नित्यं
 स्वात् । सुत्वा । सुत्वेति ॥ अयतिनिष्कुषोरिति [का० ४,
 ६, ८०] वचनाद् निष्कुषोर्वेदस्येति गम्यते । असार्धधा-
 तुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिति निष्कोटा । निष्को-
 पिता ॥

उदनुबन्धयूक्तिषां क्रि ॥ ८४ ॥

उदनुबन्धात् पुनः क्रियश्च क्रीड् भवति या । यमु ।
 यान्त्वा । यमित्वा ॥ पूङ् । पूष् । वा । पूत्वा । पवित्वा ॥
 क्रिष्टा । क्रिमित्वा ॥ उदनुबन्धस्य क्रियश्च प्राप्ते विभाषा ।
 पुनः कानुबन्धेऽप्राप्त एव ॥

जृवञ्चोरिड् ॥ ८५ ॥

जृवञ्चिभ्यां क्रीड् भवति । जरित्वा । जरीत्वा ।
 ज्रवित्वा । साधयित्वाद् जृष क्रीत्वा । प्रवेष्टवनादित्व-
 निहितेति ॥ पुनरिड्यङ्गणमुत्तरत्वा धानिहृत्पर्यम् ॥

लुभो विमोहने ॥ ८६ ॥

विमोहने लुभः क्रीड् भवति । लुभित्वा ॥ गार्धत्वा ।
 लुभ्या । लुभित्वा ॥

अधिवधोश्च ॥ ८७ ॥

षकारेण लुभो विमोहन इत्यनुलक्षत उत्तरार्धम् ।

अधिवक्ष्योऽपि क्रीड् भवति । सुधित्वा । उधित्वा । प्रतिषेध
बाधकमिदम् ॥

निष्ठायां च ॥ ८८ ॥

सुधिवसिभ्यां विमोहने सुभेच निष्ठायामिड् भवति ।
सुधितः । सुधितवान् । उधितः । उधितवान् । सुभितः ।
सुभितवान् ॥ शार्ङ्गः व्याख्या विभाषापि बाध्यते । सुभ्य ।
सुभ्यवान् ॥

पूक्षिशोर्वा ॥ ८९ ॥

पूषः क्लिष्यन् निष्ठायामिड् भवति वा । पवितः ।
पवितवान् । पूत । पूतवान् ॥ क्लिष्य क्लिषू । क्लिषितः ।
क्लिषितवान् । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् ॥

न डीश्वीदनुबन्धवेटासपतिनिष्कुपोः ॥ ९० ॥

एभ्यो धातुभ्यः पतिनिष्कुपवर्जितेभ्यो निष्ठायां नेङ्
भवति । उड्डीनः ॥ उड्डीनवान् ॥ शूनः । शूनवान् ॥
दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् ॥ शीतस्त्री । लम्बः । लम्ब-
वान् ॥ लम्बेरोदनुबन्धसादिटभावे नत्व स्यादेद ईदत्त-
बन्धः किम् ? उविकल्पक वा प्रापकं स्यादिति । तथा डी
श्वी च कर्तव्यी ॥ विकल्पोऽपि । गुह्यः । गूढः । गूढवान् ॥
शम् । शान्तः । शान्तवान् ॥ अपतिनिष्कुपोरिति किम् ?
पतितः । पतितवान् । निष्कुपितः । निष्कुपितवान् ॥
कव दारिद्रितः । दारिद्रितवान् । एकसरोत्तः अर्तभ्यः ।
अपतिनिष्कुपोरिति पर्युदासाद् वा ॥

आदनुबन्धाच्च ॥ ६१ ॥

आदनुबन्धाच्च धातोर्निष्ठायां नेङ् भवति । निमिदा ।
मित्रः । मित्रवान् ॥ निस्त्रिदा । स्त्रिषः । स्त्रिणवान् ॥
चकारोऽनुक्तमनुचयार्थः । तेन लपिवमिभ्यां वा । जप्तः ।
जपितः । वास्तः । यमितः । ज्याङ्भ्यां ग्रसः । विग्रस्तः ।
विग्रसितः । आग्रस्तः । आग्रसितः । कर्तरि कर्मणि चार्थं
प्रतिषेधः । भावादिकर्मणोर्वेति वक्ष्यति ॥

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ६२ ॥

आदनुबन्धाद्धातोर्भाष आदिक्रियायां च निष्ठायां नेङ्
भवति वा । मित्रं मेदितमनेन । प्रमित्रः प्रमेदितो भवान् ।
वेङ्त्वात् सिद्धो योगविभागो प्रापयति यदर्थस्य विभाया
तदर्थस्यैव प्रतिषेध इति । तेन गमहनविद्विषयद्वयां वा
[का० ४, ६ ७७] इति साहचर्याङ्गाभाषस्य विद्वेर्षङ्क्षे
प्रानार्थस्य प्रतिषेधो न स्यात् । विदितः । विदितवान् ॥

क्षुभिवाहिस्त्रनिध्वनिफणिकपिघृषां क्ते नेङ्
मन्यभ्यमनस्तमोऽनायासरुच्छ्राविशब्दनेषु ६३

एभ्यां मन्यादिष्वर्थेषु क्ते नेङ् भवति यधामत्यम् ।
क्षुब्धो मत्स्यः । चनितो मन्य इत्यर्थः । मन्य इति द्रवद्रव्या-
लोचिताः मत्स्य उच्यन्ते ॥ वाङ् प्रयत्ने । वाटं भ्रमम् ।
अज्ञातत्वातिशयोऽभ्युपगमस्य गृह्यते । न तु योच्चार्यः ॥
स्नातं मनः । चाहोष्यविचित्तमित्यर्थः ॥ ध्यातं तमः ॥
फण गतो । फण्टम् । अनायासनिर्यातत्वात् सद्यो भिषजो-
हतीमघं द्रवद्रव्यमेवेत्यते ॥ कष शिष । कटोऽग्निः । कटः

पर्वतः । कच्छहेतुत्वात् कच्छं गहनमप्युच्यते । कच्छं द
 खम् । सति मुख्ये गौणेऽप्यभिधानम् ॥ घुमिरशब्द इ
 भादौ । घुष्टा रज्जुः । घुष्टं शरीरम् । घुमिरविशब्दश्च इ
 तुरादौ विशब्दने तु स्वादिट् । अवघुपितं वायवमात्र
 विशब्दश्च इति प्रतिषेधाच्चुरादाविन् स्वाद् विभाषये
 तेनेदं सिद्धम् । महीपासवचः श्रुत्वा क्षुब्धः पुष्पमानवा
 अनिकायत्वाद् भीषादिक एव वा विशब्दनेऽपि । ध्वादि
 भावं शब्देनाविष्कृत्यन्त इत्यर्थः ॥ मन्थादिष्विति किम्
 क्षुभितः । वाहितः । स्वनितः । ध्वनितः । फणितः
 कपितः । घुषितः ॥ तथा भिन्नाधिकरणेऽपि । क्षुभि
 मन्थेन । वाहितं श्रेणेन । स्वनितं मनसा । ध्वनितं तमसा
 फणितमनायासेन । कपितं कच्छेण । घुषितं शरीरेण
 कथम् उद्घुष्टं कोकिलयेति प्रकृत्यर्थविशेषणात् । कथं क्षु
 समुद्र इत्युपमानाद्विच्यति ॥

लम्पन्निष्टविरिञ्चाः सक्ताविस्मटस्वरेषु ॥ ६४

लम्पादयः तान्ताः सक्तादिष्वेषु यथासंख्यं निप
 त्यन्ते । लगे लम्पं सक्ताम् । लगितमन्यत् ॥ श्लो० । निष्ट
 भविस्मटम् । श्लेष्कितमन्यत् ॥ रेणु । विरिञ्चः स्वरः
 स्वरो ध्वनिरस । विरेभितमन्यत् । अन्ये तु विरिभितमि
 प्रत्युदाहरन्ति रिभिं सौत्रं धातुं मत्तेति ॥ घुष्टो विशब्दः
 घुषेरादशुबन्धात् । शमोद्योदशुबन्धाद् वेदिति प्रतिषेध
 प्रासङ्गा एव रुटः । अन्यो धर्षितः । विमर्षित इत्यभिधा
 नासजोऽनित्यत्वाद् वा ॥

परिहृदहृदो प्रभुमलवतोः ॥ ६५ ॥

एतो प्रभुमलवतार्ययोयथासह्यं निपात्यते । परि-
पूर्वस्य हृदेरिहभावो जलोपय । तथा हृदेष । हृदहृदो
प्रहृत्यस्तरे तयोरपोत्येके । परिहृदः प्रभुः । हृदो बध्वमान् ।
स्थूलोऽपि । हृदो बलवानेवाभिधीयते ॥ कथं परिहृदय्य
गत । परिहृदादिन् समामाभावादयन् न स्यात् । सत्यम् ।
तत्करोतीति सिद्धे मर्षामयुर्ब इति मर्षपाठो प्रापयति ।
नाममात्रादिन । अपचायितः । अपचित इति चायिना
विष्ठा च पूजाहस्तिना सिद्धम् ॥ कथं हस्तं पारयणं
विमेष । हस्ता गुणग्राहकेति । अस्तभूतेऽनर्थहृतेर्मपि-
यति । इन्नासापि । वतितो गुणोऽनेनेति भवितव्यमिति
मतम् । अन्ये त्विनोऽप्ययने हस्तमिति निपातयन्ति ॥

संनिविध्योऽर्देः ॥ ६६ ॥

सन्निविध्य परस्यादंते ते नेह भवति । समर्पः ।
एष । एषा ॥ निष्ठादाननिपातेचित्यन्ये ॥

सामौघोऽयेः ॥ ६७ ॥

अने परस्यादंते ते नेह भवति सामौघोऽये । अभ्यर्प
वेना । सामौघ इत्यर्थः ॥ अनतिदूर इत्येकमभिधानात् ।

वा रुध्यसत्परसंघुपाखुनाम् ॥ ६७ ॥

एभ्यः ते नेह भवति वा । रुष्ट । रुषित । वेपुसहनु-
तपलादिना वेष्टत्वात् प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ इमं गतो न त्वन

रोग इनन्तत्वात् । अभ्यासाः । अभ्यमितः ॥ मूर्च्छः । त्वरितः ।
 प्रादुर्बन्धाच्चेति प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ सङ्कुष्टं । सङ्कुपितं
 वाक्यमाह ॥ सङ्कुष्टो । सङ्कुपितो दम्यो ॥ सम्पूर्णो घुविर-
 विगच्छेत्पि परत्वादयमेव ॥ प्राङ्पूर्वस्य स्वन । आस्त्राणाः ।
 आस्त्रनिर्गतो हृदयः । आस्त्रात् । आस्त्रनिर्गतं मनः । परत्वा-
 धनोऽभिधानेऽप्ययमेव ॥

हृदयेर्लोमसु ॥ ६६ ॥

लोमसु वर्तमानाद् हृदयेः त्वे नेह भवति वा । हृदयानि ।
 हृदयानि लोमानि ॥ उटम् । हृदितं लोमभिः ॥ हृदाः ।
 हृदिताः केशाः ॥ हृदु मोलीका इत्युदुबन्धत्वाद् निष्ठा-
 यामनिट् ॥ हृदु तुष्टावित्तर्यं तु वेष्ट । उभयोरपि विभा-
 येचम् ॥ लोमान्मृज्जानि मूर्धंजानि च षट्पन्ते । यथा
 लोम नखं स्पृष्ट्वा शीघ्रं कर्तव्यमिति ॥ हृदिर्लोमसु वर्त-
 मानो लोमकर्तृक एव ॥ लोमस्त्रिति किम् ? हृदन्त्यात्
 इत्यलीकार्यस्य । हृदितन्त्यात् इति तुष्टार्थस्य ॥ लोमस्त्रि-
 त्युपलक्षणं विज्ञाप्यप्रतिघातयोर्भां स्यात् । हृदो हृदित-
 न्त्यात् । विस्त्रित इत्यर्थः ॥ हृदा हृदिता दन्ताः । प्रति-
 ष्ठता इत्यर्थः ॥

दान्तशान्तमूर्च्छदक्षसृक्छन्नप्रप्राधेनन्ताः

॥ १०० ॥

एत इनन्ता वा निपात्यन्ते । शान्तः । दमितः ॥
 शान्तः । गमितः ॥ पूरी देवादिक्खीरादिकष । मूषः ।

पूरित ॥ दृष्ट ॥ दस्तः । दासितः ॥ खष्टः । खागितः ॥
 छद् स्तद् सम्बरणे । छवः । छादित ॥ भारणतोषणनि-
 ग्रामनेषु आ मातृबन्धव । अस्तः । अयितः । इष्टप्रतिषेधे
 इनी लुग निपात्यते । अपेवेष्टत्वाद नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते ॥
 रान्निष्ठातो नोऽपृमूर्तिमदिष्ट्याध्याभ्यः ॥ १०१ ॥

रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । न तु
 पृमूर्तिमदिष्ट्याध्याभ्यः । शोषं । शोषवान् । गुरौ । अव-
 गूषं । अवगूषवान् ॥ यदि रश्रुतिरपि स्यात्कृतमिति । न न-
 त्वम् ऋकारावयवेन व्यवधानात् । चरितमित्यत्र निष्ठावयवे-
 नेटा व्यवधानात् । कृतस्यापत्यं कश्चिरित्यसिद्ध बहिरङ्
 मन्तरङ् इति ॥ प्रतिषेधः किम् ? पु । पूर्णे । सुंर्षा । सूतः ॥
 मदिष्ट्याध्याभ्यः पराभ्या प्राप्ते । मत्तः । स्वातः । ध्यात ॥

दाह दस्य च ॥ १०२ ॥

दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति दकार-
 रस्य च । मिश्रः । मिश्रवान् ।

आतोऽन्तःस्थसंयुक्तात् ॥ १०३ ॥

अन्तःस्थसंयुक्तादकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो
 भवति । स्नानं । स्नानवान् । विश्रायं । विश्रायवान् ।
 स्नान । स्नानवान् । धात्वधिकान् । निर्यातः । निर्यात-
 वान् ।

त्याद्योदनुबन्धाच्च ॥ १०४ ॥

सूत्रादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य

नकारो भवति । नूनं । नूनः । नूनवान् ॥ ज्या । जीनः ।
जीनवान् ॥ ज्यो । ज्यः । ज्यवान् ॥ भुजो । भुजः ।
भुजवान् ॥ खाद्य भोदनुबन्धाः । पूष्ट् प्राक्षिप्रसवे । सूनः ।
सूनवान् ॥ दूक्तः । दूक्तः । दूक्तवान् । गणस्रतस्त्रानित्वत्वात् ॥
पूजो नाम्ने । पूजा यवाः । विनष्टा- इत्यर्थः । नाम्ने इति
किम् ? पूर्त धान्यम् । कम्पितमित्यर्थः ॥ दुम्बोर्दीर्घश्च ।
विदूतः । विदूतवान् । विदूत । विदूतवान् ॥ चकारोऽन-
स्रसमुच्चयार्थः ॥ ऋत्वादिभ्यश्च लोः । कोर्षिः । गोर्षिः ।
सूनिः । पूनिः । धूनिः ॥ खो वेति यावद्दुर्दिस्ततो हत्वा-
रथात् ॥ हाष्यान्ताभ्यश्च । हानिः । खानिः । खानिः ॥

अक्षेः क च ॥ १०५ ॥

अक्षेः परस्मै निष्ठातकारस्य नकारो भवति कादिभ्य-
चान्ते । अक्षेरेव श्रुतत्वाच्छोषधस्य अक्षेर्धुत्वन्तलोपे कति
नत्वबाधकं कत्व स्यात् । इक्ष्व इक्ष्ववान् ॥

क्षेर्दीर्घात् ॥ १०६ ॥

क्षेर्दीर्घान्तात् परस्मै निष्ठातकारस्य नकारो भवति ।
क्षीय । क्षीयवान् ॥ क्षेर्दीर्घादिति किम् ? क्षिताहुर्जास्रः ।
क्षितकस्तपस्वी ॥

अस्येऽस्ये ॥ १०७ ॥

अस्ये वर्तमानाश्चायतेर्निष्ठातकारस्य नकारो
भवति । शीनं हतम् । शीनवद्दृतम् ॥ अस्येऽस्ये इति प्रसज्यो
ऽयं नञ् । शीतं जलम् । शुक्लभूतोऽपि अश्वो नत्वमतिथे

धस्य सम्प्रसारणस्य च निमित्तम् । न तु रोगि । तेन प्रति-
शोनमिति न त्वं भवत्येव ॥

अनपादानेऽन्चेः ॥ १०८ ॥

अनपादाने वर्त्तमानादन्चेः परस्य निष्ठातकारस्य
नकारो भवति । समक्तः । समक्तवान् । समक्त इत्यर्थः ॥
अनपादान इति किम् ? उदत्तमुदकम् । कृपादुद्धृतमि-
त्यर्थः ॥ व्यक्तमित्यन्जे रूपम् ॥ अक्षितः । अक्षितवानिति ।
इटा व्यवहितत्वात् । पूजायामक्षतेरिड्भावा नञीपथ
नीप्यते ॥

अविजिगोपायां दिवः ॥ १०९ ॥

अविजिगोपायां वर्त्तमानाद् दिवः परस्य निष्ठातका-
रस्य नकारो भवति । आद्यूनः । आद्यूनवान् ॥ अविजिगो
पायाभिति किम् ? अतं वर्त्तते । विजिगोपया अक्षपातः
क्रियते ॥ सिनीतेः कर्मकर्त्तरि आसे वक्तव्यम् । सिनी आस-
स्वमेव । वञ्च इत्यर्थः ॥

ह्रीघ्राबोन्दनुदविन्दा वा ॥ ११० ॥

एभ्यः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति वा ।
ह्रीषः । ह्रीषवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् ॥ घ्राण । घ्राण-
वान् घ्रातः । घ्रातवान् ॥ घ्राणः । घ्राणवान् । घ्रातः घ्रात-
वान् ॥ उन्दी । समुन्नः । समुन्नवान् । समुन्नः । समुन्नवान् ॥
नुद । नुवः । नुववान् । नुतः । नुतवान् । विदं विचारे ।
विन्नः । विन्नवान् । वित्तः । वित्तवान् ॥ अवस्थितविभा-

यथा नित्यं संज्ञायाम् । देववातः ॥ तथा ।

विवाराधोविभाषैव ज्ञानार्थान्नित्यमिष्टं यतः ।

भोगादन्यत्र साभार्थान्नित्यमिष्टं, विदे; सदा ॥

क्षैशुषिप्रचां मकवाः ॥ १११ ॥

एभ्यस्त्रिभ्यो यथासंख्यं निष्ठातकारस्य मकवा भवन्ति ।

चामः । चामवान् ॥ शुष्कः । शुष्कवान् ॥ पक्वः । पक्ववान् ॥

देवोर्विभाषयोर्मध्ये यो विधिः स नित्य एव ॥

वा प्रस्थो मः ॥ ११२ ॥

प्रपूर्वस्य स्वायतेर्वा निष्ठातकारस्य मकारी भवन्ति ।

प्रस्थीमः । प्रस्थीमवान् ॥ प्रस्थीतः । प्रस्थीतवान् । मत्वा-

न्नित्यं सम्प्रसारणम् ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ११३ ॥

निर्वाण इति निर्पात्यते वातविषयस्य ह्यावर्धो न

भवति । निर्वाणोऽग्निः । दीप्सु परमे वर्तते ॥ निर्वाणो

भिन्नः । रागादिप्रयमनेऽव ॥ अवात इति किम् ? निर्वातो

वातः । विरोधेऽत्र ॥ कथं निर्वाणो दीपो वातेन । अत्र

वातः कारणं न स्वाधारः । निर्वातं वातेनेति भावेऽपि

वात एव कर्त्ता ॥

भित्तव्यवित्ताः शकलाधर्मयोगेषु ॥ ११४ ॥

भित्तादयः तान्ताः शकलादिष्वर्थेषु यथासंख्यं निर्पा-

त्यन्ते । भित्तं शकलमिति पर्यायः ॥ अत्र गतौ । अत्र

शोधम् । अत्रेऽधमोऽधमः । तद्विषये निर्पातनम् ॥

अधमर्थग्रहणं कालान्तरादिविनिवसोपलक्षणं तृतीयमर्थ-
विययेऽपि स्यात् । विदुः । वित्तं द्रव्यम् । भुज्यते इति
भोग उच्यते । वित्तमिव वित्तमित्युपचारात् प्रतीतेऽप्यभि-
धीयते ॥

अनुपसर्गात् फुल्लचीवकशोक्ताघाः ॥ ११५ ॥

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते न चेदुपसर्गात्यरे भवन्ति ।
दल जिफला विग्रहे निष्ठातकारस्य लत्वम् । फुल्लः ॥
ज्ञान्तोरपि लत्वमिच्छन्त्यन्ये । फुल्लवान् ॥ चीवृक्षशिभ्या-
मुत्पूर्वाच्च लाघेः परस्यैव निष्ठातकारस्यैव लोप इह भावय ।
चीवः । कृशः । उक्ताघः ॥ अनुपसर्गादिति किम् ?
प्रफुल्लतः । प्रचीवितः । प्रकृशितः । प्रोक्ताघितः ॥ कथं
सम्प्रफुल्लः । उत्प्रफुल्लः । फुल्ल विकसनेऽपि सिद्धम् ॥ परि-
कृश इति केन सिद्धम् । वचनं तु रूपान्तरं स्यादिति ॥

अवर्णादूटो वृद्धिः ॥ ११६ ॥

धातोर्धातोर्वाऽवर्णात्परस्योऽटो वृद्धिर्भवति ॥ शव ।
शौ । शवौ । शवः ॥ धातु । धौतः । धौतवान् । अवतम् ।
जतिः ॥ जटोतिः ॥ जनानवति । जनौ । जनावौ ॥ जट
इति किम् ? अयोडा । कदोडा ॥ औरिति सिद्धे वृद्धि-
ग्रहणं भङ्गलार्थम् ॥

॥ इति दीर्गसिञ्चा वृत्ती कृत्स पठः पादः समाप्तः ॥

॥ इति कातन्त्रं समाप्तम् ॥

४३ एतद्वारायक गरीक समाध्या १०	८३ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
४० चतुत वेद्यक ३	८४ प्रयोधवन्द्रीदय भाटक गरीक १
४१ भाकृषर (वैद्यक) १	८५ अन्तराधयभाटक (एरा रिकत) १
४२ वेतानपचुविशति ३०	८७ देवतमाध्याय समाध्या १
४३ पातञ्जलसर्ग (समाध्यागरीक) ३	८८ पटविमताध्यायम् समाध्या १
४४ व्यासतत्त्वविवेक (गीताधिकार) २	८९ भीमाया परिभाषा ॥०
४५ अन्तर्लोपविधि ४	९० अर्थसंयुक्त (नीमाभीनीमाया) ॥०
४६ उममान विनामपि १०	९१ रघुवंश गरीक १॥०
४७ नागानन्द भाटक १	९२ मेघदूत गरीक ३
४८ पुरीषत दर्शनम् समाध्या ०	९३ अयापविद्यागर (सम्पूर्ण) ६
४९ चन्द्रोदयवर्णनाभा १	९४ ईश्वराध्यायविनामपि ०
५० नाथवेद्या मन्त्र माध्यायम् (भाष्य सहितम्) ०	(गङ्गोषीयाध्याय कृत) १
५१ रामवेद्या धारणसहितता	९५ व्यायदर्शन समाध्या सहित १॥०
धामयाजायैक भाष्यसहितता १	९६ गरीक बाबूभीरामाध्याय ०
५२ निरुपाधभाषिकानाटिका गरीक १	बाबूकायम् ०
५३ कारव्यजुष (गीतामाध्या) २	९७ नाट्यदर्पण टीकासहित ३
५४ कान्तवानन्द अष्टादशगरीक ३	यन्त्रदर्शनाभा ३
५५ विदग्धमिका नाटिका गरीक ३	९८ सदनयाननिषण्णु (वैद्यक) १
५६ धारव्यन व्याकरण गरीक ३	९९ संस्कृतशिक्षामध्यायप्रथमभाग १
पुराणम् ११	१०० संस्कृतशिक्षामध्यायद्वितीयभाग १०
५७ नाथवेद्या गरीक २	१०१ नाट्यदर्पणम् (यन्त्रदर्श) १॥
५८ (नामिदय कृत पुमराय- १	१०२ श्रीहर्षचरित वाचभट्टकृत २
विनाम काव्य गरीक ३	१०३ चतुर्दश ३
५९ मङ्गल गनकम्, पदार्थविन्द १	१०४ वेदान्तकृत गङ्गावाच्यकृत ३
गनकम्, सुनिगतम्, मन्दकित १	गरीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द- १०
१ गनकम्, कटाक्षितकम्, १	कृत टीका सहित १०
६० समुपहितता टीका सहित १	१०५ वेदान्तपरिभाषा १
६१ नैमिषधरितम् टीका सहित १०	१०६ वेदान्तधारमटीक १
६२ चन्द्रलोका गरीक काव्यद्वार ३	१०७ गरीक निदान (वैद्यक) १॥०
६३ श्रीरंजितोदय (परिभाषा) १०	१०८ काव्यद्वार श्रीतयार १
	१०९ मङ्गलभाष्यप्रकाश/गरीक १